

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

9

1928

(NIEUWE REEKS)

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

Dr. A. E. REMOUCHAMPS †
geb. te Gent, 25 Jan. 1892
overl. te Voorschoten, 25 Dec. 1927

VOORWOORD.

De indeeling van deze aflevering moest eenigszins anders worden dan gewoonlijk, omdat we haar uitsluitend wilden wijden aan het nagelaten werk van onzen diepbetreurden medewerker DR. A. E. REMOUCHAMPS. Slechts een paar opstellen, welke onverbreekbaar met dit werk samenhangen, zijn er nog in opgenomen.

Oudh. Mededeel., N. R.

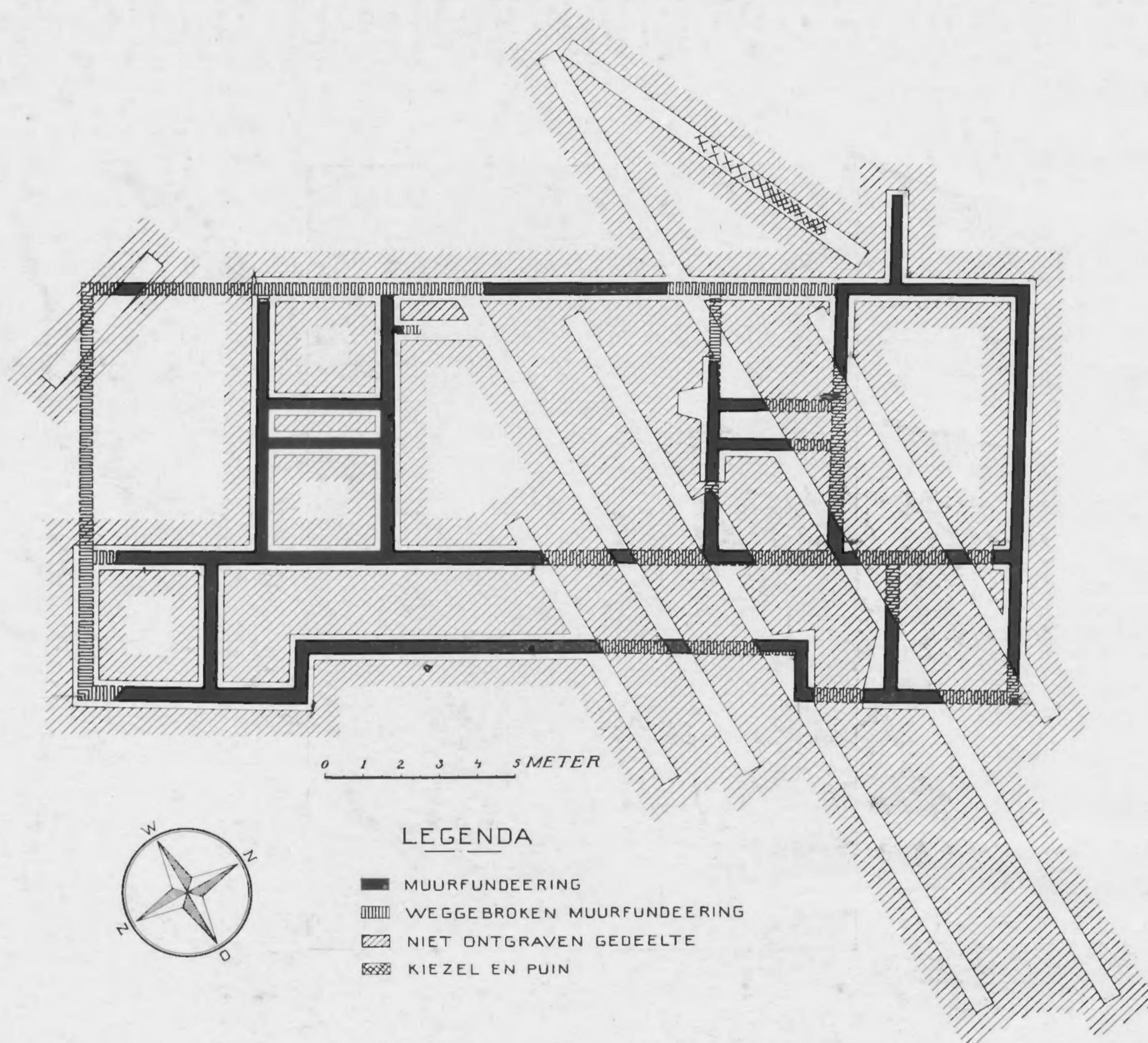
De lezer zal hier waarschijnlijk een verslag over een zijner voornaamste opgravingen, die te Vechten missen. Zulk een verslag van zijn eigen hand was echter juist ter perse als uitgave van het Prov. Utrechtsch Genootschap en zal dus als zoodanig afzonderlijk verschijnen.

Vopz...

HOLWERDA.

ROMEINSCHE VILLA

BIJ BUCHTEN (L)

Op den Welder ten W. van Buchten, waar het heuvelplateau naar de Reidsgraaf begint af te lopen heeft DR. REMOUCHAMPS in 1924 een Romeinsche villa ontgraven. De opgraving bleef tot dusver ongepubliceerd omdat hij vlak in de nabijheid een tweede meende gevonden te hebben, die hij eerst eveneens nog wilde blootleggen. Ook de vondsten in de buurt als b.v. in Grevenbicht (vgl. O. M. N. R. V¹) wijzen op een vrij dichte bewoning in Romeinschen tijd. De plattegrond van deze hoeve is in Afb. 2 weergegeven. We zijn helaas niet

in staat daar veel aan toe te voegen. Het is een eenvoudige boerenhoeve van het porticus type (vgl. straks die in Stein bl. 9), waarvan de fundamenteu slechts uit in het leem gestampten kiezel hebben bestaan. Deze fundamenteu lagen zeer sterk aan de oppervlakte, daar waarschijnlijk hier boven aan de helling het water veel grond heeft weggespoeld. Vondsten waren hier ook buitengewoon schaarsch.

Een eind westelijk werden nog de overblijfselen van een Vweg gevonden, die vanat den Reidsgraaf recht op de villa toevoerde. H.

weg Rom. by Buchten

Villa

Vrom.

HOOFDARTIKELEN

NEDERZETTINGEN BIJ STEIN AAN DE MAAS.

INLEIDING.

Waar ten N. van het dorpje Stein het heuvelland naar het Maasdal afvalt (afb. 3) zijn reeds voor vele jaren belangrijke oudheidkundige vondsten gedaan. Reeds in 1914 werden

Afb. 3.

hier door de bevolking rijke Romeinsche graven opgegraven waarvan de inhoud door mij ten behoeve van 's Rijksmuseum van Oudheden werd aangekocht en bij die gelegenheid toonde Dr. GOOSSENS mij reeds het terrein van de straks te beschrijven Romeinsche „villa”, kenbaar aan de scherven welke in het veld werden aangetroffen. In 1924 en 1925 werden

op nieuw zeer belangrijke grafvondsten gedaan. Steenen sarcophagen werden gevonden, welke DR. BECKERS naar zijn woning te Beek deed transporteeren, terwijl hij den rijken inhoud voor het Museum te Maastricht wist te bewaren (vgl. zijn beschrijving in de Oudh. Med. N. R. VII' 10). Ook de genoemde villa-resten werden op verschillende plaatsen door hem nagegraven, alvorens tot het systematisch onderzoek besloten werd, waarvan straks de beschrijving volgt. DR. BECKERS had hier in de buurt bovendien nog andere vondsten gedaan. Op het heuvelplateau, ongeveer 1 K.M. meer naar het N. (Afb. 2 bij b.) had hij naar zijn meening een gedeelte van een gracht ontdekt en verschillende fragmenten en scherven gevonden die een nader onderzoek de moeite waard deden schijnen.

In 1925 en 1926 belastten wij ons dan, op verzoek van het Prov. Limb. Genootschap, met een systematische ontgraving der hier gevonden overblijfselen in dier voege, dat ondergeteekende de laatstgenoemde sporen op het heuvelplateau onderzocht en DR. A. E. REMOUCHAMPS het onderzoek van de villa-overblijfselen en wat daarmee samenhang, dicht bij het dorp zelf, op zich nam. In 1927 achtte deze nog een kleine nagrafing op dit terrein gewenscht. De publicatie der verkregen resultaten hadden we ons aldus gedacht, dat DR. REMOUCHAMPS zelf de beschrijving van zijn onderzoek geven zou, DR. BECKERS de gevonden voorwerpen zou behandelen en ik van het werk op het heuvelplateau verslag zou doen. Gezamenlijk hadden DR. REMOUCHAMPS en ik dan het plan in een nawoord de algemeene beteekenis van deze vondsten in het licht te stellen. Door het overlijden van onzen medewerker, kunnen wij natuurlijk niet brengen wat we hadden gehoopt. Van het voornaamste deel zijner opgraving, had DR. REMOUCHAMPS reeds de beschrijving in handschrift liggen. We laten deze hier eerst onveranderd volgen. Een gedeelte van zijn onderzoek heeft hij echter nog niet kunnen uitwerken; er bestaan alleen zijn kaarten en aantekeningen van, terwijl ik mij natuurlijk uit mondelinge mededeeling nog verscheidene zaken herinner. Zoo goed als het mij mogelijk is, doe ik dus eerst de beschrijving daarvan aansluiten, om daarna mijn eigen onderzoek op het heuvelplateau te bespreken. Daarop volgt dan DR. BECKERS' beschrijving der vondsten, en tenslotte wil ik, zij het veel beknopter dan wij het ons hadden voorgenomen, een nawoord plaatsen in den geest waarin ik dit met DR. REMOUCHAMPS reeds had besproken.

Het behoeft nauwelijks gezegd dat, behoudens de bovengenoemde restricties, de verschillende hoofdstukken geheel het werk zijn, en dus ter wetenschappelijke verantwoording komen, van de schrijvers wier naam er onder staat.

J. H. HOLWERDA.

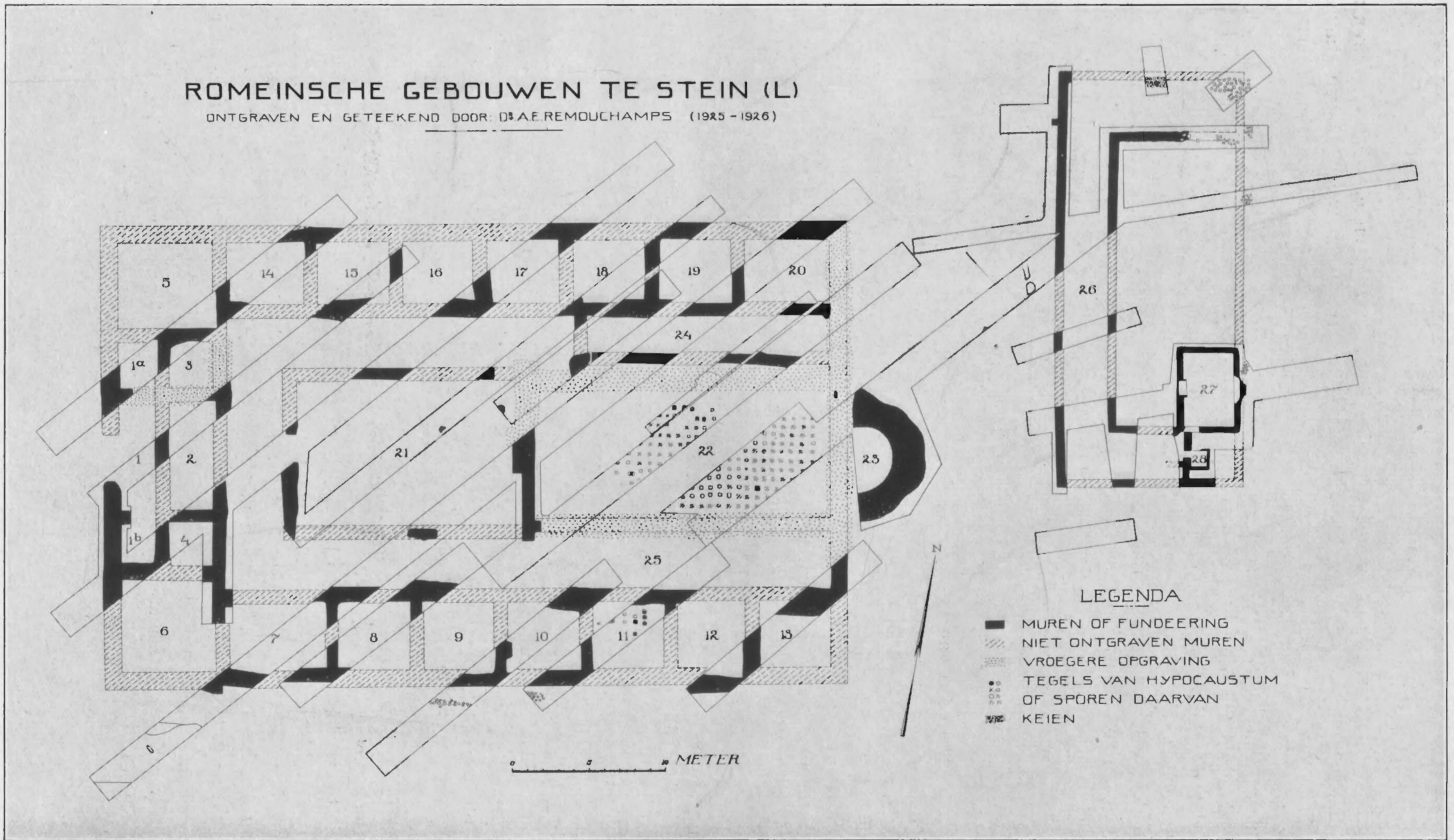
OPGRAVING VAN ROMEINSCHE GEBOUWEN TE STEIN (L.).

Toen ik hier dit werk zou aanvangen lagen nog een vrij groot aantal sleuven van de eerste nasporingen open; sommige daarvan waren zelfs op vrij aanzienlijke diepte (ongeveer 1.50 M. onder 't maaiveld), uitgegraven. Hierdoor en door de groote hoeveelheid uitgeworpen grond werd de uitvoering van dit onderzoek zeer bemoeilijkt. Toch slaagden wij erin den plattegrond van een groot gebouw (Afb. 4) in kaart te brengen, nadat wij dwars over het terrein meerdere greppels hadden gegraven.

Van de muren was over het algemeen niet veel meer aanwezig dan de met klei ver-

ROMEINSCHE GEBOUWEN TE STEIN (L)

ONTGRAVEN EN GETEEKEND DOOR: D^r. A. F. REMOUCHAMPS (1925 - 1926)

Afb. 4.

mengde grintbedding, waarop zij waren gefundeerd geweest. Op enkele plaatsen waren nog enkele stukken muur, die uit mergelblokken waren opgetrokken geweest, blijven staan.

Het plan van dit gebouw was van een opvallende regelmatigheid. Het beslaat een rechthoek van 48 tot 30 M. De ingang bevindt zich in 't midden van de westelijke korte zijde. Hier zien wij een soort porticus of voorhal van 2.50 M. breedte bij 14.5 M. lengte ¹⁾. In deze hal zien wij ter weerszijde van den ingang nog een uitspringend stuk muur. Het is mogelijk dat dit wijst op afzonderlijke vertrekjes 1a en 1b, aan de uiteinden van de voorhal gelegen.

Onmiddellijk achter deze voorhal, vinden wij drie vertrekken 2, 3 en 4. Zonder twijfel is ook 2 een hal geweest waarlangs men onmiddellijk de centraal gelegen vertrekken van het gebouw bereiken kon. De kleine vertrekken 3 en 4 zijn naar alle waarschijnlijkheid voor portiersdienst bestemd geweest. Ter weerszijde van den porticus en de genoemde vertrekken liggen twee groote vierkante hoekvertrekken van 6 bij 6 M., zooals men die doorgaans aan de gevelzijde van het normale porticus-villa-type aantreft ²⁾ en die men zich met een torenvormigen opbouw voorstelt.

Het middengedeelte van het gebouw is ingenomen eerst door een open plaats (21) aan drie zijden door een open gaanderij of peristyl omringd. Deze binnenplaats of hof is ruim 14 bij 10 M. groot. De gaanderij aan de voorzijde is 3.50, aan beide zijkanten 3 M. breed.

Onmiddellijk achter het peristyl is een zeer groote zaal (22) gelegen, eindigend in een ronden, absisvormigen uitbouw (23) die uit den O.gevel van het gebouw vooruitspringt. In deze zaal die ongeveer 9 à 10 M. bij 14 M. groot is, werden resten en sporen van hypocaustumpijlers gevonden. Deze waren gemaakt van ronde en vierkante tegels, de onderste tegel rustend op een dakpan. De vloer waarop deze pijlers stonden bestond uit kalkspecie vermengd met gruis van baksteen. Slechts hier en daar waren nog plekken intact bewaard, zooals vlak ten W. van n°. 23. (Afb. 5).

Deze groote zaal moet toegankelijk zijn geweest van uit het peristyl langs een in het midden van de smalle W. zijde gelegen trap waarvan de fundeering nog was te zien. (Afb. 6 op voorgrond).

Ter weerszijde van zaal 22 lagen twee gangen 24 en 25. Deze laatste schijnt 3.50 M. breedte te hebben gehad. Gang 24 daarentegen was slechts 2.50 M. breed. Hoe de scheiding tusschen 24 en de zaal 22 was geweest, kon niet met zekerheid worden vastgesteld, aangezien hier reeds vroeger tot op vrij aanzienlijke diepte evenwijdig met den Z.wand van 24 een greppel was gegraven. Het blijft zeer goed mogelijk dat hier ook een muur heeft gestaan die dan symetrisch zou hebben gelopen met den muur tusschen 22 en 25.

Wat dan de bedoeling is geweest van deze op ongeveer 0.60 M. van elkaar gebouwde muren is ook niet te zeggen.

Tenslotte werden aan de twee lengtezijden van het heele gebouw een serie van vrijwel vierkante vertrekken vastgesteld van ongeveer 4.50 bij 4.50 M. (7 tot en met 20.) Alleen de vertrekken 7 en 20 waren iets grooter nl. 4.50 bij 6 M. Ook werden in het vertrek 11 resten van een hypocaustum-inrichting met pijlers teruggevonden.

Dit geheele groote gebouw dat op de zacht glooiende helling van het van O. naar W.

1) Deze evenals de volgende afmetingen der vertrekken zijn binnensmuurs bedoeld.

2) P. STEINER, Die Villa von Bollendorf (Trierer Jahresbericht XII) 1922, enz.

afdalend terrein was gebouwd, lag dus met zijn front naar het W. Wij zien dan ook de hoogte der fundeeringen, als we die aan den voorgevel op 0 stellen bij het peristyl gelijkelijk oplopen tot ± 0.74 en 1.23 M. In zaal 22 zien we de vloer waarop de hypocaustumpijlers rusten van 1.60 tot 2.20 M. stijgen. De fundeeringen van den halfonden uitbouw (23) bevond zich op ± 2.35 M.

Afb. 5. Hypocaustumvloer.

De onderste vloer van de met hypocaustum verwarmde kamer van de zuidelijke langzijde, n°. 11 bevond zich iets lager dan die van 22, nl. op 1.52 M.

De vorm van dit gebouw is voor ons land zeer ongewoon. Het is niet de zgn. porticusvilla, zooals wij die op tal van plaatsen kennen, alhoewel er wellicht, gelijk wij hierboven terloops deden opmerken, aan de voorzijde (vertrek 1) een aan den porticus herinnerende bouwwijze gevolgd is.

In dit gebouw overheerscht overigens het peristyl-principe zeer duidelijk. Geheel symmetrisch zijn de overige vertrekken rondom den open hof geschikt. Wij hebben hier

dus te doen met een zgn. peristylvilla zooals die reeds in Italië in de jaren vóór Chr. geb. voorkomt. Het principe van den peristylbouw, reeds in de voornamen Romeinsche stadswoningen toegepast, is daar overgenomen uit de Grieksche architectuur; ja men beschouwt het gebouw-type met hofperistyl als een laatsten uitlooper van de Grieksch-Hellenistische Paleis- en huis-architectuur ¹⁾. Er zijn tal van voorbeelden van bekend. Opmerkelijk is het nog hoe in sommige gevallen de peristylbouw elementen van den porticusbouw overneemt, zonder dat het eigenlijke gebouw veranderingen ondergaat; aan de buitenzijde ziet men

Afb. 6. Fundamenten groote zaal.

soms aan twee, drie, of zelfs aan de vier kanten, een open zuilengalerij aangebouwd. Sprekende voorbeelden daarvan zijn de villa van Steinbüchel ²⁾ bij Bregenz en van Balácsa ³⁾ in Hongarije (Afb. 7.). Indien wij den plattegrond van deze laatste villa beschouwen en

1) K. M. SWOBODA, Römische und Romanische Paläste, 1919, blz. 27 e. v.

2) Mitteilungen der Zentralkommission 1884, bl. 11. (Geciteerd en afgebeeld door SWOBODA, l. l. bl. 24 ff. Afb. 14).

3) KARL HORNIG, Balácsa Veszprém 1912. Onze Afb. 7 is ontleend aan SWOBODA l. c. Afb. 14.

daar den voorbouw en de galerijen met de Nrs 1, 2, 3, 4, 12, 34 en 35 aangeduid wegdenken, dan blijft een normale peristyl-villa over, waarvan de vorm met ons gebouw te Stein de grootste overeenkomst vertoont: een groot gebouw van rechthoekigen vorm met een centraal gelegen hofperistyl, aan de voorzijde en de twee lengtezijden een reeks kleinere vertrekken en achter het peristyl een vertrek naar buiten afgesloten door een halfonden uitbouw. Alleen is in het Hongaarsche gebouw dit vertrek veel kleiner dan onze zaal 22.

Waarom hier deze voor ons land zoo ongewone villavorm is toegepast, is moeilijk te zeggen. Mogelijk is de bestemming van dit gebouw ook niet die eener gewone villa geweest.

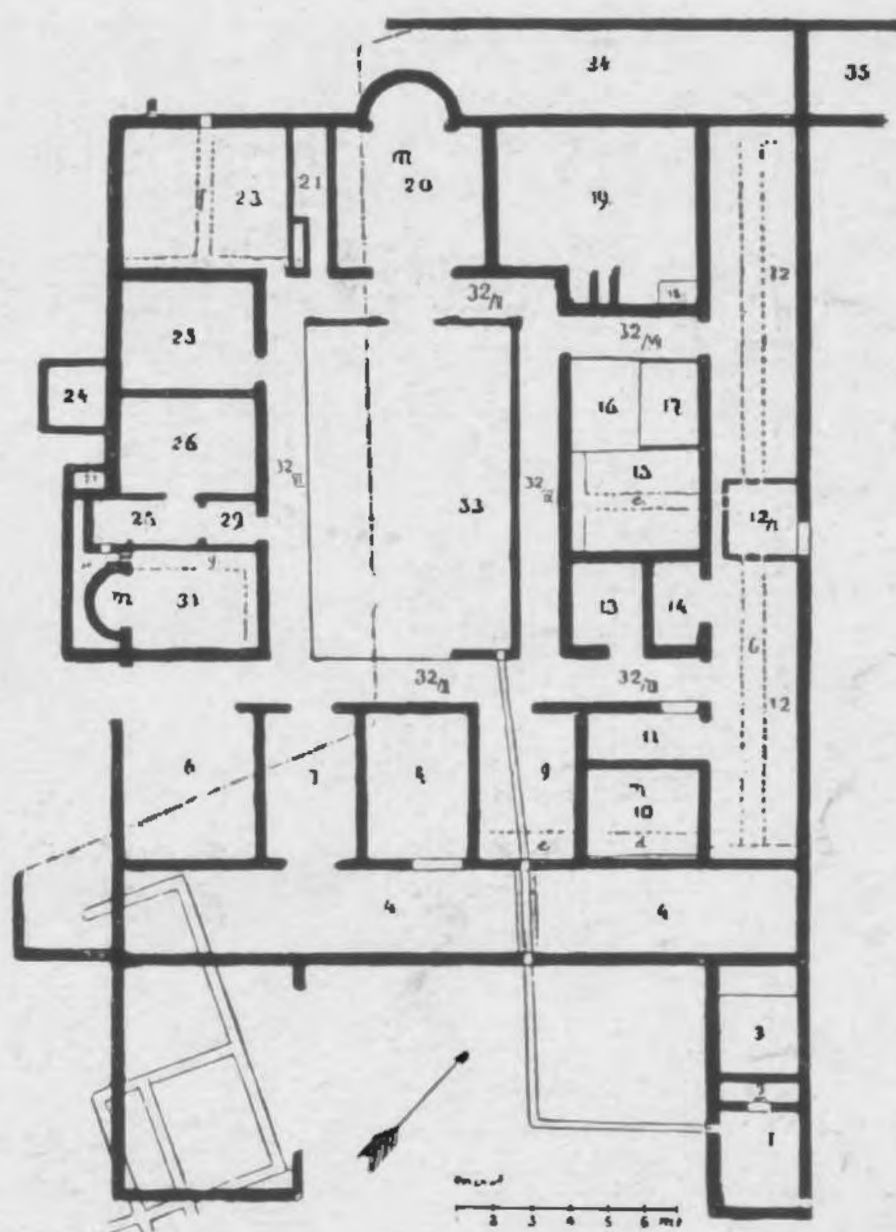
Nog enkele bijzonderheden dienen vermeld. Zoo waren, gelijk reeds gezegd, de vertrekken 22 en 11 wel van een hypocaustum-inrichting voorzien, doch de stookplaatsen, (die er toch zeker geweest moeten zijn) werden nergens ontdekt. Ook werd in dit gebouw geen kelder gevonden. Tenslotte moet ook de vraag of hier badvertrekken aanwezig waren, onbeantwoord blijven.

Het tweede gebouw.

Op slechts een 13 tal M. van de achterzijde van het groote gebouw verwijderd, werd gedurende de opgravingen van 1926, een tweede ontdekt van veel geringer afmetingen en minder zware constructie. Het is een gebouw van het normale type der gewone porticus-villa, een rechthoek van ruim 13 bij 27 M. beslaande (Afb. 4). De fundeeringen van de muren waren bijna geheel verdwenen. Zij hadden bestaan uit vrij grove veldkeien in den bodem vastgestampt, zonder opzettelijke bijmenging van leem; langs de geheele W.zijde bevond zich een porticus (26), die zoowel aan de Z. als aan de N. smalle zijde van het gebouw scheen door te loopen. De kelder (27) was nog vrij goed bewaard (Afb. 8). Deze was gebouwd van kleine mergelblokken met een laagje stuc bestreken, waaraan het uitzicht was gegeven van regelmatig gebouwd muurwerk door er voegstrepen in te trekken. In het midden van de W. lange zijde bevond zich een vooruitspringend stuk muur van 1.20 M. breedte, waarin op ongeveer 1 M. boven den keldervloer een nisvormige ruimte was uitgespaard van ongeveer 80 cm. breed bij 50 cm. diep. Het midden van den O. keldermuur vertoonde een schuin naar buiten hellend gedeelte, klaarblijkelijk een overblijfsel van een luchtkoker, uitmondend aan den buitengevel. De trap moet aan de Z. zijde zijn geweest. Mogelijk is het kleine vertrekje (28) als een portaal van de eenmaal hier aanwezige trap te beschouwen. In dit vertrekje was nog een vloer van tegels aanwezig. Merkwaardig was hier nog een in den W. muur van bedoeld vierkant vertrekje aanwezige kanaalvormige opening mogelijk bestemd om te beletten dat water naar den kelder zou kunnen stroomen.

Januari 1927.

A. E. REMOUCHAMPS.

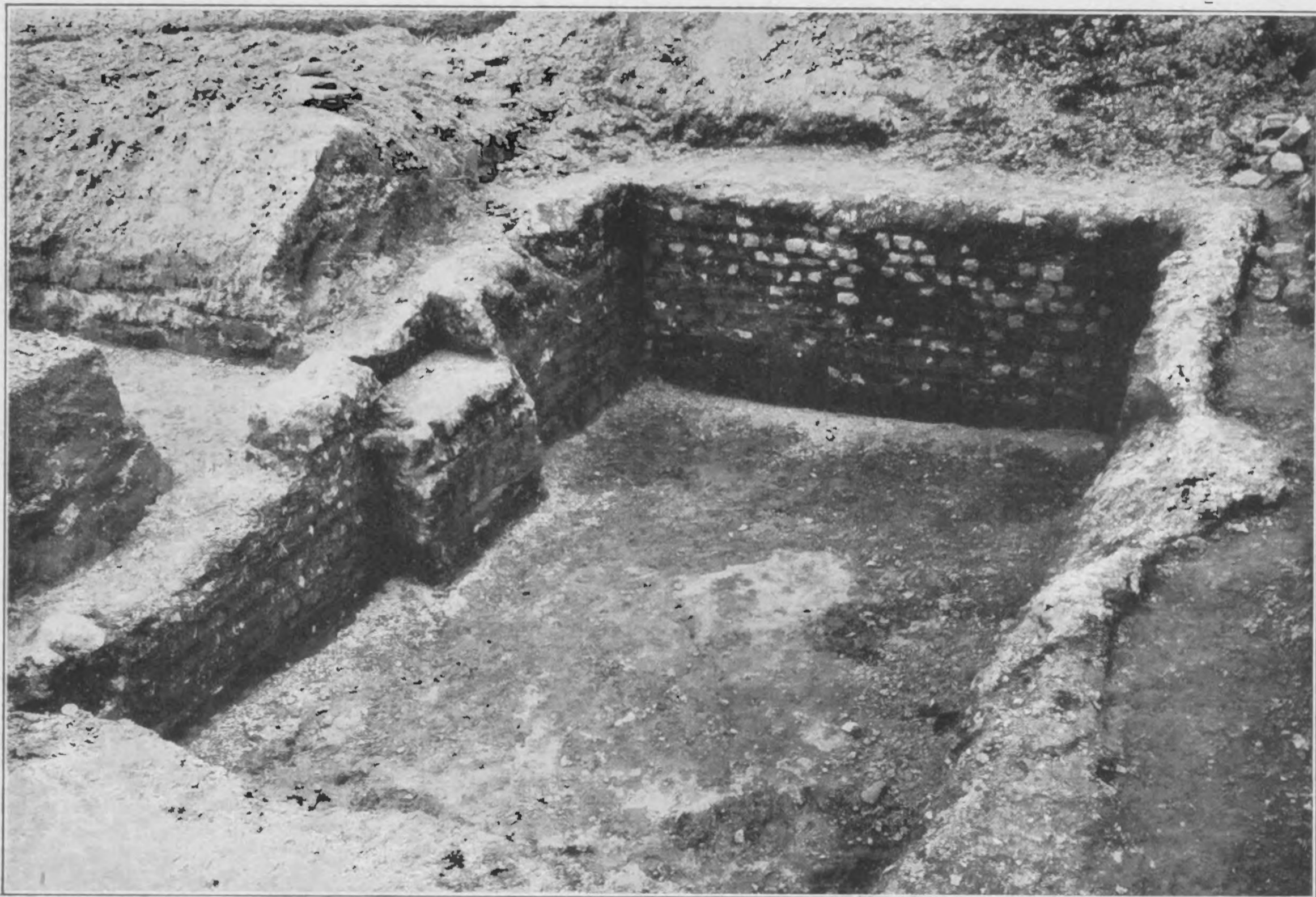
Afb. 7. Villa van Balácsa.

✓ Room

✓ Villa

HET TERREIN VLAK TEN N. LANGS DE UR.

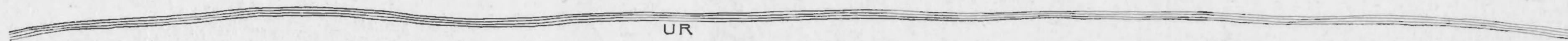
Terwijl Dr. REMOUCHAMPS met de bovenbeschreven ontgraving bezig was, werden hem Romeinsche vondsten gesignaleerd op een terrein \pm 200 M. noordelijker langs de Ur. Hij meende dus ook hier een proefgraving te moeten doen welke met de beide villa's op afb. 9 in kaart is gebracht. In den bovengrond werden in hoofdzaak grove la Tène scherven gevonden, zoowel gladde als ruwe dikke stukken, in wezen precies dezelfde soorten als door Dr. BECKERS in een volgend artikel (bl. 20 e. v.) worden beschreven en zooals ook gevonden werden op het

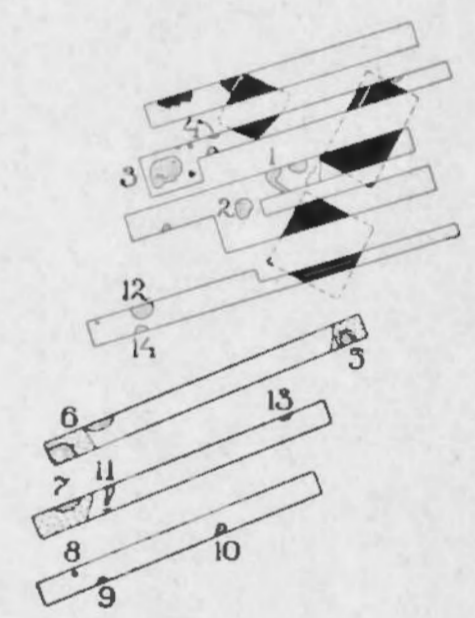
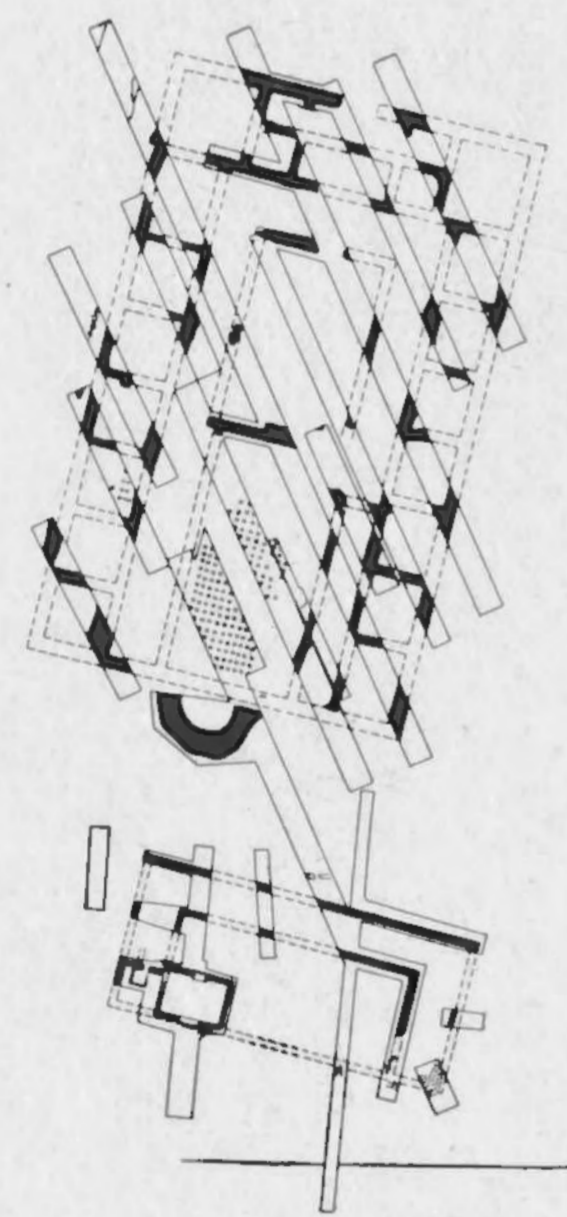
Afb. 8. Kelder.

heuvelplateau ten N. (bl. 15), daarnevens ook een aantal stukken vuursteen, waaronder een goed bewerkte bladvormige punt (Afb. 10²). Verder kwamen ook voor den dag een aantal Romeinsche fragmenten, grofwandige stukken van enkele groote amphoren of kuipen, een paar wrijfschaalfragmenten, eenige stukken van vrij laat ruwwandig aardewerk, een paar stukjes van een laat zwartbeschilderd bekertje van witte aarde (Afb. 10¹²) en een fragment van een terra sigillata schaal met „Schachbrett” versiering, zeker eerst laat uit de 4^e eeuw (Afb. 10¹³). Een aantal dakpanfragmenten zonder stempel, eenige spijkers en fragmenten van vensterglas zijn nog te noemen, alles in het algemeen zeer gering en een afzonderlijke beschrijving niet waard.

In de greppels hier gegraven trof Dr. REMOUCHAMPS in de eerste plaats eenige zeer

UR

0 3 6 30 METER

SITUATIEKAART ROMEINSCHE
GEBOUWEN EN PRAEHISTORISCHE
VINDPLAATSEN TE STEIN (L)

LEGENDA

- ROMEINSCHE GEBOUWRESTEN
- ▨ PRAEHISTORISCHE CULTUURRESTEN

15

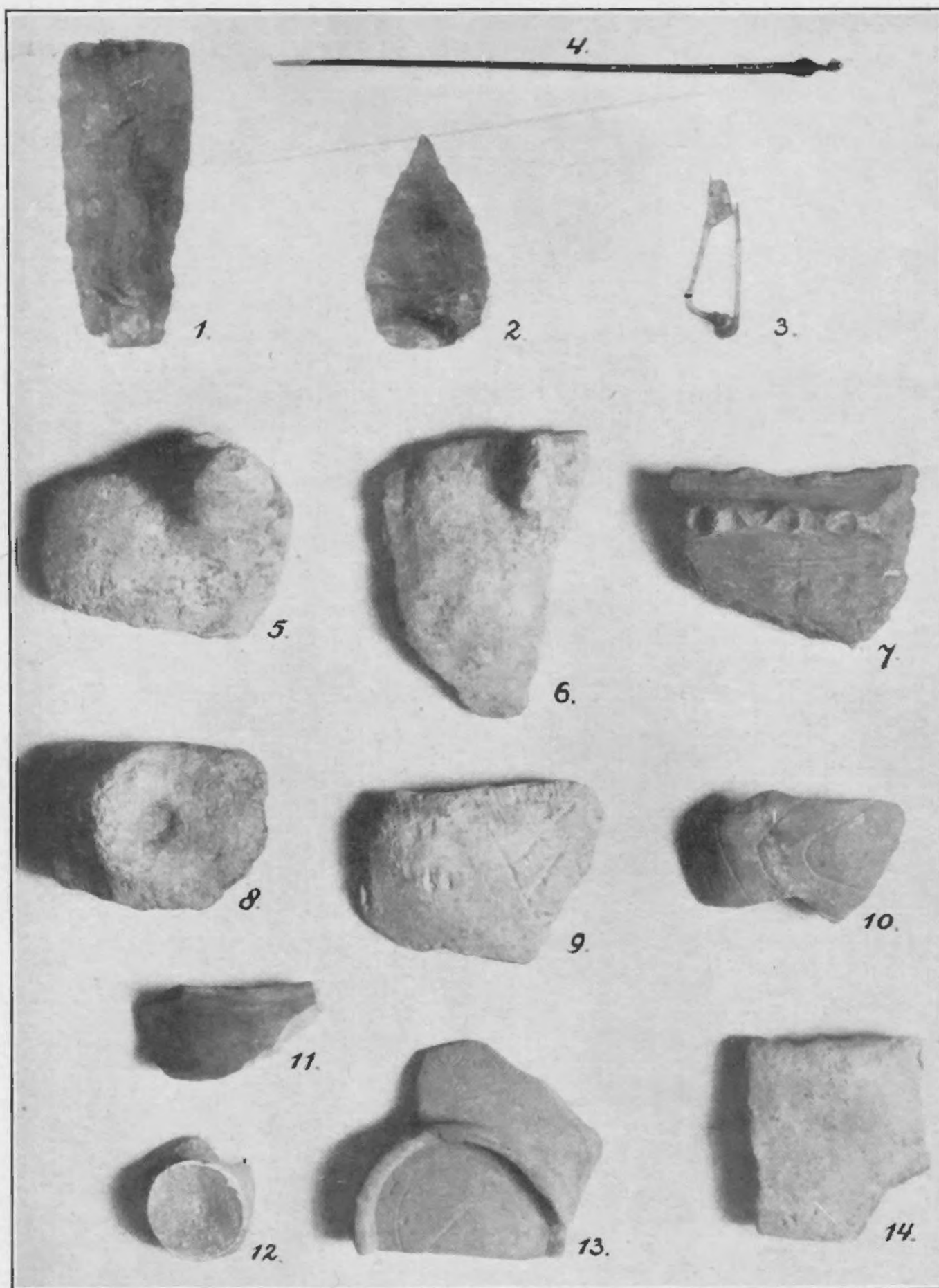
WEG

16

Afb. 9.

merkwaardige Romeinsche muurfragmenten aan, drie groote vierkante blokken, stevig in het leem gefundeerd. Aan het meest zuidelijk van de drie schijnt nog eenig muurwerk aan te sluiten. De verklaring dezer fundamente is zonder meer omvangrijke gravingen niet met zekerheid te geven. Men zou geneigd zijn aan den torenbouw van een poort te denken. Mogelijk heeft men hierin dus iets van een terreinafscheiding te zien; ook de Ur zelf, ten

Afb. 10. Vondsten langs de Ur.

Z.W., in zijn bijna volkomen recht verloop, zou misschien aan een kunstmatige afscheiding van het geheele terrein kunnen doen denken.

Wat echter op dit terreingedeelte zoo buitengewoon belangrijk bleek, waren de andere grondsporen, welke op de kaart aangeteekend staan, sommige als paalgaten, anderen mogelijk meer als algemeene afvalshoopen, doch eenigen bepaald als hutresten te verklaren en zonder eenigen twijfel niet anders als de uitgegraven kommen van hutten („fonds de cabanes”), gelijk aan die, welke we ook te Caberg bij Maastricht vonden en zooals ze verder o.a. in België en den Eifel zeer bekend zijn (vgl. o. a. Bonn. Jahrb. 122 bl. 271, Soc. d'Anthr. de Brux. 1902, 1910, M. DE PUYDT, Consid. générales s. l. fonds de cabanes Liège 1909). Deze

bandceramiek, la

lyergerand

verschillende gaten zijn ook om hun inhoud buitengewoon merkwaardig. We laten de beschrijving hier volgen: (vgl. de nummering op de kaart, Afb. 9 rechts).

1. In dit gat, waarop een smal gebouwspoor schijnt toe te loopen, werden met elkaar gevonden: een kleine langwerpige grijze slijpsteen, een paar scherven van vrij dik grijsgeel aardewerk, waarvan één met ovaal uitsteeksel als oortje, klaarblijkelijk fragmenten van grovere bandceramiek (als b.v. Bonn. Jahrb. II. XXVIII); verder eenige ruwe la Tène scherven, als beschreven door DR. BECKERS (bl. 20 e. v.) en een scherfje Romeinsche terra nigra. Randwerk
2. Gat, klaarblijkelijk van een hut (fonds de cab.) waarin werden gevonden: eenige stukken verbrande huttenleem, een aantal scherven grovere bandceramiek, als boven (sub. 1) beschreven (vgl. Afb. 10⁵, en ⁶), een stuk fijnere bandceramiek met lijnspiraalversiering (Afb. 10¹⁰), een aantal grove en enkele gladde stukken ruwe la Tène ceramiek, conform met de zoeven genoemden. Scherven van een harder gebakken vrij grof aardewerk, rossig op den breuk en donker paars aan de beide oppervlakken (o.a. een bodemstuk van een schaal) van iets fijner la Tène aardewerk, scherven van rossig ruwwandig Romeinsch aardewerk, een aantal scherven Romeinsche terra nigra, (Afb. 10¹¹) een paar zeer dunwandige scherven van een vroeg-Romeinsch ruwwandig kommetje als in Haltern (Westph. Mitteil. V 40), en een klein fragmentje terra sigillata.
Nadrukkelijk zij hier opgemerkt dat deze fragmenten door elkaar werden gevonden in de ongeschonden vulling van deze hutkom en dus ongetwijfeld als een gesloten vondst zijn te beschouwen; eenige Romeinsche scherven, o. a. het t. s. fragmentje, bevonden zich een aantal c.M. beneden het stukje fijnere bandceramiek.
3. Hutkom, waarin een paar stukken vuursteen, eenige grijsgele scherven, grovere bandceramiek, als boven (sub. 1) beschreven, een enkel stuk met ovaal oortvormig uitsteeksel (Afb. 10⁸ en ¹⁴) een paar scherven fijnere grijze bandceramiek met lijndriehoekversiering (Afb. 10⁹), eenige ruwwandige la Tène scherven als boven en een paar platte stenen.
4. Geringe paalgaatjes zonder inhoud.
5. Waarschijnlijk een hutkom, doch onzeker; inhoud: grove la Tène scherven als boven, waarvan een enkele met dikke opgelegde lijst met vingerindrukken (Afb. 10⁷); ook een aantal gladde la Tène scherven waaronder eenige onversierde randstukjes, een enkel bodemstuk, een fragment van een napje met oor en een stukje van een deksel-(?) rand met inkepingen versierd.
6. Klaarblijkelijk een wijd afvalgat met latere vergravingen, ook zelfs een paar meer moderne fragmenten bevattende. Verder allerlei soort scherven: enkele stukken grove bandceramiek o. a. met ovale oortvormige uitsteeksels als boven beschreven, enkele grove la Tène scherven, Romeinsche ruwwandige scherven o. a. een opstaande rand van een vrij vroeg bord (vgl. mijn „Arentsburg” LX 236 e. v.) en een paar horizontale vlakke randen van kookpotten (Ar. LIX 189). Verder een stuk van een vrij vroeg terra sigillata-bord met gearceerden band bovenop (Ar. XXXII 10). Voor zoover dateerbaar zijn de Romeinsche fragmenten ± begin 2e eeuw. Ten slotte een stukje Romeinsch vensterglas.
7. Een oppervlakkig gat met enkele grove la Tène scherven.
- 8 en 9. Onbeteekende gaatjes met vrijwel onherkenbare fragmenten.

Romeinsch
aardewerk
met band
werkgeene

Hutkommen Heer

van steenfragmenten Heer

10. Klein gat, slechts enkele Romeinsche scherven bevattende, een paar ruwwandige, eenige pijparden en twee witte met donkere beschildering, alles een vrij laten indruk makende.
11. Onbeteekende spoor zonder inhoud.
12. Klaarblijkelijk weer een hutkom, welke stukken hutteleem bevatte. Verder kwamen hier voor den dag gladde en grove la Tène scherven als boven beschreven (Afb. 10⁷), enkele vuursteenfragmenten en stukken rooden steen, gelijk die veelal in „fonds de cabanes” wordt aangetroffen, dezelfde als door Dr. BECKERS bl. 21 E² genoemd; tenslotte een fragment van een ijzeren fibula, waarschijnlijk met bandvormigen beugel, doch niet nader herkenbaar.
13. Waarschijnlijk ook een gedeelte van een hutkom, waarin grijsgele scherven van grove bandceramiek als boven beschreven, o. a. met ovaal uitsteeksel en eenige la Tène scherven als boven bedoeld.
Tenslotte een langwerpige grijs slijpsteentje.
14. Niet nader te definiëren bevatte dit gat slechts enkele vuursteenfragmenten en een klein, langwerpige slijpsteentje, als boven, benevens enkele niet nader herkenbare inheemsche scherfjes.

Hoe men verder over deze vondsten en hun beteekenis wil oordeelen (we komen daarop straks nog terug), zeker was het dat hier op dit terrein, waarover zich ook nog de Romeinsche nederzetting uitstreckte, in hoofdzaak woningresten van een inheemsche bevolking aanwezig waren. Het is dus begrijpelijk dat Dr. REMOUCHAMPS zich niet met het hier verkregen resultaat wilde tevreden stellen, doch vooralook nog nieuwsgierig was naar wat het tusschenliggende terrein, tusschen deze plaats en het eigenlijke Romeinsche gebouw, zou bevatten. Niettegenstaande groote moeilijkheden van localen aard, groef hij dus nog in den afgeloopen zomer tusschen beiden in de paar greppels, waarvan wij de teekening, zoo goed als ons dit mogelijk was, op zijn overzichtskaart van het terrein hebben ingetekend (Afb. 9¹⁵ en ¹⁶). Vondsten werden hier feitelijk slechts in den bovengrond gedaan en wel voornamelijk weer dezelfde soorten la Tène scherven, welke we boven reeds hebben vermeld, enkele met kam-versiering of met ingekraste lijnen, gelijk ook door Dr. BECKERS beschreven (bl. 20). Verder ook een aantal vuursteenfragmenten. De Romeinsche vondsten zijn zeer onbeduidend en bestaan, behalve uit een aantal ongestempelde panfragmenten, vensterglasscherven en spijkers, uit eenige wrijfschaalranden en stukken van dikwandige kuipen of amphoren. Beter dateerbaar dan deze laatsten zijn eenzijds een stuk van een t. s. wrijfschaal en een stukje versierde sigillata uit de la Madeleine fabriek (in den trant van Virtus, vgl. Arentsburg XXXVIII) en anderzijds een fragment van een laten beker met drinkspreuk, ruwwandige urnranden o. a. met laat hartvormig profiel, de eerste uit het eerste deel van de 2^e eeuw, de laatste uit de 3^e eeuw of nog wat later. Ook werden nog gevonden een ijzeren speer en een ongepolijst vuursteen bijtje (Afb. 10¹). In de tweede van de beide greppels kwamen verder een aantal paalgaten en eenige wandsporen voor den dag op den plattegrond geteekend. Tegen verwachting lagen dus hier geen overblijfselen meer van Romeinsche steenen gebouwen, doch wel bepaalde gebouwsporen van met behulp van palen gebouwde hutten, die zeer waarschijnlijk aan een inheemsche bevolking zijn toe te schrijven.

Stein oppidum

EEN GERMAANSCH OPPIDUM BIJ STEIN.

Op het heuvelplateau, dat zich ten N. van het dorp Stein met een sterke helling uit het Maasdal verheft (vgl. Afb. 3), aan welks W. voet het riviertje de Ur stroomt en dat ten N. door een zijravijntje wordt begrensd, waarvan de bergrand eveneens steil afvalt, had Dr. BECKERS, gelijk boven reeds werd vermeld, een aantal verschijnselen opgemerkt die hem aanleiding gaven tot het instellen van een onderzoek ter plaatse. Zoo waren enkele scherven en vuursteenfragmenten gevonden, een plaveisel van keien scheen hier over een groot gedeelte vrij kort onder de oppervlakte aanwezig en tenslotte had hij een gracht gevonden die over een zeer verre uitgestrektheid scheen voort te loopen.

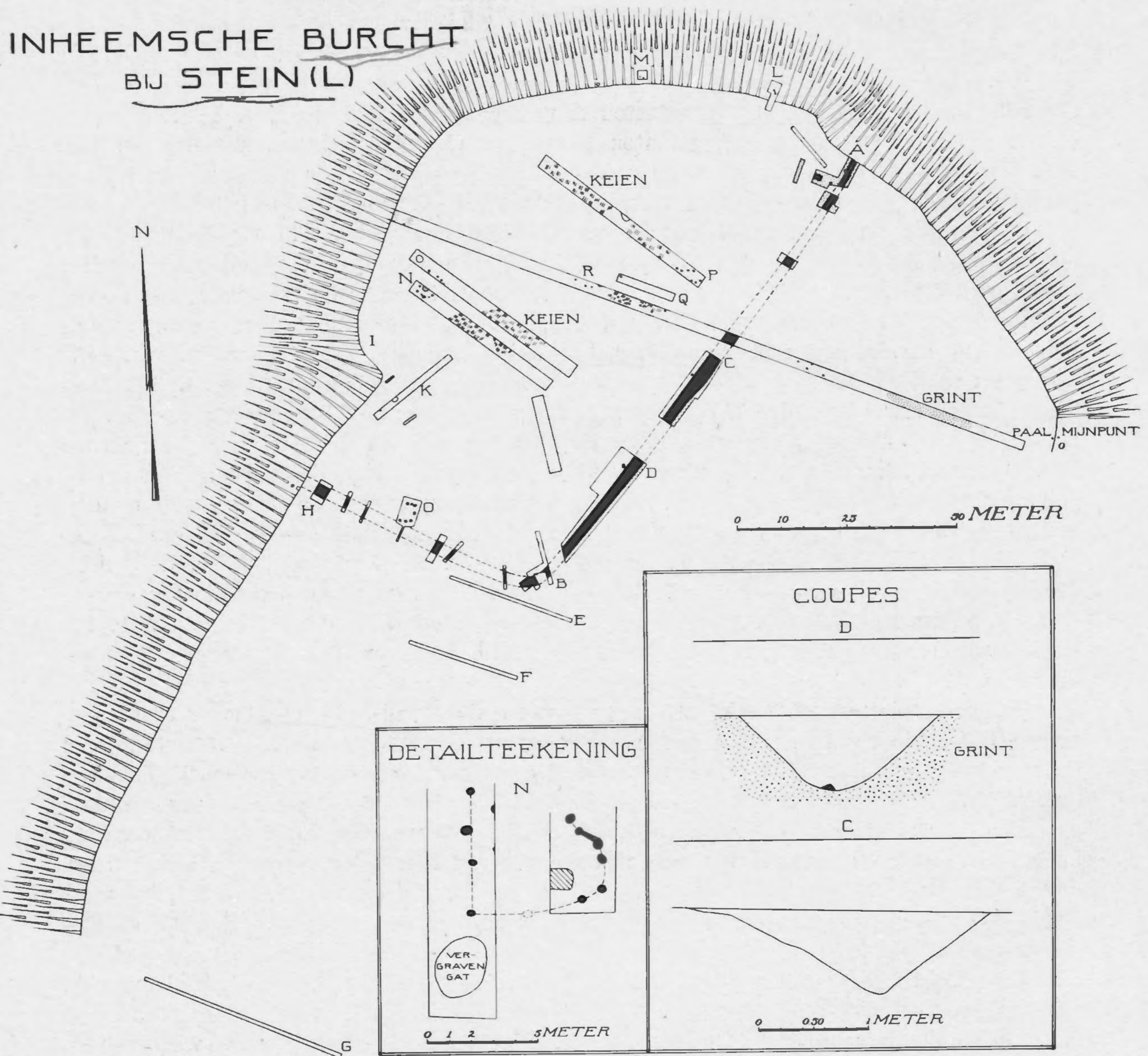
Op verzoek van den ontdekker en van het Bestuur van het Prov. Limburgsch Genootschap mocht ik hier in den zomer van 1925 een opgraving op eenigszins uitgebreider schaal op mij nemen, gevolgd door enkele aanvullingsgravingen in het volgende jaar. Hierbij bleek het mij dat op deze plek het natuurlijke grint op vele punten zeer dicht aan de oppervlakte ligt, zoodat met name in het oostelijk gedeelte van het terrein, wat eerst een plaveisel leek te zijn, niet anders was dan een natuurlijke grintlaag. In het meer westelijk gedeelte waren d. e. t. op verschillende punten werkelijk keilagen aanwezig, die men, gelijk wij nader zullen zien, waarschijnlijk wel als menschenwerk te beschouwen had. Op aanwijzing van Dr. BECKERS werd ook al spoedig de gracht weergevonden. De gelijkmatige vulling daarvan, slechts met zeer weinig kultuurresten en scherven, de ondiepe komvorm met eenigszins afgeplattten bodem enz., toonen echter dat we hier niet een eigenlijke gracht, doch een palissadegreppel voor ons hebben, gegraven om er de palissadeering van een vrij zware ommuring in te plaatsen en daarna weer direct dicht geworpen en aangestampt (vgl. de profielteekeningen der coupes C en D op Afb. 11 en foto Afb. 12). De komvormige greppel was meestal in de grintlaag ingegraven, die dicht onder de oppervlakte lag.

Gelijk de plattegrond (Afb. 11) dit toont werd deze palissadegreppel over een lengte van ± 140 M. in rechte richting van A—B weergevonden. Slechts bij A vertoonde hij een lichte neiging naar het W. tot in den bergrand. Had men oorspronkelijk gedacht dat deze „gracht” zich nog zeer ver naar het Z. uitstrekt, in een aantal coupes door ons daar gegraven bleek zij niet meer aanwezig. Het lag dus voor de hand dat ze om zou buigen en met veel moeite werd, te midden van het met veldvruchten bebouwde land, het verloop van die ombuiging en het vervolg in W. richting teruggevonden, tot waar zij bij H wederom bijna den steilen bergrand bereikte. Zoo bleek het dus dat de versterking waarvan deze palissade ongetwijfeld het front had gevormd, het hoogste gedeelte van het plateau, hetwelk men op onze foto (Afb. 13) vanaf het Z. bijna geheel overziet, had omgeven, terwijl aan de andere zijden de steile bergrand, waarvan de boomen op onze foto op den achtergrond in de diepte zichtbaar zijn, de afscheiding vormde. Boven, vlak langs dien rand had echter rondom zeker ook nog een kunstmatige versterking geloopt. Op verscheidene plaatsen was daar zelfs nog iets van een walletje over, waarschijnlijk het overblijfsel van een walpalissade, en in een paar coupes (Afb. 11) L en M aan den bovenrand gegraven, vertoonden zich bovendien op ongeveer 1 M. diepte in den vasten grond de paalgaten van de houten versterking van zulk een wal afkomstig.

*V. oppidum
Stein*

We mogen dus zeker zeggen dat een vrij stevige primitieve burcht hier op dit plateau aanwezig is geweest.

Wáár de ingang tot dezen burcht op dit heuvelplateau is geweest, kon niet twijfelachtig

Afb. 11.

zijn. Tusschen H en I op de kaart (Afb. 11) vertoont het terrein een eigenaardigen inham en daarbij een diepe inzinking en in de hier gegraven sleuf K was zichtbaar hoe de vaste grond ook hier nog veel dieper lag. Deze inzinking kon niet anders als een ouden opgang vanuit het dal van de Ur beteekenen en het ligt voor de hand, een paar

paalgaten in deze sleuf K gevonden, met den ingang in verband te brengen. Overigens zou het hier te veel arbeid en kosten hebben gevorderd om nog verder iets van den ingang bloot te leggen.

Het is niet onmogelijk dat er ook in den tegenovergestelden hoek bij A nog een kleine ingang zou zijn geweest en wel vooral in verband met het boven reeds genoemde zijravijn, hetwelk mogelijk ten deele kunstmatig zou kunnen zijn. De palissade werd hier

Afb. 12. Palissadegreppel van den burcht.

echter bij A tot in den bergrand vervolgd zonder dat van een onderbreking iets te bespeuren viel; d. e. t. is de bergrand zelf hier wel vrij sterk afgebrokkeld.

Wat de bewoning van dezen burcht betreft, zoo kwamen op verschillende plaatsen groepen van paalgaten te voorschijn, die klaarblijkelijk bijeen behoorden en het grondvak afteekenden van een eenigszins onregelmatig vierkant gebouwtje. Het duidelijkst is dit het geval in het westelijk gedeelte der sleuven bij N. (Afb. 11) (vergroot weergegeven op detailteekening); we zien hier duidelijk de paalgaten, ten deele zelfs nog het verbindende wandspoor van een dergelijk gebouwtje van $\pm 4 \times 6$ M., terwijl het later vergraven gat in het midden mogelijk oorspronkelijk de haard is geweest. Een dergelijke groep paalgaten van zulk een

huizen Germ. oppedamm Sluis

gebouw zien we ook bij O, terwijl waarschijnlijk ook bij P Q en R. hetzelfde te herkennen valt. Tusschenin lagen groote open gedeelten welke klaarblijkelijk met vrij groote steenen waren geplaveid. We zien dus hoe de woningen binnen deze burcht vrij klein en onaanzienlijk zijn geweest, en hoe ze over het terrein verspreid hebben gelegen, naar het schijnt vooral aan de kanten vrij dicht tegen de muurpalissade aan.

De ligging op het plateau met voor een deel den bergrand ter bescherming, de palissademuur langs dien bergrand en verder over het plateau eigenaardig rond ombuigend,

Afb. 13. Overzicht burchtterrein.

de opgang uit de diepte, dit alles doet bij deze kleine burcht sterk denken aan den grooten aanleg dien we voor verscheidene jaren bij Ubbergen ontgroeven en herkenden als burcht der Bataven uit de eerste helft onzer jaartelling (vgl. Oudh. Med. N. R. I en II); ook het eenigszins onregelmatige plaveisel in het midden keert bij beiden terug. Toch vormt dit plaveisel hier minder één bepaalden weg dan in het Oppidum Batavorum. Verder missen we hier de afvalgaten die dáár zoo veelvuldig voorkwamen en vooral de onregelmatige ligging der huizen is een andere. Tenslotte maken hier ook de huizen op zich zelf een geringeren indruk.

germaansche aardewerk
aardewerk Germa.

Niettegenstaande deze verschillen is er evenwel groote verwantschap tusschen beiden te bespeuren en het kan ons dus ook niet verwonderen dat het aardewerk hier gevonden duidelijk het grove la Tène karakter draagt der gewone ceramiek der Rijnsch-Germaansche stammen, gelijk we dat ook uit Ubbergen, maar vooral uit urnenvelden en woerden kennen. (vgl. de volgende Beschrijving). Ook door dit aardewerk, waarbij de bekende typische gekartelde urnranden niet ontbreken, wordt deze nederzetting bepaald als een van een Germaanschen stam, verwant met Bataven en stamgenooten uit de eerste eeuwen na Chr. geb. Deze dateering wordt ons bovendien bevestigd door de vondst ook van enkele Romeinsche scherven o. a. zeker nog uit de 2^e na Chr. in deze overblijfselen, zelfs ook in de vulling van de palissadegreppel aangetroffen. (Voor de beschrijving ook van dit aardewerk vgl. men het volgende artikel van DR. BECKERS).

We mogen dus wel als zeker vaststellen dat we hier een burcht met woningen voor ons hebben van zulk een Germaanschen stam uit die eerste eeuwen onzer jaartelling, een aanleg in het klein als het machtige Oppidum der Bataven bij Ubbergen.

J. H. HOLWERDA.

BESCHRIJVING DER VONDSTEN UIT STEIN.

I. UIT DE GERMAANSCHEN BURCHT. ✓

A. INHEEMSCH AARDEWERK. ✓

- I. Aan binnen- en buitenkant roodbruin of grijsbruin. Op breuk zwart. Het roodbruine zeer ruw van oppervlak, het grijsbruine meestal gladder.

A. *Randfragmenten.*

1. Negentien randfragmenten van kommen en urnen (meest kommen), effen met min of meer naar binnen gebogen rand. Bij vier is de rand iets verdund. Koenen Gefässk. VIII 14.
2. Twee randfragmenten van urnen met naar buiten gebogen rand. Afb. 14A, N°. 26.
3. Zeven randfragmenten met vingerkarteling op rand, van kommen en urnen. Afb. 14A, N°. 22.
4. Een randfragment met evenwijdige insnijdingen op rand. Afb. 14A, N°. 23.

B. *Bodemfragmenten.*

Bodemfragmenten van minstens 12 exemplaren, waaronder van groote Germaansche cylinderurnen. Afb. 14A, N°. 1.

C. *Wandfragmenten.*

Groote hoeveelheid wandfragmenten, waarbij twee met streepvormige versiering door kam. Afb. 14A, N°. 7.

- II. Van buiten rood of grijsbruin, van binnen zwart. Het oppervlak zooals onder I.

A. *Randfragmenten.*

1. Vijf randfragmenten met weinig naar binnen gebogen rand, meestal van kommen.
2. Randfragment met iets naar buiten gebogen rand.
3. Twee randfragmenten van urn of kom met vingerkarteling op rand. Afb. 14A, N°. 2, 3, 4 en 5.

B. *Bodemfragmenten.*

Bodemfragmenten van ongeveer 10 exemplaren, waaronder vijf van groote Germaansche cylinderurnen, Afb. 14A, N°. 4.

C. *Wandfragmenten.*

Groote hoeveelheid wandfragmenten.

- III. Zwart en grijszwart aardewerk, waaronder ruw en gladwandig.

A. *Randfragmenten.*

1. Dertien randfragmenten, min of meer naar binnen gebogen, de meeste van kommen, enkele van urnen.
2. Twee fragmenten met verticalen rand.
3. Twee fragmenten met een weinig naar buiten gebogen rand, waaronder een met puntjes versierd.

Stein
Aardewerk Germ.

V. Slem

B. Bodemfragmenten.

1. Tien bodemfragmenten waaronder een van urn. Afb. 14A, N°. 8.
2. Een bodemfragment versierd met verticale strepen door kam. Afb. 14A, N°. 2.
3. Bodemfragment met zwaren standring. Oppervlakte glad gepolijst. Versierd met in verticale rijen geplaatste puntjes, afwisselend met daaraan evenwijdige strepen. Afb. 14A, N°. 6.
4. Bodemfragment aan de onderkant gewelfd zonder standring. Koenen Gefässk. T. VII, N°. 6, Afb. 14A, N°. 5.

C. Wandfragmenten.

Verschillende wandfragmenten, waaronder vijf met strepen versierd door kam. Afb. 14A, N°. 3.

B. ROMEINSCH AARDEWERK

1. Fragmenten van ronde en platte pannen.
2. Wandfragmenten van gladwandige kruiken van twee verschillende exemplaren.
3. Niet nader te bepalen wandfragmenten van ruwwandig aardewerk.

C. VOORWERPEN VAN GEBAKKEN AARDE.

1. Een gebakken spinklosje. Afb. 14A, N°. 21.
2. Een van klei gebakken kogel. Afb. 14A, N°. 20.

D. METAAL.

1. Acht ijzerslakken.
2. Vijf en twintig spijkers van 2—25 c.M. lang. Afb. 14B, N°. 4, 10 en 11.
3. Een hakmes, lang 24 c.M., breed 6 c.M., snijkant gebogen, steel afgebroken. Afb. 14B, N°. 9.
4. Geleding van een dikke ketting. Afb. 14B, N°. 1.
5. De helft van een hoefijzer.
6. Vierkant stuk ijzer. Afb. 14B, N°. 7.
7. Cilindervormig bandje, 1.5 c.M. hoog, 2 c.M. doorsnede, Afb. 14B, N°. 6.
8. Verschillende kleine vormloze fragmenten, Afb. 14B, N°. 2, 3 en 8.
9. Klein vormloos stukje brons. Afb. 14B, N°. 5.

E. STEEN.

1. Fragment van Niedermendiger tufsteen.
2. Talloze stukken van roode zandsteen, waaronder vele met glad oppervlak.
3. Vuursteen.
4. Stukjes vuursteen in verschillende kleuren, rood, blauw, zwart, geel, wit, grijs.
5. Twee fragmenten van nuclei.
6. Een klopper. Afb. 14A, N°. 19.
7. Vijf krabbers, waaronder een van paleolitisch type. Afb. 14A, N°. 9, 10, 12, 15 en 18.

V. Sten
C. 14A

Ijzerwerk
L. 14B

Vuursteen
m. 14B

8. Twee mesjes. Afb. 14A, N°. 13 en 17.
9. Een pijlspits. Afb. 14A, N°. 14.
10. Een fragment van grooten geslepen bijl. Afb. 14A, N°. 11.
11. Een geslepen klein bijltje, aan een kant eene diepe inkerving ter bevestiging in handvat. Afb. 14A, N°. 16.

G. ASCH.

1. Hout en steenkoolasch.
2. Verschillende stukken cokes, die wellicht gediend hebben bij de ijzerbereiding.

II. UIT HET GROOTE ROMEINSCHE GEBOUW.

A. AARDEWERK. ✓

I. Terra sigillata.

A. Onversierd.

1. Borden.
 - a. Wandfragmenten van vier borden met eenigszins gebogen wand en ribbel langs den rand. Niederbiebertypus I.
 - b. Een tiental bodemfragmenten, waarvan één zeer verweerde terra sigillata, uiteinde eerste of begin tweede eeuw. De overigen, van borden uit de tweede eeuw, waaronder een met cirkelvormige arceering op den bodem.
 - c. Bodem en wandfragmenten van minstens 2 borden. Unverzagt Alzei 10.
2. Kommetjes en bakjes.
 - a. Zes wandfragmenten en een voetje van kegelvormige bakjes.
 - b. Wand en randfragmenten van halfbolvormige bakjes met omgeslagen rand. Een exemplaar met barbotine versiering op den rand.
 - c. Halfbolvormige kommen met breeden horizontalen rand van terra sigillata Alzei type 13. Hiervan twee randfragmenten.
3. Wrijfschalen.
 - a. Randfragmenten van zes verschillende exemplaren, waaronder een met overblijfsel van leeuwenkop uitloop.
 - b. Tien bodemfragmenten. Het met kwartsdeeltjes bezette binnenvlak door gebruik erg afgesleten.

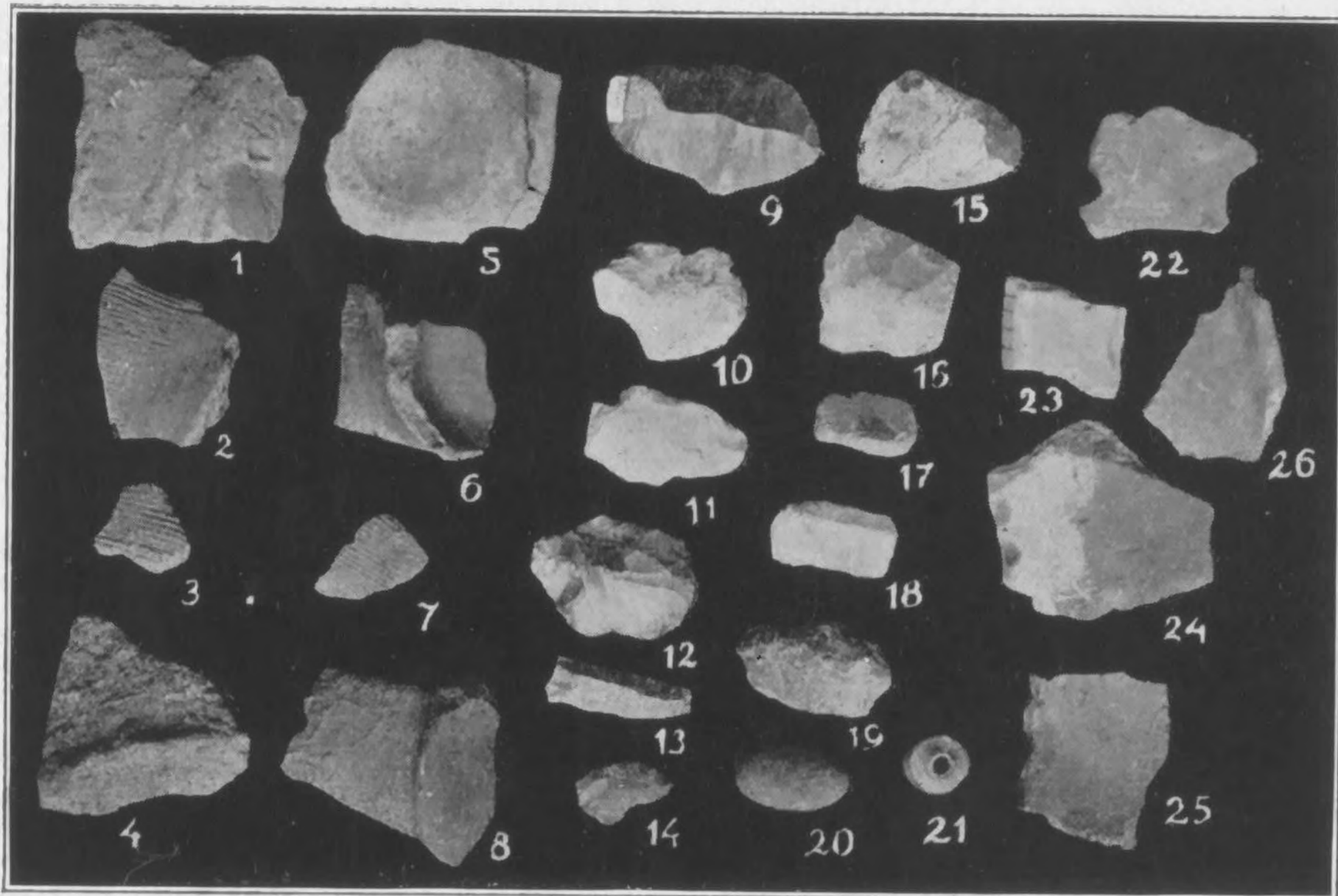
B. Versierde terra sigillata ¹⁾.

1. Kom van vorm Dragendorff type 37. Zeer waarschijnlijk uit de pottenbakkerijen van Lavoye. Afb. 14D, N°. 8.
2. Kom vorm Dragendorff type 37. Waarschijnlijk fabriikaat Lavoye. Afb. 14D, N°. 9.

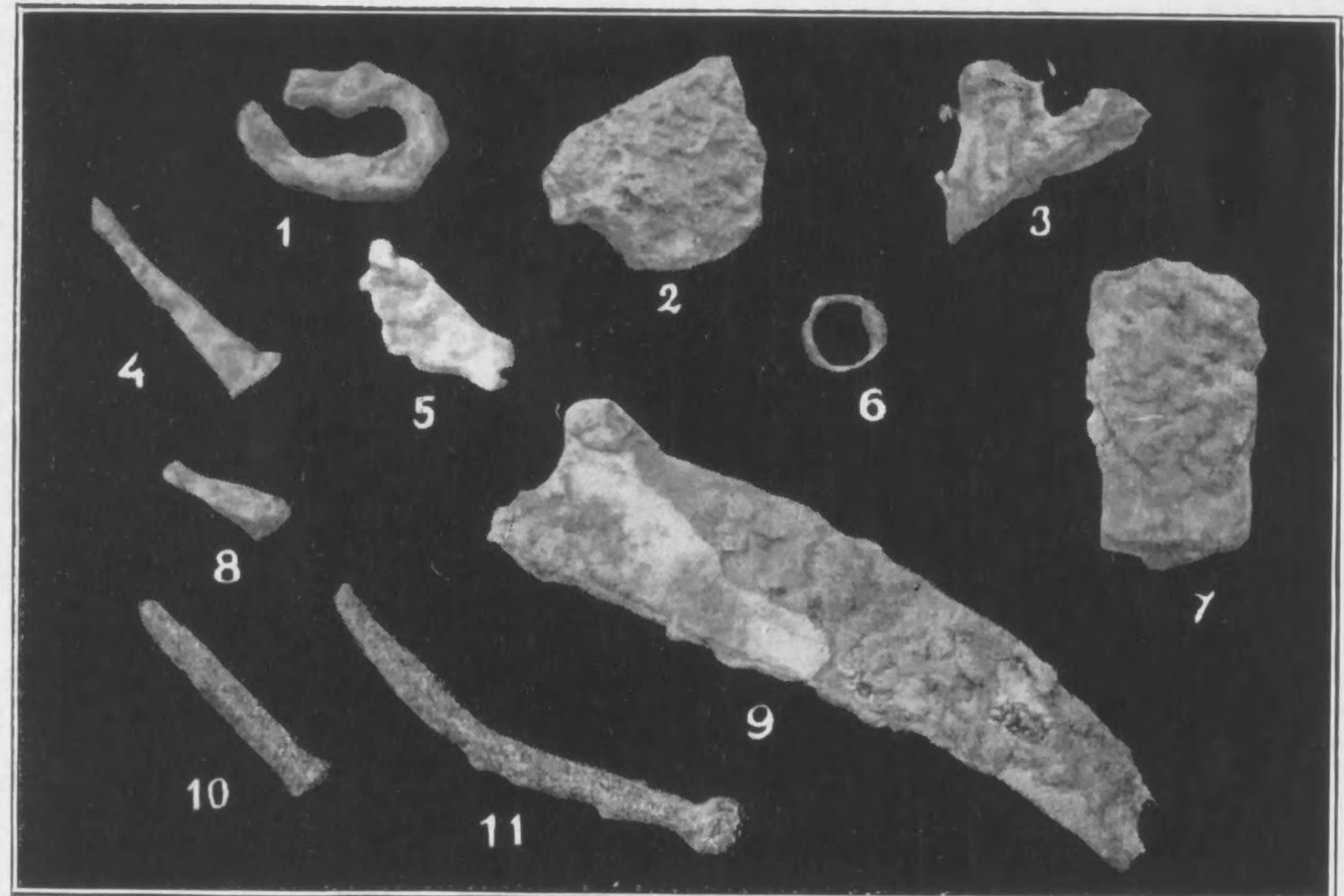
1) De versierde terra sigillata is beschreven door den Heer DANIELS te Nijmegen.

Rom. gebouw
Heer

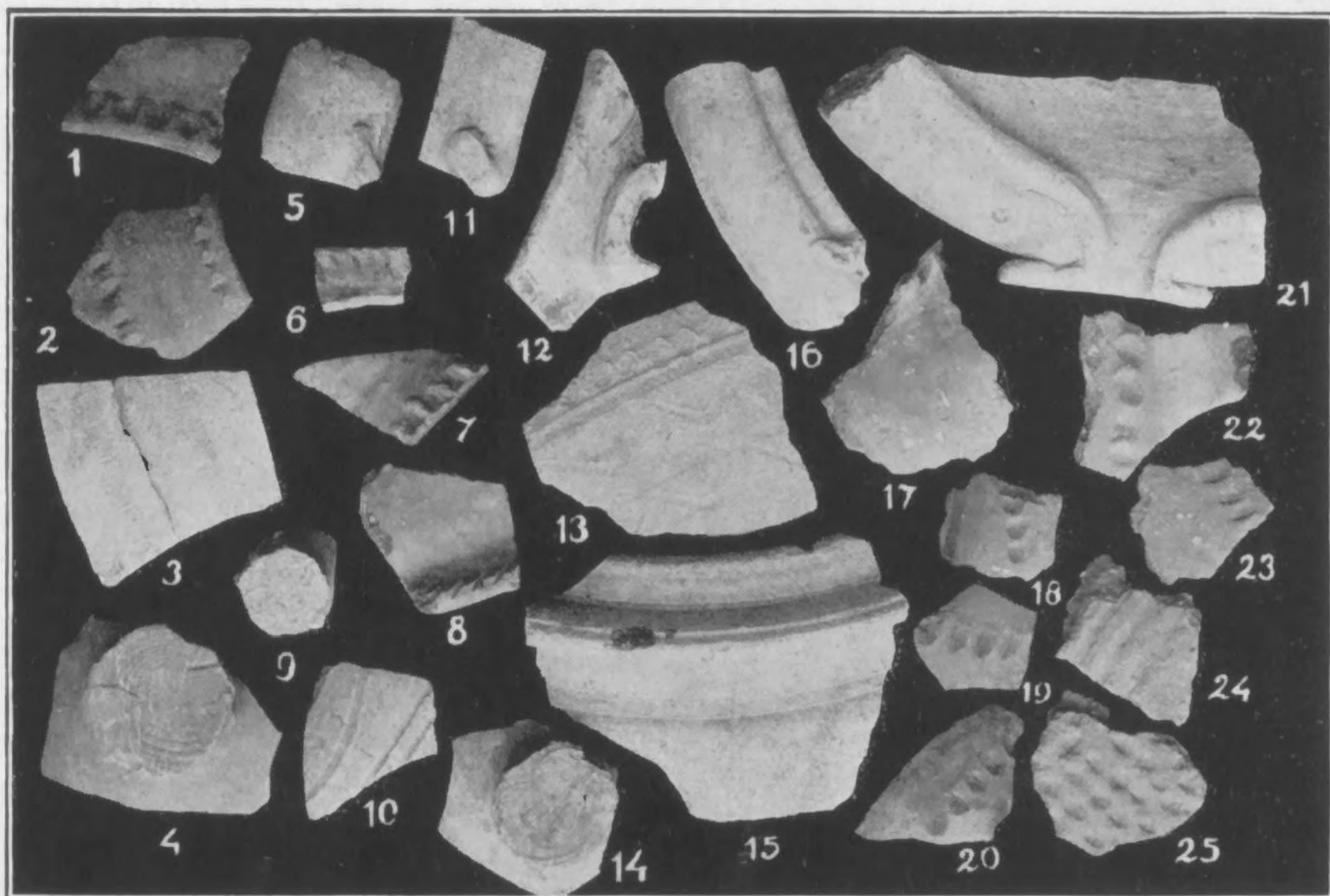
Levin
Rom aardewerk

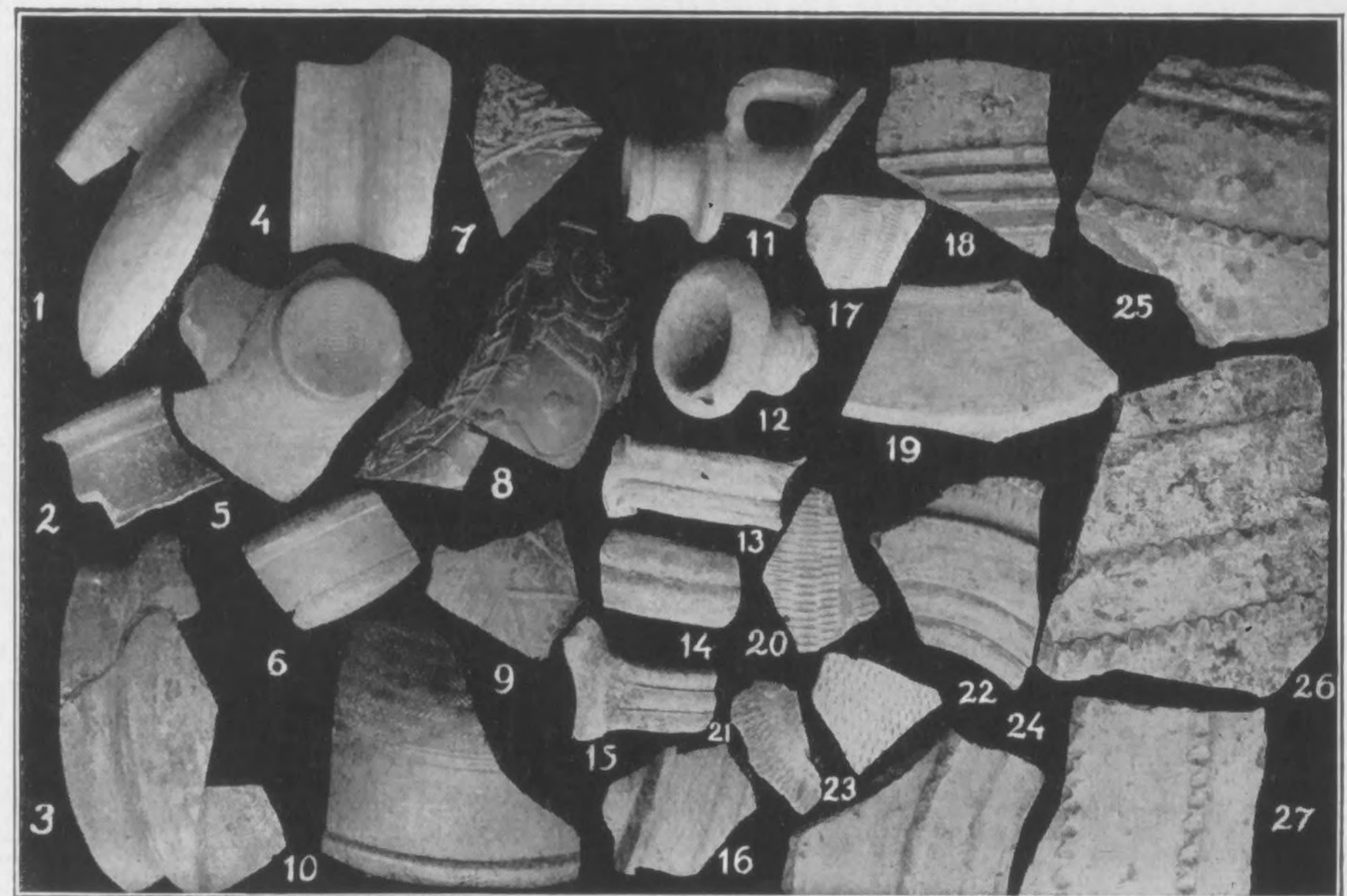
Afb. 14A.

Afb. 14B.

Afb. 14c.

Afb. 14D.

Afb. 14E.

3. Kom vorm Dragendorff type 37. Waarschijnlijk uit de pottenbakkerijen van Lezoux. Afb. 14D, N°. 7.
De fragmenten van Lavoye, allen slordig werk, zijn te determineeren 2^e helft tweede eeuw, dat van Lezoux begin 2^e eeuw.
4. Twee kleine fragmenten van vaatwerk van niet meer te bepalen vorm, versiering met raadje aangebracht in Stichelmuster, Kerbbanddekor of riffelversiering waarschijnlijk 3^e eeuw, met het oog op het nog al goede werk daarvan, het begin.
5. Talrijke wand- en randfragmenten van verschillende kommen, waaronder 9 met door een raadje aangebrachte versiering in schachbrettmuster, zoover te herkennen alles van vorm Alzei type 1. Twee der gebruikte raadjes zijn terug te vinden bij Unverzagt:
- Groot oranje fragment heeft raadje Unverzagt 113. Dit raadje ook gevonden in Alzei (an. 330—406) en in den arenakelder te Trier. Afb. 14D, N°. 10.
 - Twee fragmenten, een rood en een zwart verbrand, behooren volgens raadje bij elkaar. Gebruikt is raadje Unverzagt 135. Dit raadje ook gevonden in Niederauerbach en Straatsburg. Deze allen dateeren een flink eind in de vierde eeuw. Herkomst waarschijnlijk uit de fabrieken in de buurt van het Argonnerwoud, waaronder Lavoye en aangevoerd langs de Maas.
6. Randfragment met barbotine versiering van schaalte Niederbiebertype IV b.

II. Beschilderd aardewerk.

- Borden.
Rand-, wand- en bodemfragmenten van minstens 10 exemplaren Niederbieber, type 40. Kleur: zwart en zwartbruin.
 - Urnen.
Randfragment van bolvormig roodgeverfd urntje, met platten omgeslagen horizontalen rand. Anderhalve c.M. onder rand twee ribbels, grof exemplaar.
 - Kommen.
Halfbolvormig roodgeverfd kommetje, met ronden omgeslagen rand, op het wandfragment een smal groefje, fijn exemplaar.
 - Bekers.
- Cylindervormige bekers.
 - Met geprofileerde rand, minstens 3 exemplaren.
 - Met effen rand. Hiervan 3 randfragmenten. Een met barbotine versiering, een met grove arceering, een effen met twee horizontale groeven.
 - Bolvormige bekers.
Met lagen hals en omgeslagen rand. Randfragmenten van minstens 3 exemplaren. Wandfragmenten van bovengenoemde bekers waaronder effene, met arceering, met Kerbbandschnitt, met zandbestrooiing en kleikruimelbestrooiing.
Een wandfragment met witte barbotine versiering.
Een wandfragment van roode deukbeker met kleine cirkelvormige ingedrukte versiering.
Wandfragmenten van zwart glimmende deukbeker met Kerbbandschnitt. Voetjes en voetfragmenten van ongeveer 12 stuks.

Wantsidewer
van Lezoux

V. J. H.

a. Kannen.

Wandfragmenten van minstens twee roodgemarmerde exemplaren.

Bodemfragment van een grover exemplaar. Oorfragment bruin beschilderd met twee groeven.

III. Terra nigra.

Dit aardewerk is in groote hoeveelheid gevonden. De kleur is van diep zwart, dof of glimmend overgaande in grijszwart, lichtgrijs tot blauwgrijs.

a. Kommen.

1. Onversierde. Wand-, bodem- en randfragmenten van ten minste 10 kommen Alzei type 24.

2. Versierde. Minstens vijf verschillende exemplaren met raadjes ornament zooals die op terra sigillata is aangebracht. Afb. 14D, N°. 3.

Hieronder 3 wand- en randfragmenten van 2 verschillende exemplaren die een zuivere copie zijn in vorm van terra sigillata kom Alzei, type 1. Afb. 14D, N°. 6.

Het raadje ornament komt echter voor bij Unverzagt. Afb. 15.

b. Bekers.

Twee halsfragmenten met langen hals. Afb. 14D, N°. 2.

c. Urnen.

Enkele wand- en randfragmenten.

d. Amphora. Randfragment van groot exemplaar.

e. Voorraadspot. Randfragment van voorraadspot met breeden horizontalen rand waarop twee draaigroeven. Bij *d* en *e* zou men kunnen denken dat de zwarte kleur door brand veroorzaakt was, dit lijkt echter niet waarschijnlijk.

f. Een negental bodemfragmenten en bodems waaronder een, waarbij de bandvormige versiering van den wand, in den vorm van een kruis, op den buitenkant van den bodem is aangebracht. Afb. 14, N°. 5.

IV. Gladwandig aardewerk.

Het aardewerk uit deze groep is helderwit, grijswit, blauwachtig of roodbruin van kleur.

a. Kruiken.

1. Drie kruikhalzen van wit en grijswit baksel. Vier halsfragmenten van grijswit en twee van bruinrood baksel. Afb. 14D, N°. 12.

2. Talrijke bodem- en wandfragmenten.

3. Een hals met oor van geelgrijs aardewerk met verhoogden hals. Afb. 14D, N°. 11.

4. Wandfragmenten van late kruiken met roode horizontale banden op buik zooals zij in derde en vierde eeuw voorkomen.

5. Zestien ooren en oorfragmenten van kruiken en amphoras, waaronder effene, met één groef en met twee groeven. Afb. 14D, N°. 13, 14 en 15.

b. Urnen.

1. Wandfragmenten, waaronder enkele met arceering versierd zijn. Afb. 14D, N°. 17, 20, 21 en 23.

2. Randfragment van urn, geelgrijs aardewerk met breeden horizontalen kraag onder den rand. Afb. 14D, N°. 16.

3. Wandfragment van urn van bruin aardewerk.
4. Randfragment van klein urntje, geelbruin van kleur met goudglimmer bestrooiing en geprofileerden rand.
- c. Borden.
Twee bodemfragmenten grijswit van kleur en zeer glad.
Twee verschillende randfragmenten en één randbodemfragment geelbruin van kleur.
- d. Wrijfschalen.
Drie verticale randfragmenten van wit aardewerk, waarvan één met draaigroeven aan boven buitenkant.
- e. Kannen.
Twee halsfragmenten.
- f. Dikwandige amphoras.
Hals- en wandfragmenten van minstens 10 exemplaren. Zeven verschillende ooren.
- g. Voorraadspotten met breeden horizontalen rand.
 1. Met effen platten rand, 12 exemplaren. Afb. 14D, N°. 19.
 2. Met twee diepe draaigroeven op rand, één exemplaar. Afb. 14D, N°. 22.
 3. Met bandvormige verhooging om buitenrand, 2 exemplaren. Afb. 14D, N°. 24.
Talrijke bodem- en randfragmenten met één of meer gekartelde banden. Afb. 14D, N°. 25, 26 en 27.
Met een of meer ribbels. Afb. 14D, N°. 18.
Met arceering.

V. Ruwwandig aardewerk

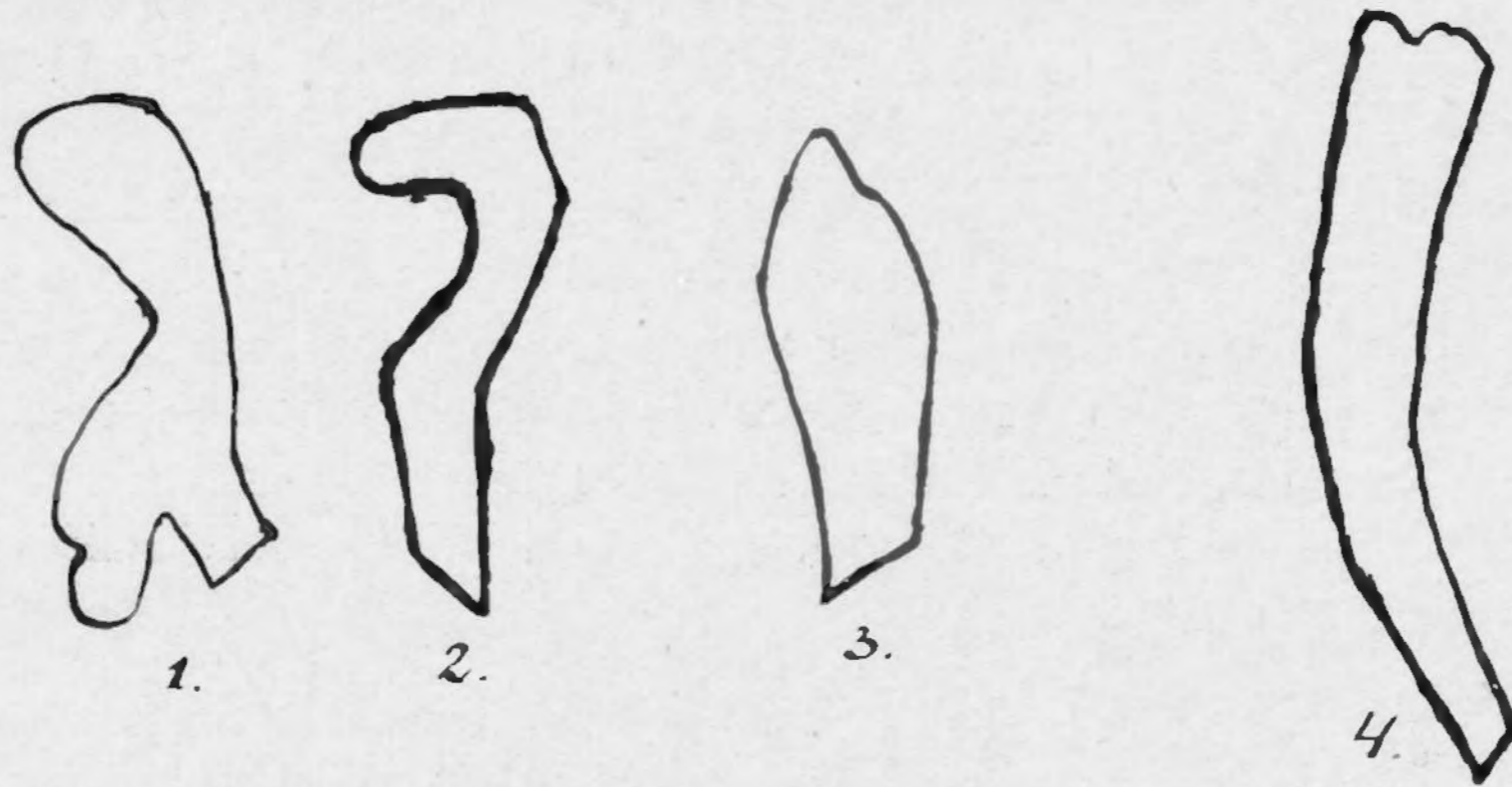
Zoals in de meeste der Romeinsche gebouwen in Zuid Limburg, overheerscht hier ook het ruwwandige aardewerk. Het heeft hoofdzakelijk dienst gedaan als kommen en potten om in te koken, het is hard gebakken, ruw van oppervlak. De kleur is wit, grijs, bruin, rood, geel of blauwachtig.

- a. Urnen en kommen.
 1. Met omgeslagen rand. Randfragmenten van 24 exemplaren.
 2. Naar buiten verdikten rand. Randfragmenten van 14 exemplaren, waarbij 4 met geprofileerden rand.
 3. Platte naar buiten gebogen horizontalen rand.
- a. Effen rand. Hiervan 15 stuks.
 - b. Eén of meer draaigroeven op horizontalen rand. Minstens van 24 exemplaren.
 - c. Met lichte inkeping als overgang tot hartvormig profiel. Minstens 6 exemplaren.
 4. Met hartvormig profiel.
- a. Vuilwitte, 46 exempl.
- b. Gelig, 15 exempl.
- c. Grauw, 23 exempl.
- d. Roodbruin, 25 exempl.
Twee randfragmenten van urnen of kommen met rechtopstaanden verdikten rand, waaronder een breeden kraag uitsteekt, tot het dragen van het deksel. Afb. 14c, N°. 15.
Een randfragment met iets naar buiten omgeslagen rand waarvan de kraag geprofileerd is. Afb. 15, N°. 1.

Urnfragment met verdikten, naar buiten staanden, van boven platten rand, waarover eene groeve loopt. Afb. 15, N°. 4.

Randfragment met naar binnen staanden verdikten rand, door uitholling aan buitenkant spits toeloopt. Afb. 15, N°. 3.

Twee randfragmenten van urnen met naar binnen gebogen, vervolgens naar buiten omgeslagen platten rand. Afb. 15, N°. 2.

Afb. 15.

b. Hoofdzakelijk kommen met naar binnen omgeslagen of naar binnen verdikten rand. 42 exempl.

Groote hoeveelheid bodem- en wandfragmenten van urnen en kommen, onder deze laatsten enkele met versiering. Afb. 14c, N°. 3, 10 en 13.

c. Borden.

Rand- en bodemfragmenten van minstens 30 exemplaren.

Rand meestal onverdikt iets naar buiten gebogen. Bij vijf exemplaren naar binnen verdikt.

Een randfragment, rand dun naar binnen geknikt.

Drie randfragmenten met inkeping op rand.

Een randfragment van rood zacht baksel met naar binnen verdikten rand, draai-groeven aan de buitenkant. Een zelfde exemplaar gevonden door Goossens in villa bij *Vlengendael*.

d. Kannen.

1. Bodem-, wand- en halsfragment van kan van rood-baksel.

2. Randfragment van hals van grauwegekleurde kan.

3. Oorfragmenten van drie verschillende kannen waaronder één van Eiffeler goed.

e. Wrijfschalen.

1. Met verticalen rand. Rand-, wand- en bodemfragmenten van ten minste 40 exempl.

Kleur meestal grijswit, een achtal grijsgeel. De eene helft is gaafrandig, de overigen hebben een draaigroef buiten aan bovenrand.

Een exemplaar met tuit. Afb. 14c, N°. 12.

Drie exemplaren met groefvormige uitloop, begrensd door het op den buitenrand omgeslagen bovenste randprofiel. Afb. 14c, N°. 5 en 11.

2. Met gebogen rand.

V. Klem

Rand-, wand- en bodemfragmenten van ten minste 22 exemplaren. Kleur wit, grijs, rood en geelgrijs.

Een randfragment van geelgrijze aarde, met uitloop gevormd door het bovenste lijstje van den rand, dat naar beneden omslaat en daar dan waar de rand omlaag loopt, in een plat vlak eindigt. Afb, 14c, N°. 21.

Twee randfragmenten van rozig getint aardewerk met uitloop, gevormd door het bovenste lijstje van den rand, dat naar beneden omslaat en daar waar de rand omlaag buigt, uitloopt zonder te zijn verdikt of afgeplat. Afb. 14c' N°. 16.

f. Dekfels.

Knop-, wand- en randfragmenten van ten minste 33 exemplaren. Kleur grauw, grijs of rood.

Knop van boven platafgestroken zeer verschillend in grootte, Afb. 14c, N°. 9, 4 en 14. Rand meestal verdikt, is vanboven van een ribbel voorzien die hoekig of rond is. GOOSSENS Vhengendael T. III, fig. 20. Het Eiffeler baksel wijst op de 4^e eeuw, terwijl de urnen met platten omgeslagen rand omstreeks midden IIe eeuw in gebruik waren.

VI. Inheemsch aardewerk.

Opvallend is de groote hoeveelheid inheemsch aardewerk dat werd aangetroffen. Het komt op de tweede plaats, direct na het ruwwandige. Dit is te meer opvallend omdat het in onze Zuid Limburgsche Romeinsche villa's meestal slechts sporadisch voorkwam ¹⁾. Daarentegen bevestigt het zoo juist de uitspraak van Dr. HOLWERDA in „Nederlands vroegste geschiedenis”, waar hij zegt, „Hierdoor is dus deze nieuwe urnvorm in deze streken gedateerd als behoorende tot de eeuw mogelijk nog even voor, maar zeker vlak na Christus geboorte”. Want wij vinden hier in dit gebouw de fragmenten van de meeste door Dr. HOLWERDA op blz. 106 in bovengenoemd werk afgebeelde Germaansche cylinderurnen. De kleur van het baksel is zwart, rood, grijsbruin of bruin, al of niet bedeed met kwartsdeeltjes, die vooral aan sommige zwarte fragmenten een levendige kleurschakeering geven. De wandfragmenten van het bruine, roode en grijsbruine baksel zijn allen dik. Onder de zwarten treft men slechts enkele met dikke wanden.

A. Zwart Baksel.

a. Onversierde rand.

1. Met rechtopstaanden rand van kleine en groote kommen.

Zeven randfragmenten van zeven exemplaren. Eén fragment van fijne dunwandigen kom, vertoont op begin buik twee horizontale groeven.

2. Naar buiten omgeslagen rand al of niet verdikt.

Randfragmenten van minstens 15 exemplaren waaronder urnen en kommen.

b. Versierde randen.

1. Rechtopstaande al of niet naar buiten verdikten rand, versierd door vingerdruk of schuine inkepingen aan buitenkant-rand.

1) Noot bij de correctie. De verklaring hiervoor is dat het gebouw stond misschien op, maar zeker te midden van een groot aantal praehistorische hutten.

van gebouwen
aardewerk inheemsch
aardewerk

Acht exemplaren waaronder kommen en urnen. Afb. 14c, N°. 6.

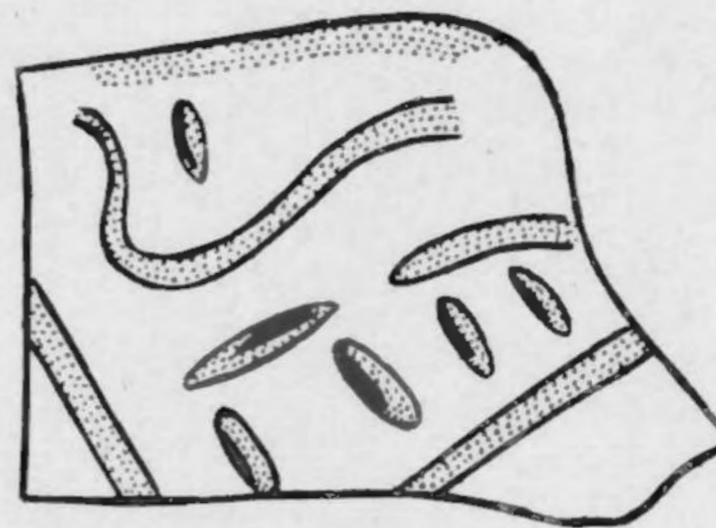
Eén randfragment vertoont 3 c.M. onder rand een tweede karteling. Afb. 14c, N°. 2.

2. Omgeslagen en verdikte gekartelde randen door vingerdruk of schuin onder rand loopende insnijdingen.

Drie randfragmenten. Afb. 14c, N°. 1 en 7.

Groote hoeveelheid wandfragmenten, benevens 21 bodemfragmenten tot bovengenoemde behoorende. Onder de wandfragmenten 10 met karteling. Afb. 14c, N°. 18, 19 en 20. Een wandfragment vertoont eene door een stomp staafje gemaakte teekening. Waarschijnlijk afkomstig van een klein fijn dunwandig kommetje, met een levendige kleurschakeering veroorzaakt door de glinsterende kwartsdeeltjes in den diep zwarten wand.

Afb. 16.

Afb. 16.

B. Rood Baksel.

Alleen wandfragmenten. Een fragment van beker met langen hals zooals zij in La Tène werden gevonden.

C. Grijsbruin Baksel.

Twee groote wandfragmenten van schouder en buik van zeer dik aardewerk (1.5 c.M. dik) waarschijnlijk van een kom.

D. Bruin Baksel.

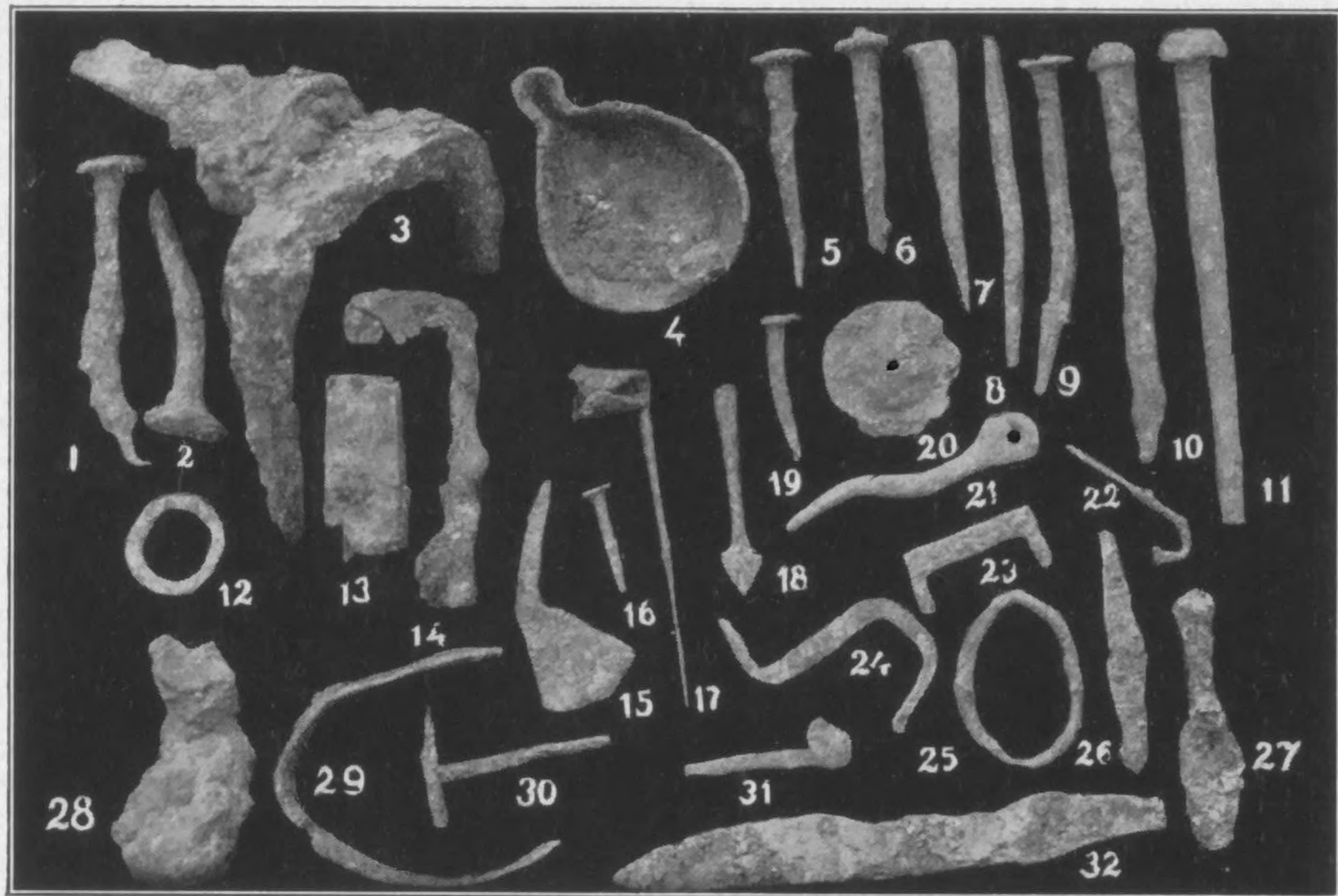
Germaansche cilindervormige urnen.

1. Rechtstaande rand met vingerkarteling op rand en zelfde versiering 4 c.M. onder rand. HOLWERDA in reeds genoemd werk. Afb. 40, N°. 3 in eerste rij.
Een exemplaar. Afb. 14c, N°. 22.
2. Omgeslagen rand met karteling. HOLWERDA. Afb. 40, N°. 4 in 3^e rij.
Een exemplaar 14c, N°. 17.
3. Met schuine inkepingen langs buitenkant rand. Afb. 14c, N°. 8.
Talrijke wandfragmenten waaronder:
Een met diepe ronde putjes. HOLWERDA. Afb. 40, N°. 3 in de 2^e rij.
Een exemplaar. Afb. 14c, N°. 25.
Een met verticaal loopende groeven. HOLWERDA. Afb. 40, N°. 1 in 2^e rij.
Een exemplaar. Afb. 14c, N°. 24.
Wandfragmenten met vingerkarteling. HOLWERDA. Afb. 40, N°. 1 in 3^e rij.
Twee exemplaren. Afb. 14c, N°. 23.

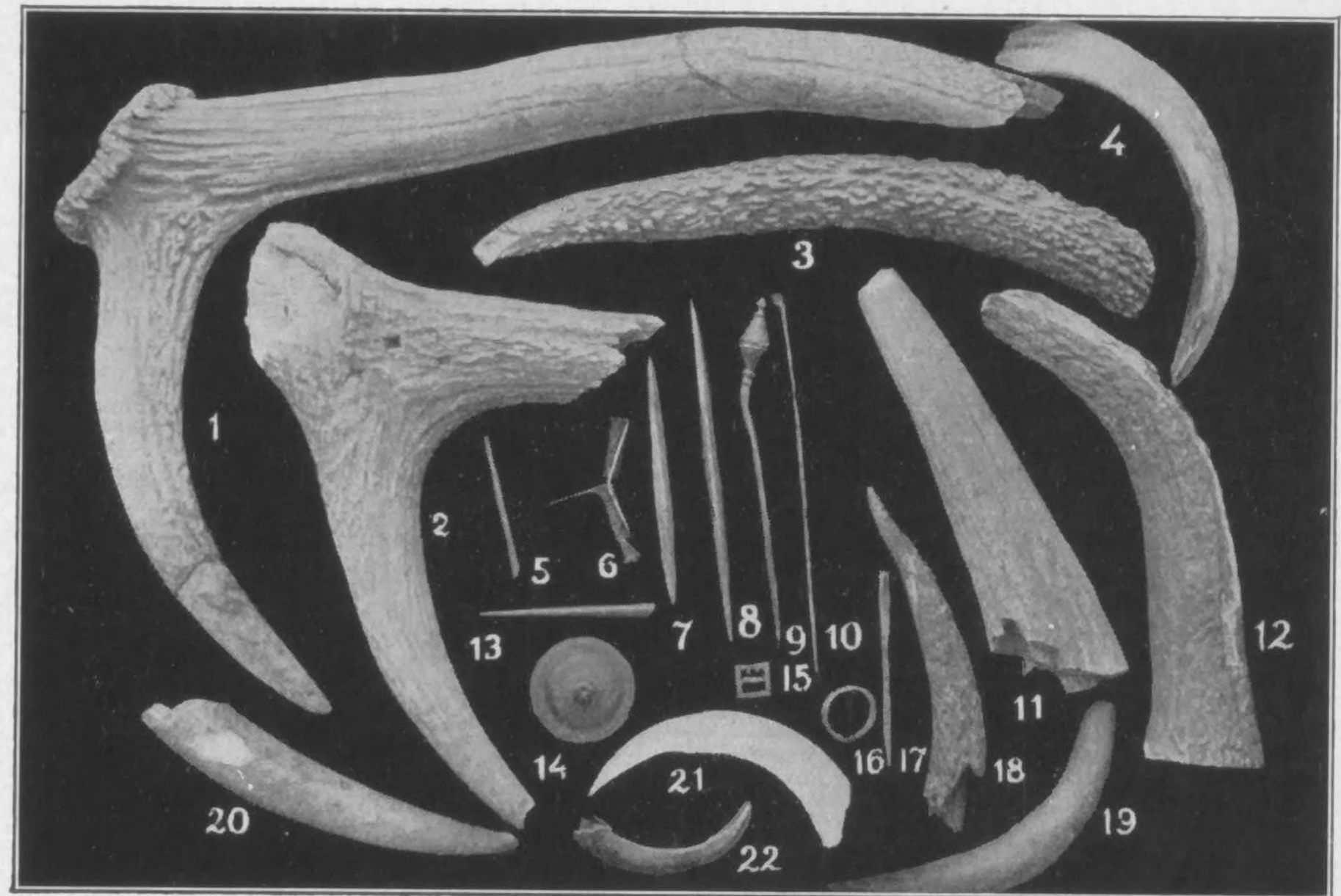
B. GLAS. ✓

1. Fragmenten van zwarte arm- of beenband.
2. Verschillende fragmenten van dun groenachtig sterk irriseerend glas.
3. Klein randfragment met 5 horizontale ribbels.
4. Klein randfragment met 7 horizontale dikkere ribbels.
5. Verschillende kleine gebombeerde fragmenten (flesch).
6. Fragment dik groenachtig glas aan een kant hobbelig van oppervlak vensterglas.

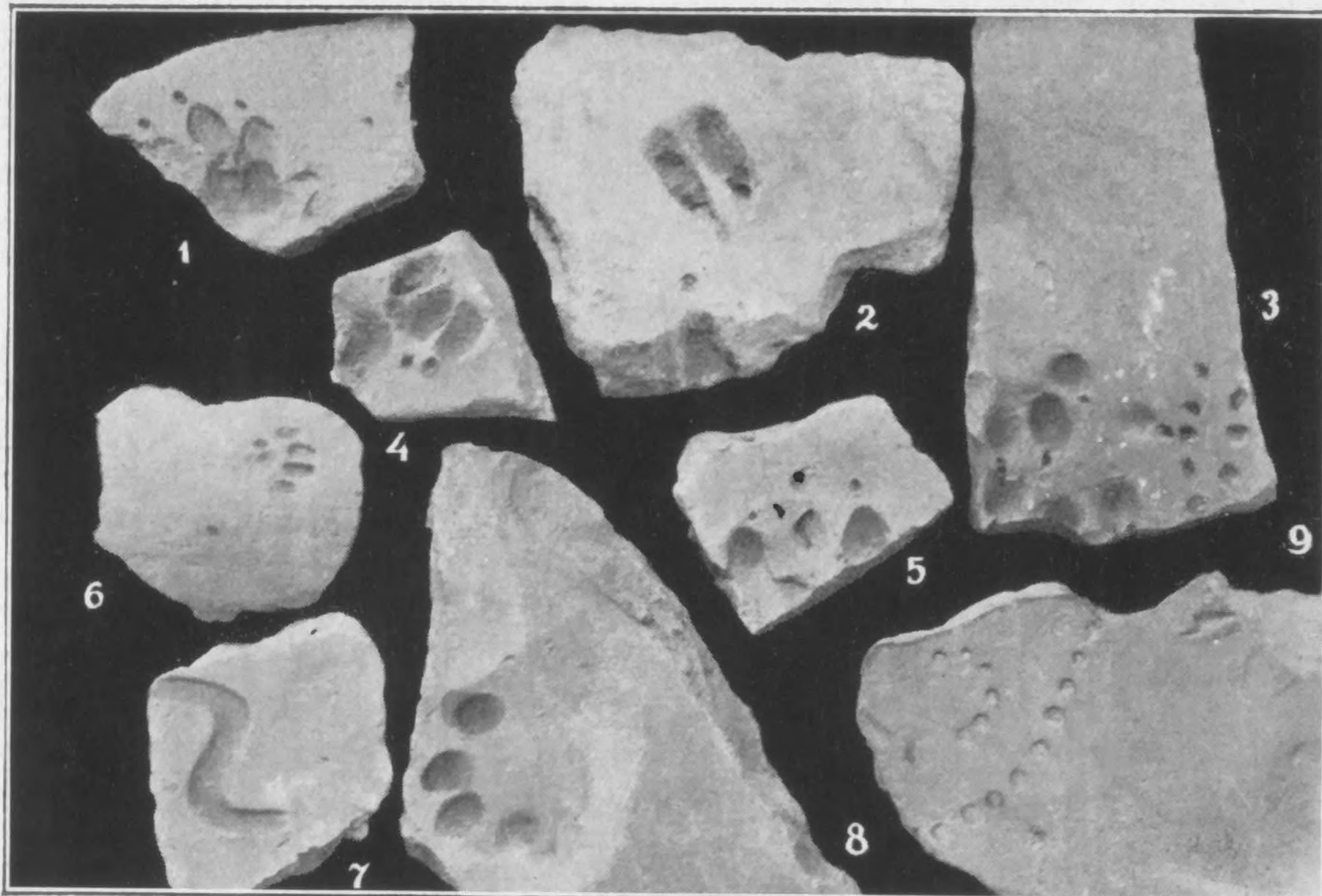
V. Aem. J.

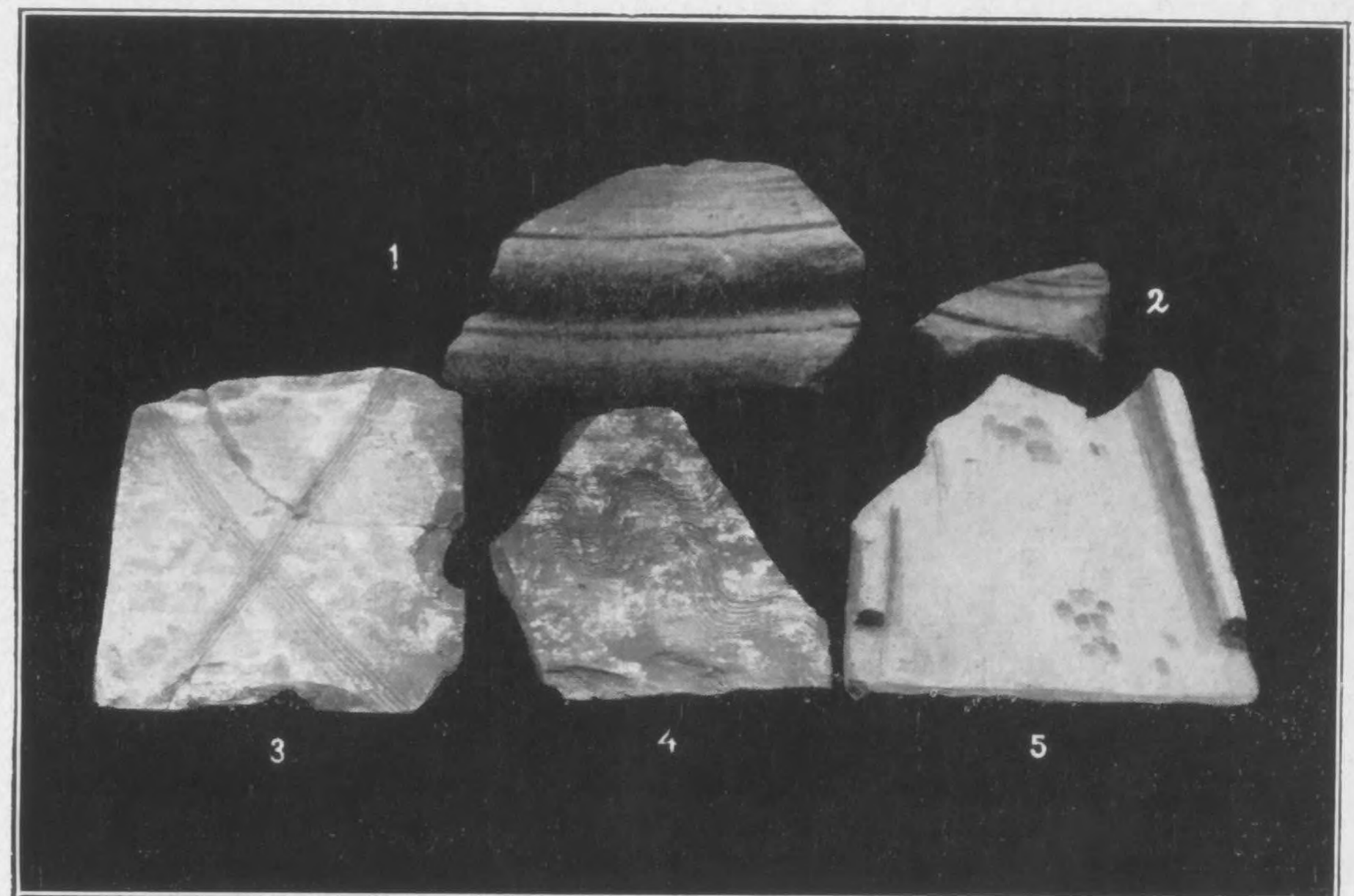
Afb. 17A.

Afb. 17B.

Afb. 17c.

Afb. 17d.

7. Fragment lichtgroen glas met opstaande randen (vierkante flesch).
8. Fragment van een flesch donkergroen van kleur.
9. Donkergroen fragment van ribbel kom.
10. Lichtgroen fragment met zeer dikke ribbel.

Werner von Stern

C. METAAL.

I. IJzer.

1. Ongeveer 200 spijkers 3—14 c.M. lang Zie Afb. 17A, N°. 1, 2, 5, 6, 9, 16, 19, 31.
2. Bout met dikken kop 18 c.M. lang Afb. 17A, N°. 11.
3. Bout met dunnen kop 16 c.M. lang Afb. 17A, N°. 10.
4. Zeven stukken vormloos ijzer. Afb. 17A, N°. 28.
5. Twee T-vormige nagels voor hechten der wandplaten. Afb. 17A, N°. 30.
6. Spatelvormig ijzeren voorwerp. Afb. 17A, N°. 27.
7. Dubbelomgebogen ophanghaak. 7 c.M. Afb. 17A, N°. 24.
8. Platte kram. Afb. 17A, N°. 23.
9. Zwaluwhouvast lang 11 c.M. Afb. 17A, N°. 15.
10. Olielampje lang 11 c.M., breed 7.5 c.M., hengel naar binnen omgeslagen afgebroken. Afb. 17A, N°. 4.
11. Pijlspits 8 c.M. lang, om schacht schroefvormige inkeping. Afb. 17A, N°. 18.
12. Schuifsleutel lang 12 c.M., bek lang 4 c.M. Afb. 17A, N°. 14.
13. Vier ringen van 3—6 c.M. doorsnede. Afb. 17A, N°. 12 en 25.
14. Zwaluwhouvast lang 8 c.M. Afb. 17A, N°. 21.
15. IJzeren pin 13 c.M. lang. Afb. 17A, N°. 7.
16. Fragment van dikke plaat met vierkant gat. Afb. 17A, N°. 13.
17. Zes langwerpige stukken ijzer waarvan eenige met gaten.
18. Gebombeerde rozet in het midden doorboord, 5 c.M. doorsnede. Afb. 17A, N°. 20.
19. Ovaalvormig gebogen beugel aan den buitenkant versierd met in de lengte loopende ribbel, lang 21 c.M., breed 2.5 c.M. Afb. 17A, N°. 29.
20. Ovaalvormig gebogen ijzeren band.
21. Mes lang 9 c.M., breed 1.5 c.M. Afb. 17A, N°. 26.
22. Mes lang 20 c.M., breed 3 c.M. Afb. 17A, N°. 32.
23. Doorboorde fragmenten plaatijzer.
24. Naaldvormig stuk ijzer. Afb. 17A, N°. 8.
25. Mesthaak, tweetandig, plaatvormig uitlopend in steelangel waaromheen een dikken ring ter bevestiging in den stoel. Afb. 17A, N°. 3.
26. Rijgnaald lang 11.5 c.M. Afb. 17A, N°. 17.
27. Haakvormig gebogen bandje met versierselen. Afb. 17A, N°. 22.

II. Brons.

a. Voorwerpen.

1. Zeven fragmenten van beslag.
2. Kleine gesp met twee tandjes. Afb. 17B, N°. 15.
3. Geprofileerd ringetje aan de twee tegenovergestelde kanten sterk uitgesleten, dik 2.5 c.M. Afb. 17B, N°. 16.

1) De Afbeeldingen zijn gemaakt naar photo's genomen door S. KENTGÈNS, Sittard.

brons von Stern

- 4. Doorboord schijfje, doorsnede 2.5 c.M.
- 5. Stylet, aan een kant spits, aan den anderen lepelvormig verbreed (schrijfstylet) Afb. 17B, N°. 10.
- 6. Haarnaald, lang 13 c.M., uitlopende in een knop gevormd door twee met de basis op elkaar geplaatste kegels, welke in de lengte zeer fijne streepjes vertoonen. Aan den onderkant van het knopje bevinden zich twee ribbels. De twee kegeltjes zijn van elkaar gescheiden door een ondiepe groeve. Het uiteinde wordt gevormd door vier onderling versmolten bolletjes waar een vijfde zich bovenop bevindt. Afb. 17B, N°. 9.
- 7. Gebombeerde knoop met rond knopje er bovenop. Aan den onderkant twee uitsteeksels die waarschijnlijk gediend hebben ter bevestiging op leder. Afb. 17B, N°. 14.

b. Munten 1) ✓

Het aantal gevonden munten is opvallend klein.

- 1. Klein brons Constantinus I, 306—307.
IMP. C CONSTANTINUS. P. F. AVG.
S. P. Q. R. OPTIMO PRICIPI —
Rechts, zijn beeltenis met lauwerkrans.
- 2. Klein brons Valens 364—378.
D. N. VALENS. P. F. AVG.
SECVRITAS REIPVBLICAE
- 3. Klein brons Valentianus I 364—375.
SECURITAS REIPUBLICAE
- 4. Klein brons Constantinus I 306—337.
SOLI INVICTO
geslagen te Trier.
- 5. Middelbrons Commodus 177—192. Niet nader te determineeren.

III. Lood. ✓

- 1. Vierkant stuk, rechthoekig gebogen, 3 m.M. dik.

IV. Zilver.

- 1. Onderste stuk van een armbrustfibel 6 c.M. breed. Een zilverdraad evenwijdig loopend aan eene centrale spil slingert zich in een 15 tal windingen van de beide uiteinden naar het midden toe, om daar te eindigen in de naald. De centrale spil is aan eene zijde voorzien van een fijn bewerkt knopje, hetwelk aan den anderen kant is afgebroken. Afb. 17B, N°. 6

D. BEEN. ✓

a. Keukenafval.

Ongeveer 80 K.G. beenderen van huis- en jachtdieren.

b. Voorwerpen.

- 1. Twee naar beide kanten spits uitlopende priemen respect. 9.5 c.M. en 13 c.M. Afb. 17B, N°. 7 en 8.
- 2. Twee fragmenten van schrijfstylet. Afb. 17B, N°. 17.

1) Deze zijn gedetermineerd door den Heer DANIËLS te Nijmegen.

Roos. Iken

V Roos Iken

Roos gekookt Iken

3. Drie fragmenten van priemen. Afb. 17B, N°. 5 en 13.
 4. Stukje balein.
 5. 17 Slagtanden van everzwijn van 10—20 c.M. lang. Afb. 17B, N°. 4, 21, 22.
- c. Geweien.
1. Tien kleinere en grootere fragmenten van hertengeweien. Afb. 17B, N°. 2, 11, 12 en 18.
 2. Twee geweien van ree. Afb. 17B, N°. 19 en 20.
 3. Kantig besneden 10 c.M. lang stuk gewei.
 4. 25 c.M. lang fragment van gewei zeer ruw van oppervlak. Afb. 17B, N°. 3.
 5. Fragment van hertengewei 35 c.M. lang met een tak van 21 c.M. lang. Bovenste stuk afgebroken. Eenige gaatjes onder aan de kroon wijzen er op dat het op een plankje bevestigd is geweest en waarschijnlijk als kapstok heeft dienst gedaan. Afb. 17B, N°. 1.

E. STEEN.

1. Stukje Slijpsteen.
2. Onderligger van een handmolen uit roode zandsteen doorsnede 72 c.M. in het midden dik 9 c.M. aan den omtrek 6 c.M.
3. Vijf stukjes steen met wit glazuur overloopen. Een met donkergroen, vier met lichtgroen, één met blauwachtig, één met glanzend zwart glazuur overloopen.
4. Verschillende stukken Niedermendiger tufsteen.

F. BOUWMATERIALEN.

I. Pannen.

1. Een twintigtal pannen (tegula) waaronder de meeste ongeteekend, andere gemerkt met 1, 2, of 3 concentrische cirkelsegmenten aan het ondereinde der pan. Deze merkteekens houden geen verband met de grootte, maar doen veeleer denken aan een herkenningsteeken van den werkman vormer. De afmetingen verschillen in lengte van 38.9—43 c.M., breedte bovendeele van 29.5—34 c.M., in breedte onderdeel van 26—30 c.M.
Een groot gedeelte dezer pannen hebben dienst gedaan als basaalplaat waarop de zuiltjes van het hypocaustum gemetseld waren. Drie stukken waren gemerkt met het teeken S misschien herkenningsteeken zooals hierboven genoemd. Afb. 17c, N°. 7.
2. Ronde pan (imbrica) lang 35 c.M. breed bovenkant 23 c.M. breed onderkant 35 c.M. Deze laatste maten zijn genomen over buitenkant van het gebogen oppervlak.
3. Vele fragmenten van ronde en platte pannen.
4. Fragmenten van gele pannen weinig in aantal. Deze zijn waarschijnlijk gebakken uit Brunsummer klei. Het is toch bekend dat deze laatste bij lichten brand geel bakt, in tegenstelling met onze rivierklei die, al naar gelang van zijn ijzergehalte, licht of donkerrood baksel levert.

Voetafdrukken in pannen en plavuizen.

1. Pan waarin de volledige voetafdruk der 4 pooten van een kleinen hond. Afb. 17c, N°. 5.
2. Negen stukken pan waarin de voetafdrukken van honden van verschillende grootte. Afb. 17c, N°. 1, 3, 4 en 5.
3. Pan met vingerafdrukken. Afb. 17c, N°. 8.

V. Romm J.

- Van sandalen
4. Fragment waar naast een hondenpoot een afdruk van sandaal. Afb. 17c, N°. 3.
 5. Dikke plavuis waarin afdruk voorvoet van sandaal. Afb. 17c, N°. 9.
 6. Stuk van pan met afdruk schapenpoot. Afb. 17c, N°. 2.
 7. Stuk van pan met afdruk kattepootje. Afb. 17c, N°. 4.
 8. Panfragment gemerkt (AAF). Hetzelfde merk door Dr. GOOSSENS gevonden in een Romeinschen put in Grevenbicht.
 9. Panfragment gemerkt (MHF). Panfragmenten met hetzelfde merk zijn gevonden in Vaesrade, Maastricht, in de villa Herkenberg bij Meerssen en in de villa Steenbosch bij Fouron le Comte.

II. Hypocaustum.

a. Pijlertjes.

Hoogte 35—40 c.M. Zij waren opgebouwd uit vierkante plavuizen 26—30 c.M. lang en breed, dik 5 c.M. en onderling verbonden door dikke kalklagen. Andere waren gevormd door de gewone ronde tegels met eene doorsnede van 20—21 c.M. in dikte afwisselend van 3—6 c.M. Deze pijlertjes hadden als basaalplaat eene platte pan.

b. Tubili.

Deze waren in drie soorten vertegenwoordigd.

1. 20 c.M. lang, 14 c.M. breed.
2. 9 c.M. breed, minstens 20 c.M. lang.
3. 14 c.M. breed, meer dan 29 c.M. lang. Deze hadden ruitvormige inkervingen op den buitenrand.

III. Plavuizen.

Behalve de onder één genoemde werden er gevonden 2 met afmetingen van 31 c.M. lang, 40 c.M. breed, 3 c.M. dikte.

28 c.M. lang, 40 c.M. breed, 3.5 c.M. dikte.

Verschillende fragmenten van tegulae mammatae.

IV. Gebakken Wandbekleding.

1. Vele fragmenten met verschillende door kam gemaakte teekening. Afb. 17D, N°. 4.
2. Een gave 29 c.M. breed, 37 c.M. lang, 2 c.M. dikke op onderkant voorzien van eene kruisvormige door een kam gemaakte teekening. Afb. 17D, N°. 3.

V. Steen.

1. Drie stukjes wit geaderd marmer.
2. Twee stukjes petit granit.
3. Zes stukken plaatvormige hardsteen afkomstig uit de omstreken van Luik.
4. Vele vormlooze en bekapte tufsteen.
5. Enkele bekapte en onbekapte mergelsteen.
6. Vele stukken kolenzandsteen.
7. Klein fragment van een bekapt basement van rooden zandsteen. Afb. 17D, N°. 2.
8. Segment van een bekapt basement van rooden zandsteen, doorsnede ongeveer 86 c.M., hoog ongeveer 23 c.M. Afb. 17D, N°. 1.

9. Sector van eene ronde platte schijf in grijzen zandsteen, hoog 10 c.M., naar het midden iets verdiept, doorsnede ongeveer 80 c.M.

VI. *Vloerbedekking terrazzo of baksteenbeton.*

1. Kalk vermengd met fijne kiezelsteentjes en kleine stukjes van pannen of plavuizen.
2. Als onder 1 doch grotere stukken van pannen.

VII. *Waterleiding of rioleering.*

Talrijke fragmenten van water- of rioleeringsbuizen. ✓

VIII. *Stuc.*

Een der meest opvallende vondsten welke dit gebouw heeft opgeleverd, is de groote hoeveelheid wandversiering. De verschillende kleuren met de overeenkomstige tinten der randen wijzen er op dat zij afkomstig zijn uit misschien 10 vertrekken of gangen. Alhoewel de afzonderlijke stukjes meestal klein zijn, nauwelijks eenige centimeters in doorsnede, zijn de kleuren en teekeningen nog goed bewaard gebleven. De schoone *V*schilderingen *V*in eenvoudig motief, met levendige kleurschakeering en volledige harmonie der tinten, geen schablonen werk, zouden de kamers en gangen eener moderne villa niet ontsieren. Het is de groote verdienste mijner schoonzuster Mevrouw M. H. S. J. RETERA—CORTEN, die met zeer groot geduld en volhardende energie, na wekenlang zoeken door uitkiezen der bijeenpassende kleuren en tinten, aanvullen en uitwerken der geconcipieerde figuren, uit deze tallooze, kleine beschilderde stukjes, de wandversiering gereconstrueerd heeft.

1. Wandschildering van de groote zaal vertrek 22 op den plattengrond. Afb. 22.
 2. Wandschildering van vertrek 2 op den plattengrond. Afb. 23.
 3. Vertrek 14 of 15 op den plattengrond. Afb. 24.
- Hier ontbreken de gegevens waar de schildering in den rand overgaat.
4. Nog een aantal fragmenten die bij geen der hierboven genoemden pasten.

G. SCHELLEN.

1. Stukken van oesterschelpen.
2. Stukken van schelpen van zoetwater mosselen, echter niet van de gewone eetbare mossel.
3. Huisje van wijngaardslak.

H. HOUT.

Stukjes hout, donkerrood van kleur. Door DR. JANSSONIUS te Amsterdam gedetermineerd als de bast van een dikken Populus, waarschijnlijk Populus nigra. Deze boomsoort schijnt vroeger in moerassige streken hier inheemsch geweest te zijn, doch later verdrongen door den in de 18^e eeuw ingevoerde Populus Canadensis.

*Van
V. Stern*

V. Stern

*Museum
de
Rom. J.*

V. Stern

BIJGEBOUW VAN DE VILLA.

A. AARDEWERK.

I. *Terra Sigillata.*

- a. Kommen en bakjes.
Twee wandfragmenten en een voetje van kegelvormig bakje.
- b. Wrijfschalen.
Een rand- en twee bodemfragmenten.

II. *Beschilderd aardewerk.*

- a. Borden.
Een bodemfragment bruin geschilderd.
- b. Bekers.
Een geprofileerd randfragment van cilindervormigen beker.
Twee wandfragmenten van deukbekers.

III. *Terra nigra.*

1. Een bodem- en drie wandfragmenten van kommen en bekens.
2. Klein wandfragment versierd als de cilindrische bekens.

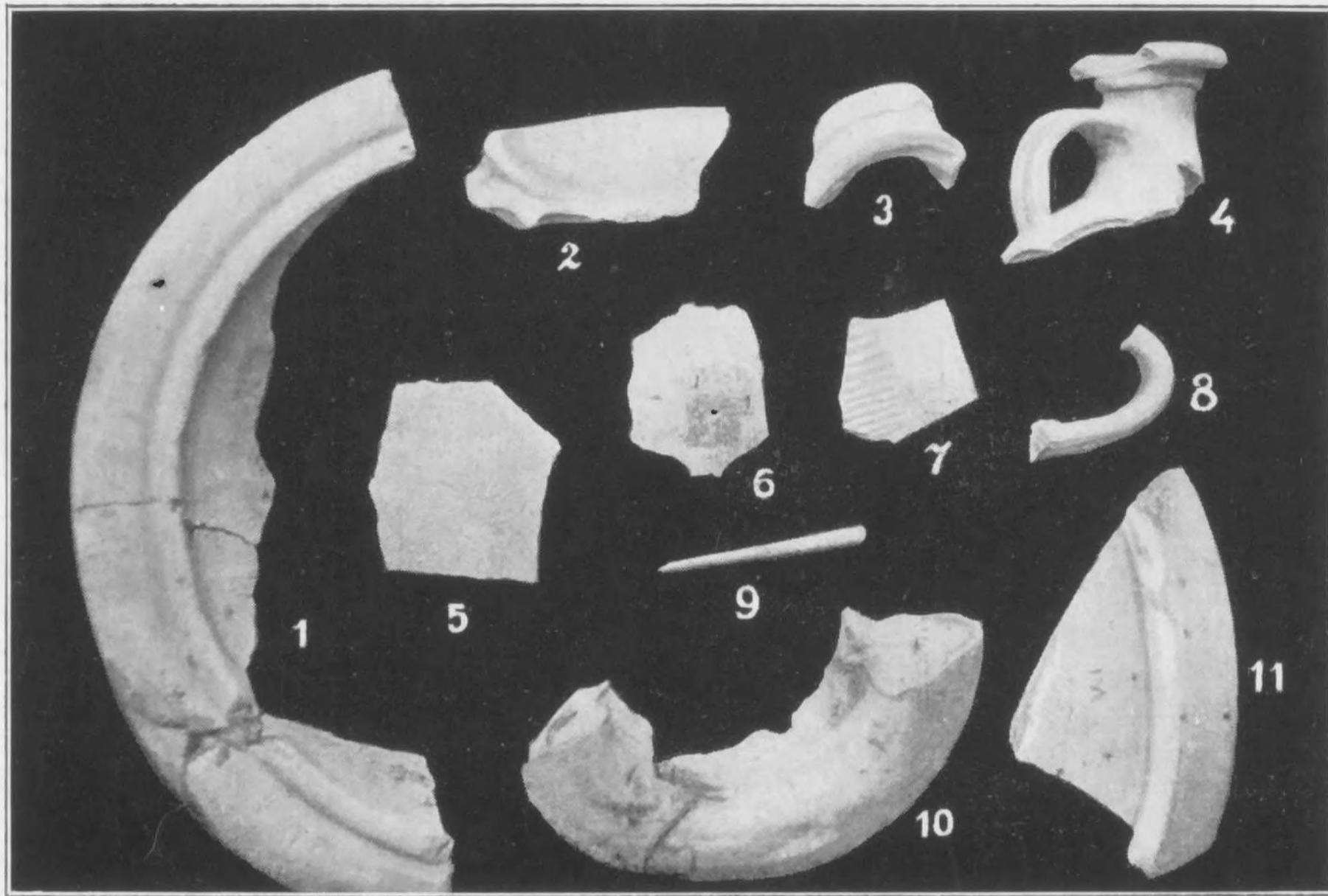
IV. *Gladwandig aardewerk.*

- a. Kruiken.
1. Hals met oor van grijsgeel baksel. Afb. 18A, N°. 4.
 2. Twee ooren van wit baksel met twee groeven. Afb. 18A, N°. 3 en 8.
 3. Vier bodems.
 4. Verschillende wandfragmenten.
- b. Dikwandige amphoras.
1. Eenige halsfragmenten.
 2. Randfragment van wijdhalzige amphora van roodbruin baksel. Afb. 18A, N°. 10.
- c. Borden.
Een bodemfragment van grijszwart baksel.

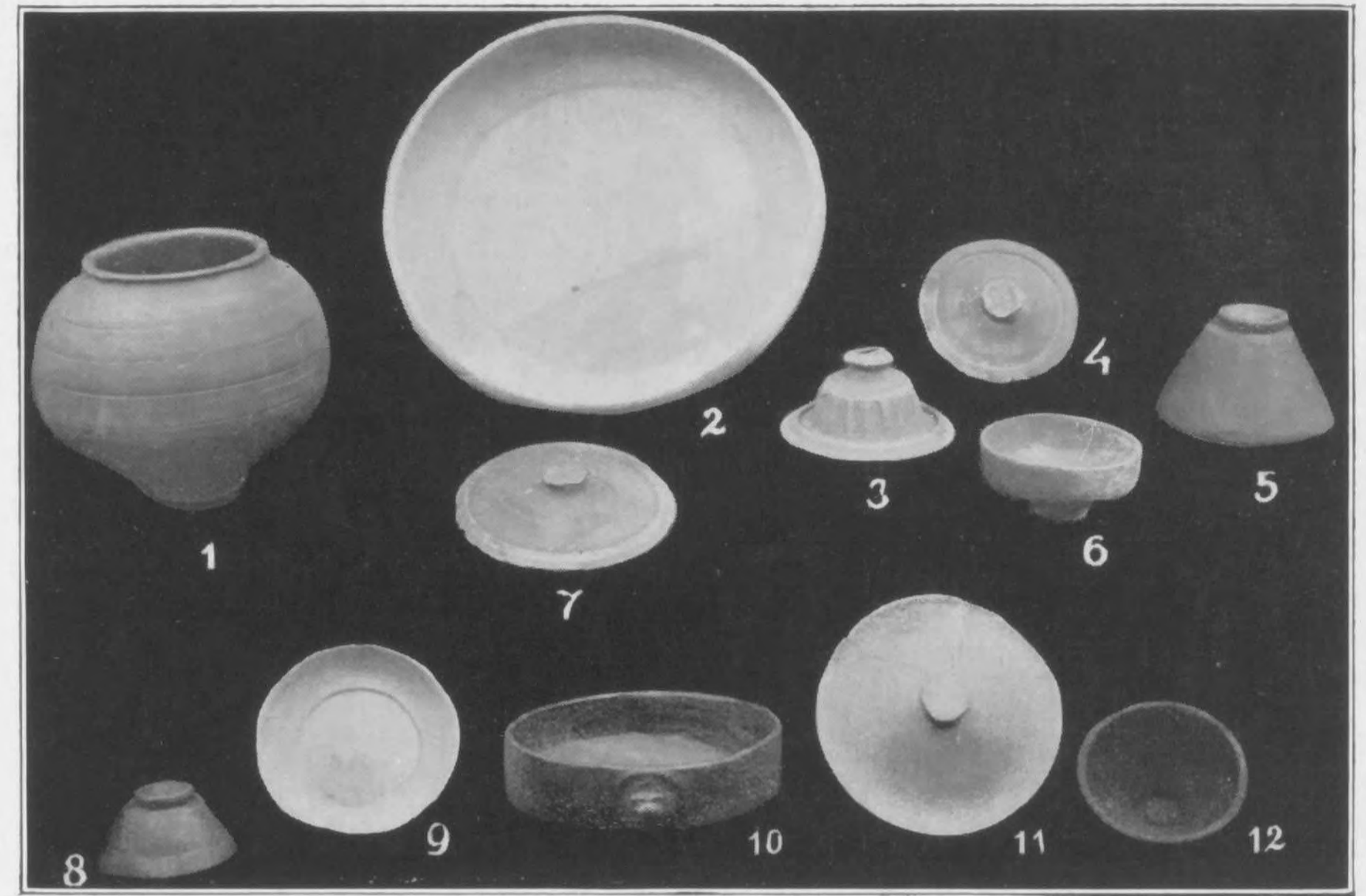
V. *Ruwwandig aardewerk.*

- a. Urnen.
1. Met omgeslagen rand.
Randfragmenten van 3 stuks, één van blauwgrijs, twee van wit baksel.
 2. Platte naar buitengebogen horizontale rand.
Drie exemplaren met draaigroeven op rand, twee blauwgrijzen, één rood.
 3. Met hartvormig profiel.
Vier exemplaren.
- b. Kommen.
1. Met naar buiten omgeslagen rand.
Een randfragment van bruinrood baksel.
 2. Rand met hartvormig profiel.
Een randfragment van blauwgrijs baksel.

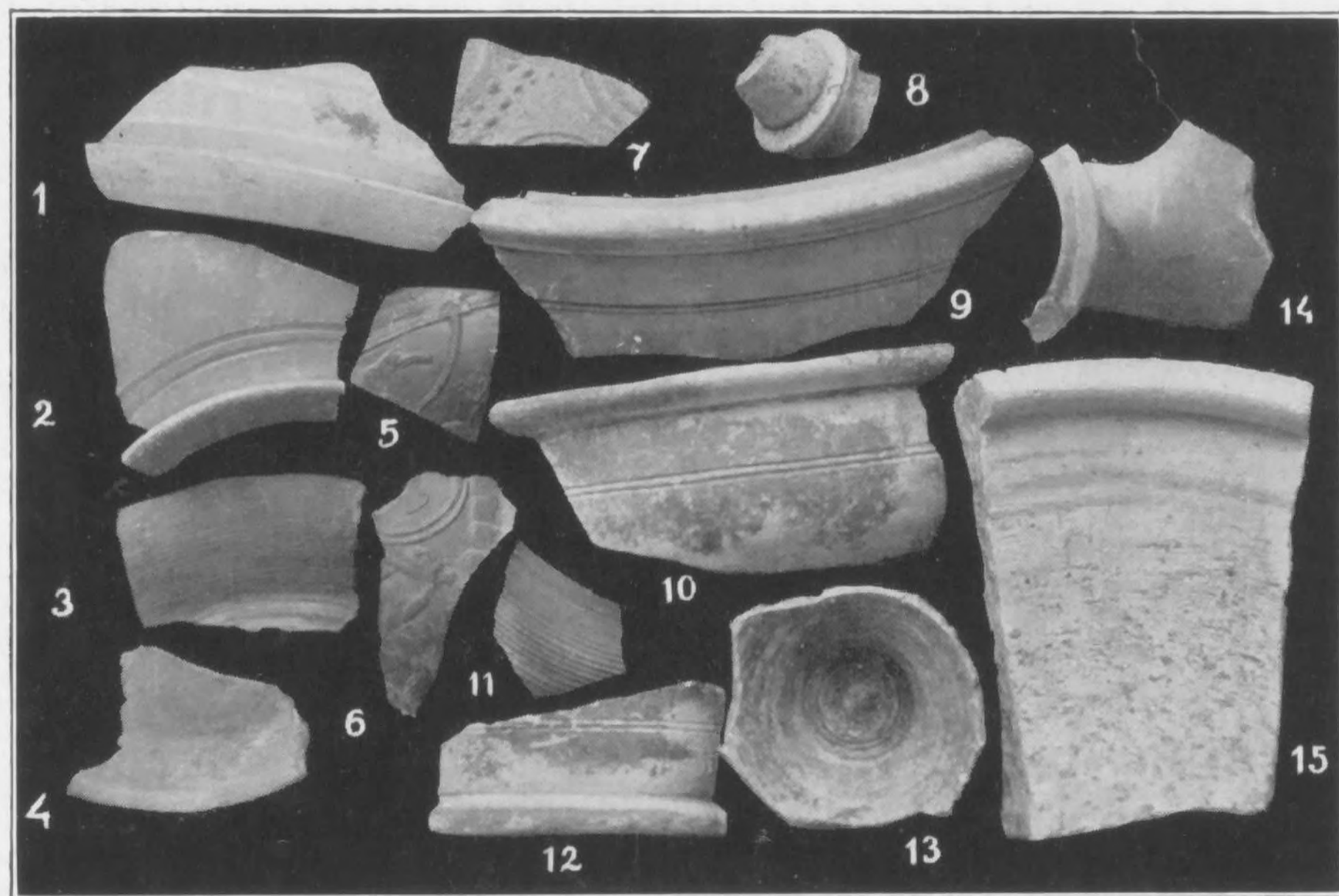
Handwritten notes:
Aan
aardewerk Aan

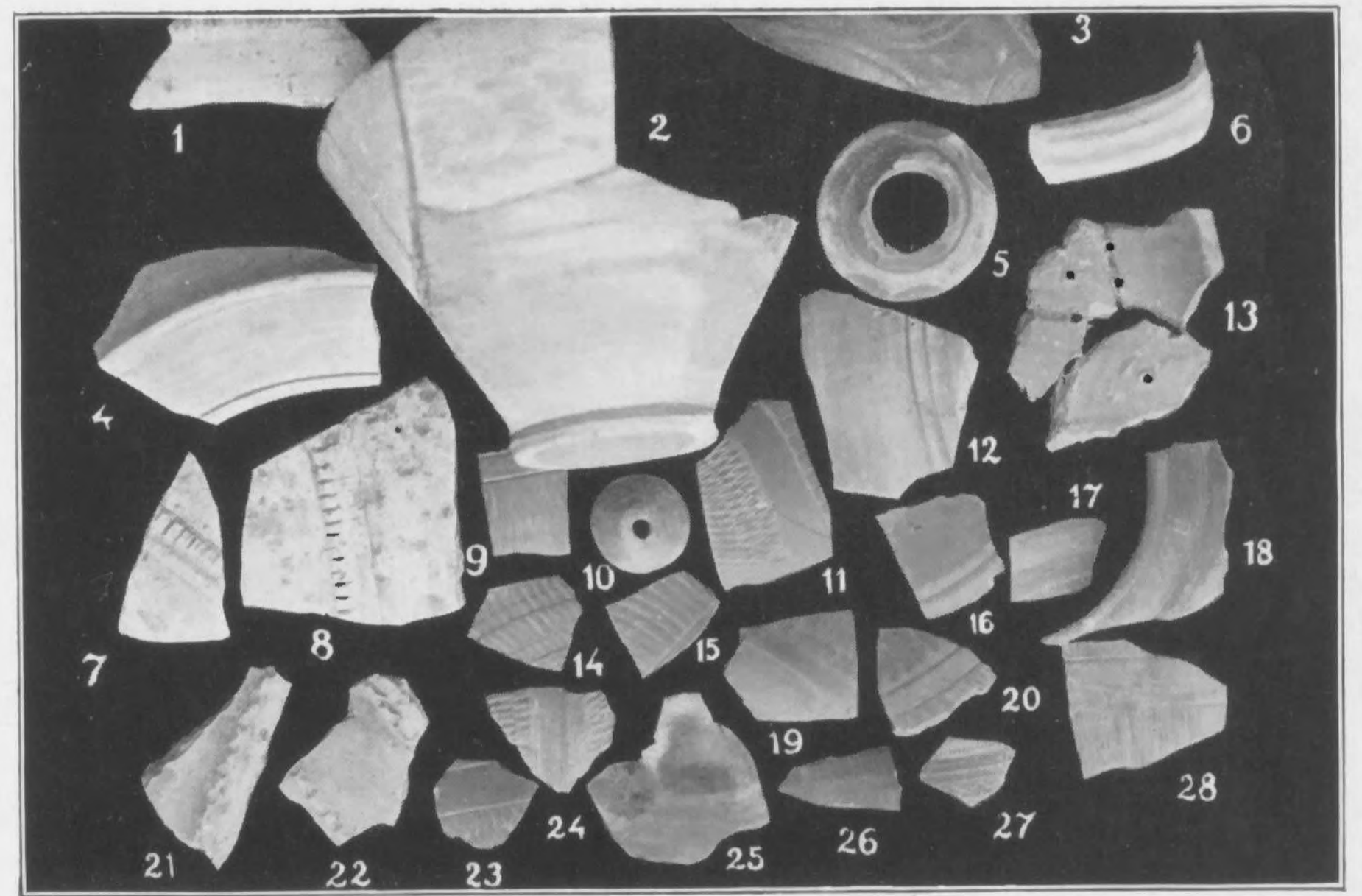
Afb. 18A.

Afb. 18B.

Afb. 18c.

Afb. 18d.

Vele wandfragmenten van urnen en kommen waaronder enkele versierd.
Afb. 18A, N°. 5, 6 en 7.

c. Wrijfschalen.

1. Met verticalen rand.

Vier wandfragmenten van grijs, geel en rose baksel waaronder één met uitloop, gevormd door het naar beneden omgeslagen lijstje van den bovenrand. Het uiteinde is niet verdikt noch afgeplat. Afb. 18A, N°. 2 en 11.

2. Met gebogen rand.

Randfragmenten van twee exemplaren, het één van rosig, het andere van geel baksel. Afb. 18A, N°. 1.

Een bodemfragment, enkele wandfragmenten.

d. Dekfels.

Twee randfragmenten met verdikten rand door scherpen ribbel.

B. GLAS.

Een stuk lichtgroen vensterglas.

C. BEEN.

Fragment van priem 8 c.M. lang. Afb. 18A, N°. 9.

D. STEEN.

Stuk van zandsteen slijpsteen.

E. BOUWMATERIALEN.

I. Pannen.

1. Twee middendoor gebroken platte pannen, welke bevestigd waren in de zijwand van den kelderingang.
2. Fragmenten van platte en gebogen pannen.

II. Brokken harde leem.

Twee groote platte stukken hardgebakken leem, met afdrukken van stroo en ronde stokken. Deze zijn afkomstig van de wand van stalling of nevenbouw. Men vindt deze zelfde wandconstructie nu nog in Limburg aan kleine boerenhuizen of schuren.

UIT DEN KELDER VAN HET BIJGEBOUW (bovenlaag van de vulling).

A. AARDEWERK.

I. *Terra sigillata.*

A. Onversierd.

1. Borden.

- a. Wand- en randfragment met zeer dunnen ribbel. NIFDERBIEBER typus 5a.
- b. Fragment van bord met lagen iets naar buiten staanden rand. Aan buitenkant op bodem twee concentrische groeven. DRAGENDORFF 1368.

V. N. N.
Aardewerk N. N.

2. Bakje met steile wanden. Is gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 8.
3. Wrijfschalen.
Twee zwartgebrande randfragmenten van 2 exemplaren.
Twee bodemfragmenten.
Eén wrijfschaal met uitloop in leeuwenkop. NIEDERBIEBER typus 22. Is gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 10.
Kommen.
 1. Wandfragment van kom DRAGENDORFF 37, waarschijnlijk fabrikaat van Lavoye. Afb. 18c, N°. 5.
 2. Kom van DRAGENDORFF 37. Vermoedelijk fabrikaat der groote pottenbakkerijen van Rheinzabern. De gladiator als Ludovici M. 58. Afb. 18c, N°. 6.
Beiden uit 2^e helft IIe eeuw. Scherf van Rheinzabern, waarschijnlijk uit de omgeving van den fabrikant van Comitialis.
 3. Randfragment, aan onderkant iets versiering te bespeuren, misschien kom DRAGENDORFF 37.
 4. Voetje met gedeelte wand. Versiering met raadje aangebracht in Strichelmuster. NIEDERBIEBER typus 16.

II. *Beschilderd aardewerk.*

- a. Borden.
Een zwart en een bruin randfragment. NIEDERBIEBER typus 40.
Twee bruine en een grauw bodemfragment.
Een witgrijs bord zonder standring met schuin opstijgende, naar binnen uitgehouden rand, aanzetting rand door verhooging aangeduid, doorsnede 17 c.M. Gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 2.
- b. Bekers.
 1. Cilindervormige bekers.
 - a. Met geprofileerden rand. Een randfragment.
 - b. Met effen rand. Randfragmenten van minstens 6 stuks waaronder onversierde en met arceering.
 - c. Met omgeslagen rand. NIEDERBIEBER 33a bruin beschilderd.
 2. Bolvormige bekers met omgeslagen rand.
Een randfragment met lagen, een met iets hooger hals.
Een randfragment bruin gekleurd. NIEDERBIEBER typus 32c.
Wandfragmenten van bovengenoemde bekers, waaronder onversierde met grove en fijne arceering, met Kerbbandschnitt in verschillende vorm. Kleur bruin en grijs.
Een wandfragment met zandbestrooiing, een met barbotine versiering.
Een voetje.
 3. Deukbekers.
Drie randfragmenten. Twee randfragmenten typus NIEDERBIEBER 33c.
Twee bodems van andere exemplaren. Eenige wandfragmenten.
- c. Kannen.
Twee kleine randfragmenten roodgemarmerd.
- d. Kommetje.

Kommetje met effen opstaanden rand, klein voetje. Glimmend zwart beschilderd. Gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 12.

III. *Terra nigra*.

- a. Kommen.
 - Enkele wandfragmenten waaronder één bandvormig versierd met grove arceering.
 - Eén bodemfragment.
- b. Bekers.
 - Een wandfragment.
- c. Urnen.
 - Een randwandfragment van groote urn met omgeslagen rand, dichtonder rand, grove arceering.
 - Een randfragment met omgeslagen rand van kleine urn.
 - Twee wandfragmenten van urn of kom, versierd met naast elkaar liggende horizontale ribbeltjes.
 - Bij het grijze zijn de ribbels diep en scherp. Afb. 18c, N°. 11.
 - Bij het zwarte ondiep en stomp. Afb. 18c, N°. 3.

IV. *Gladwandig aardewerk*.

- a. Kruiken.
 - 1. Alleen wandfragmenten van wit, grijs en roodgewolkt baksel.
 - 2. Dikwandige amphoras.
 - Verschillende wandfragmenten. Een bodemfragment. Twee ooren.
 - Baksel bruin en grauw.
 - Een halsfragment met kegelvormige verhooging op rand. Afb. 18c, N°. 8.
- b. Voorraadspotten.
 - Enkele wandfragmenten met ribbels.
 - Een randfragment wit baksel met 2 draaigroeven.
 - Een zwarte rand met twee draaigroeven.
 - Vijf bodemfragmenten van donkergrijs, lichtgrijs en blauw aardewerk.
- c. Borden.
 - Een randfragment van rood baksel, naar binnen verdikten rand aan den buitenkant twee draaigroeven.
 - Vijf bodemfragmenten van donkergrijs, lichtgrijs, en blauw aardewerk.
- d. Bekers.
 - Randfragment van grijsachtig baksel.

V. *Ruwwandig aardewerk*.

- A. Urnen.
 - 1. Met omgeslagen naar buiten verdikten rand.
 - Zes randfragmenten van vijf urnen. Een van grijs, drie van zwart, één van zwart baksel met kwartskorreltjes.
 - 2. Platte naar buiten gebogen horizontalen rand.
 - a. Effen. Zes randfragmenten waaronder één van helderwit baksel met ondiepe groef onder rand. Een van hard hoogrood baksel met twee breede tamelijk diepe groeven 1.5 c.M. onder rand. Afb. 18c, N°. 2.

b. Met draaigroeven op horizontalen rand.

Een randfragment met twee mediale en eene laterale groeve op platten rand van zwart baksel.

3. Met hartvormig profiel.

Randfragmenten van 12 exemplaren van wit, grijs en zwart baksel.

B. Kommen.

Randfragmenten van vijf verschillende kommen.

a. Blauwgrijs baksel met naar buiten omslaande, schuin naar beneden dalende, kraagvormige rand. Afb. 18c, N°. 1.

b. Blauwgrijs baksel, hartvormig profiel, dubbele groeve 1.5 c.M. onder rand. Afb. 18c, N°. 9.

c. Grijsbaksel hartvormig profiel, twee groeven 1.5 c.M. onder rand. Afb. 18c, N°. 10.

d. Wit baksel, hartvormig profiel, twee breede groeven, 1 c.M. onder rand.

e. Grijs baksel, hartvormig profiel twee ondiepe groeven, 2.5 c.M. onder rand. Afb. 18c, N°. 12.

Negen bodemfragmenten en bodems. Afb. 18c, N°. 13.

Een groote hoeveelheid wandfragmenten van urnen en kommen. Onder deze wandfragmenten een versierd met twee ribbels. Een ander fragment van gezichtsurm, van hoogrood baksel versierd met dikke opgelegde cirkels en punten. KOENEN T. XII, N°. 10. Afb. 18c, N°. 7.

C. Borden.

Rand- en bodemfragmenten van minstens vijf exemplaren. Twee grijsblauw baksel met effen rand. Afb. 18c, N°. 4.

Een grijsbruin baksel met naar buiten verdikten rand.

Een lichtgrijs baksel met naar binnen verdikten rand.

Een witgrijs baksel met naar buiten verdikten zacht geprofileerden rand.

D. Kannen.

Twee randfragmenten van grijs baksel, naar buiten omslaande en verdikt met eenigszins hartvormig profiel. Afb. 18c, N°. 14.

E. Wrijfschalen.

Rand- en wandfragmenten van vier exemplaren, kleur wit, geel en grijs.

1. Met verticalen rand één exemplaar.

Afb. 18c, N°. 15.

2. Met omgeslagen rand, drie exemplaren.

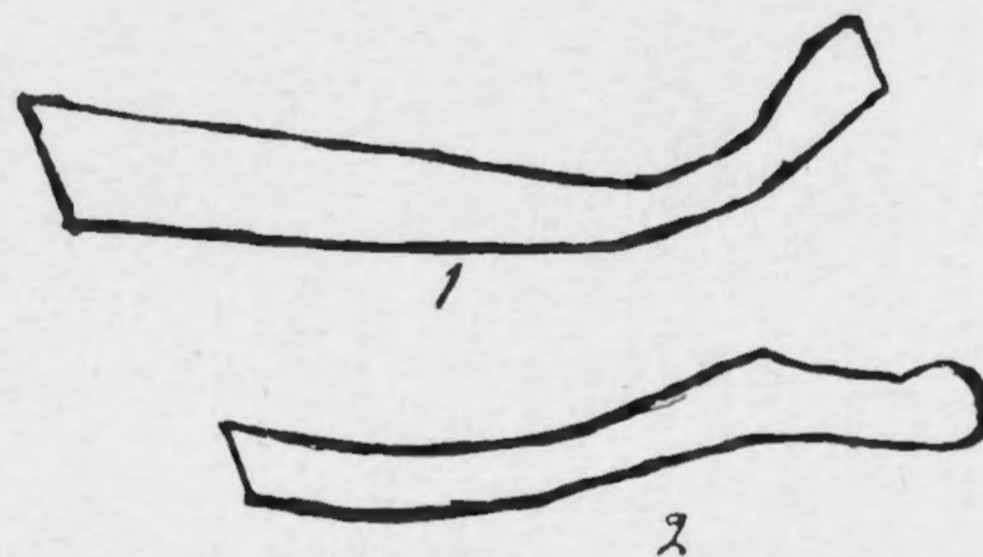
F. Dekfels.

Knop-, rand- en wandfragmenten van minstens 12 exemplaren.

Knoppen glad afgestroken, ongeveer van gelijke grootte. Kleur grauw, grijs, geel of rood.

Eén met platten rand, drie met scherpe ribbel, vijf met ronde ribbel, bovenkant rand.

Eén van rood baksel met naar beneden omgeslagen rand. Veel overeenkomst met NIEDERBIEBER 2 doch rand niet geprofileerd. Afb. 19, N°. 1.

Afb. 19.

Een zwartgrauw baksel, met ronde ribbel aan den onderkant van den rand. Afb. 19, N°. 2.

Eén deksel, zeer ruw van oppervlak, glad afgestreken knop, met een weinig naar boven omgeslagen rand. Gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 11.

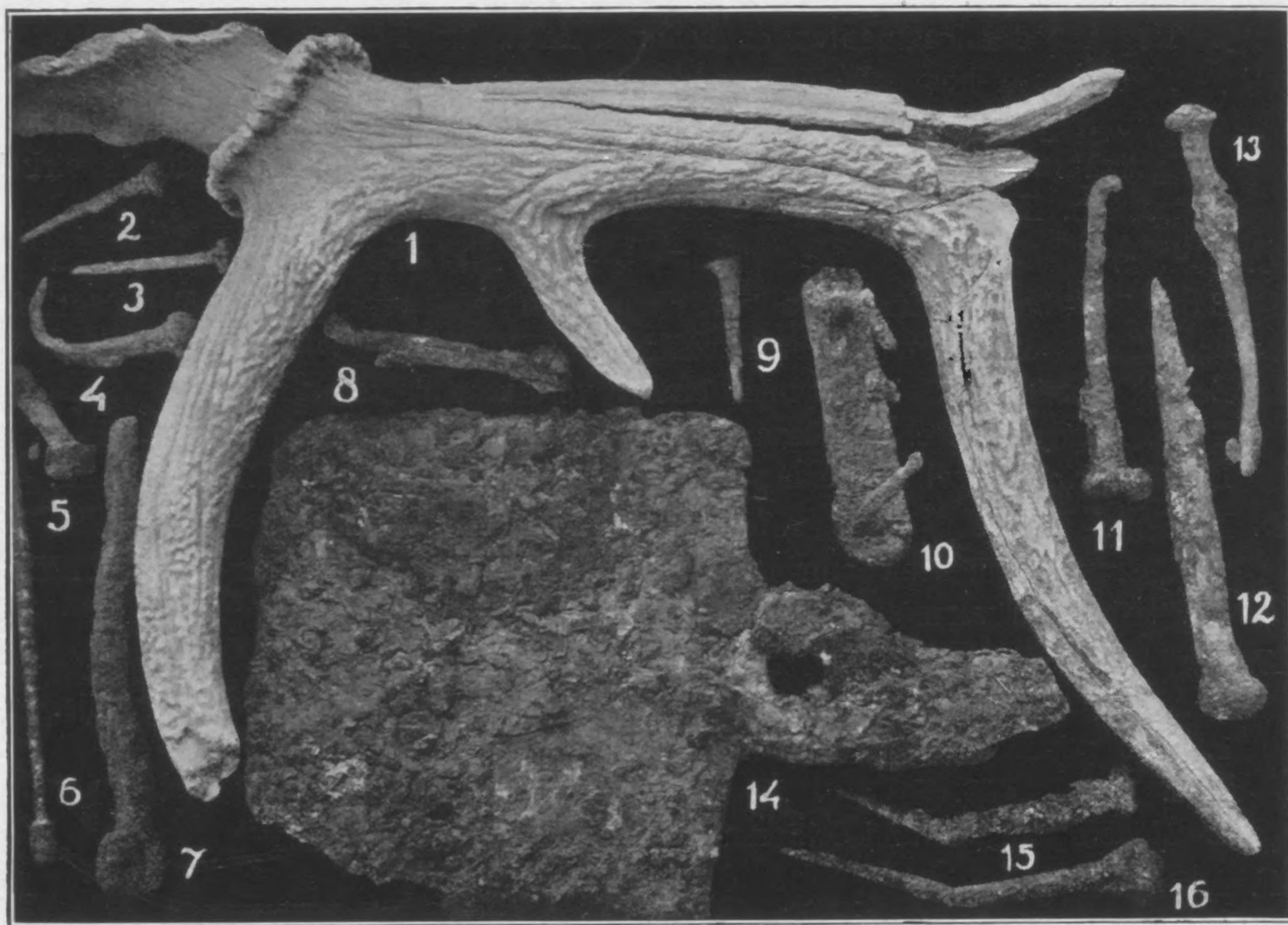
B. GLAS.

Twee stukjes vensterglas, het eene kleurloos, het andere lichtgroen.

C. METAAL.

I. *IJzer.*

1. Negentig spijkers van 5—17 c.M. lang. Afb. 20, N°. 2, 3, 4, 5, 9, 11, 12, 13, 15 en 16.
2. Vier platte stukjes ijzer.
3. Pin, aan uiteinde plat gesmeed en doorboord, 17.5 c.M. lang. Afb. 20, N°. 7.

Afb. 20.

4. Plat stuk ijzer dat aan hout bevestigd is geweest, aan den onderkant zijn de omgeklonken nagels nog aanwezig. Afb. 20, N°. 10.
5. Schuifslutel, lang 11 c.M., bek 3.5 c.M. Afb. 20, N°. 8.
6. Spade, 17 c.M. lang, 19 c.M. breed, uitlopend in een plat stuk, aan den kant van de spade verdikt en voorzien van een rond gat. Aan den steelangel zitten nog resten van den verbranden houten steel. Afb. 20, N°. 14.

7. Boor 16.5 c.M. lang, aan een kant plat vierkant stuk, waarmede het in het drillboor bevestigd wordt. Afb. 20, N°. 6.

II. Brons. Munten.

1. Middelbrons van Vespasianus 69—79. Sterk gesleten fraaie patine.
2. Romeinsch middelbrons niet te herkennen.

D. BEEN.

1. Groot zwaar hertengewei, lang 34 c.M. Bovenstuk afgebroken. Onderste tak 20 c.M. lang, afgebroken. Middenste tak lang 8 c.M. Bovenste tak lang 25 c.M. Afb. 20, N°. 1.
2. Paardenkies.
3. Beenstukken van huisdieren waarvan enkele in den brand geweest zijn.

E. STEEN.

Rechthoekig stuk slijpsteen van kolenzandsteen.

F. BOUWMATERIALEN.

Fragmenten van riool- of waterleidingsbuizen.

TWEEDE LAAG VAN DE KELDERVULLING.

(Bij het dichtwerpen van den kelder, werd op 35 c.M. onder het vloeroppervlak, een tweede laag met Romeinsche voorwerpen en scherven gevonden.)

A. VAARDEWERK.

I. Terra Sigillata.

A. Onversierd.

1. Borden.
 - a. Drie randfragmenten. Vijf wand- en randfragmenten met ribbel langs den rand van minstens zeven exemplaren.
 - b. Een achttal bodemfragmenten.
2. Kommetjes en bakjes.
 - a. Acht wandfragmenten van kegelvormige bakjes en vier voetjes waaronder één met onleesbaar stempel.
Eén is gereconstrueerd. NIEDERBIEBER 9. Afb. 18D, N°. 5.
 - b. Wandfragment van halbolvormig kommetje met effen rand.
 - c. Wandfragment van bakje met ingesnoerden rand. DRAGENDORFF 27.
3. Wrijfschalen.

Twee randfragmenten.

B. Versierd.

- a. Wandfragment vorm DRAGENDORFF 37, waarschijnlijk fabrikaat LAVOYE afb. 18D N°. 3.

V Rom. M.

V Rom

V Rom

Aardewer

- b. Niet nader te bepalen wandfragment van dergelijk fabrikaat als boven.
- c. Klein scherfje van den met lotusbladeren versierden rand van een schoteltje of bakje als DRAGENDORFF, type 35 en 36.
a en *b* te dateeren 2^e helft IIe eeuw, *c* daarentegen begin IIe eeuw.

II. *Beschilderd aardewerk.*

- a. Borden.
 - 1. Grijsblauw bord zonder standring, met schuin opstijgende rand die zich sterk naar binnen ombuigt. Aanzet rand door verhooging aangeduid. Dit is gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 2.
 - 2. Randfragment. Een zwart en één roodbeschilderd NIEDERBIEBER-type 40. Verschillende zwart, roode en bruine bodemfragmenten.
- b. Urnen.

Randfragmenten grijsbruin met opstaanden verdikten rand en arceering op schouder. Afb. 18D, N°. 18.
- c. Bekers.
 - 1. Cylindervormige.
 - a. Met omgeslagen of verdikten rand, minstens 5 exemplaren.
 - b. Met effen rand, minstens 8 exemplaren waaronder effene en gearceerde.
Een wandfragment, bruin geschilderd met groef onder rand, waaronder arceering.
 - 2. Bolvormige bekers met lagen hals en omgeslagen rand.
Vier randfragmenten.
Een met drie arceeringsbanden. Een zelfde exemplaar gevonden door DR. GOOSSENS in de Romeinsche pottenbakkerij te Heerlen Gereconstrueerd, afb. 18B, N°. 1.
Wandfragmenten van bovengenoemde bekers in zwarte, bruine, donkerroode en grijze kleuren, met grove en fijne arceering en Kerbbandschnitversiering. Afb. 18D, N°. 9, 11, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 23 t/m. 28.
Drie bodems een bodemfragment.
Een bodemwandfragment in bruine kleur met kleikruimelbestrooiing.
Eenige wandfragmenten met kleikruimelbestrooiing en zandbestrooiing.
Twee fragmenten met barbotineversiering.
 - 3. Deukbekers.
Vier halsfragmenten en een voetje.
Verschillende wandfragmenten met fijne en grove arceering, Kerbbandschnitversiering.
- d. Kommetjes.

Een grijsbeschilderd kommetje met effen recht opstaande rand en smal voetje. Gereconstrueerd, afb. 18B, N°. 6.

III. *Terra Nigra.*

- a. Kommen.

Twee randfragmenten, een bodemfragment Alzei typus 24.
Wandfragmenten waaronder kleine versierde stukjes.

IV. *Gladwandig aardewerk.*

- a. Kruiken.
 - 1. Een halsfragment van bruin baksel. Afb. 18D, N°. 5.

2. Een oor van bruin baksel met twee groeven. Afb. 18D, N°. 6.
 3. Twee effen oorfragmenten van wit baksel.
 4. Verschillende wandfragmenten waaronder enkele van rood baksel, aan den buitenkant wit glimmend.
- b. Fragmenten van bruin aardewerk waarvan de vorm niet meer te dertermineeren is. Op een fragment, gedeelte van schouder, een roode band waarin fijne arceering door raadje aangebracht.
- c. Amphoras.
Drie halsfragmenten van bruinrood aardewerk.
Weinige wandfragmenten van grijs en blauwgrijs aardewerk.
- d. Räucherkelch.
Kelkje van grijsrood aardewerk met geprofileerden rand en verticale groeven over kelklichaam. Voetje afgebroken. Ongeveer NIEDERBIEBER typus 82, afb. 18B, N°. 3.
- e. Voorraadspotten.
Een randfragment met platten horizontalen rand waarop twee draaigroeven. Afb. 18D, N°. 4.
Een dertigtal wandfragmenten waarvan de meeste met één of twee gekartelde randen boven elkaar. Een met twee banden naast elkaar, waarvan de eene effen de andere gekarteld is. Afb. 18D, N°. 1, 7, 8, 21, 22.
De kleur is helder wit, grijsachtig, bruin of lichtrood.

V. *Ruwwandig aardewerk.*

- A. Urnen.
1. Met omgeslagen rand.
 - a. Twee randfragmenten van zwart baksel met kwartsdeeltjes.
 - b. Één van bruingrijs baksel met fijnen rand waaronder op gelijke afstanden van 1 c.M. drie ondiepe groeven loopen.
 2. Platte naar buiten gebogen horizontalen rand.
 - a. Effen. Een randfragment van zwart baksel met kwartsdeeltjes.
Één randfragment van grijsrood baksel.
 - b. Draaigroeven op rand. Één randfragment van zwart baksel.
 3. Met hartvormig profiel.
Twee witte, vier grijze en een rood randfragment.
Een grijs randfragment met twee dicht naast elkaar gelegen groeven 2 c.M. onder rand.
Vele wandfragmenten. Afb. 18D, N°. 12.
Zeven bodemfragmenten, één bodem met opstaande wanden van grijze urn.
Afb. 18D, N°, 2.
- B. Kommen.
Vijf randfragmenten van vier kommen.
Een van grijs baksel met naar binnen verdikten rand.
Twee van zwart baksel met hartvormig profiel.
Een van zwart baksel met verdikten rand en draaigroeven aan buitenkant.
Een van grijsbruin baksel met aan den buitenkant even geprofileerden rand.
Vier bodemfragmenten.

C. Wrijfschalen.

Een randfragment van grijs baksel met gebogen rand.

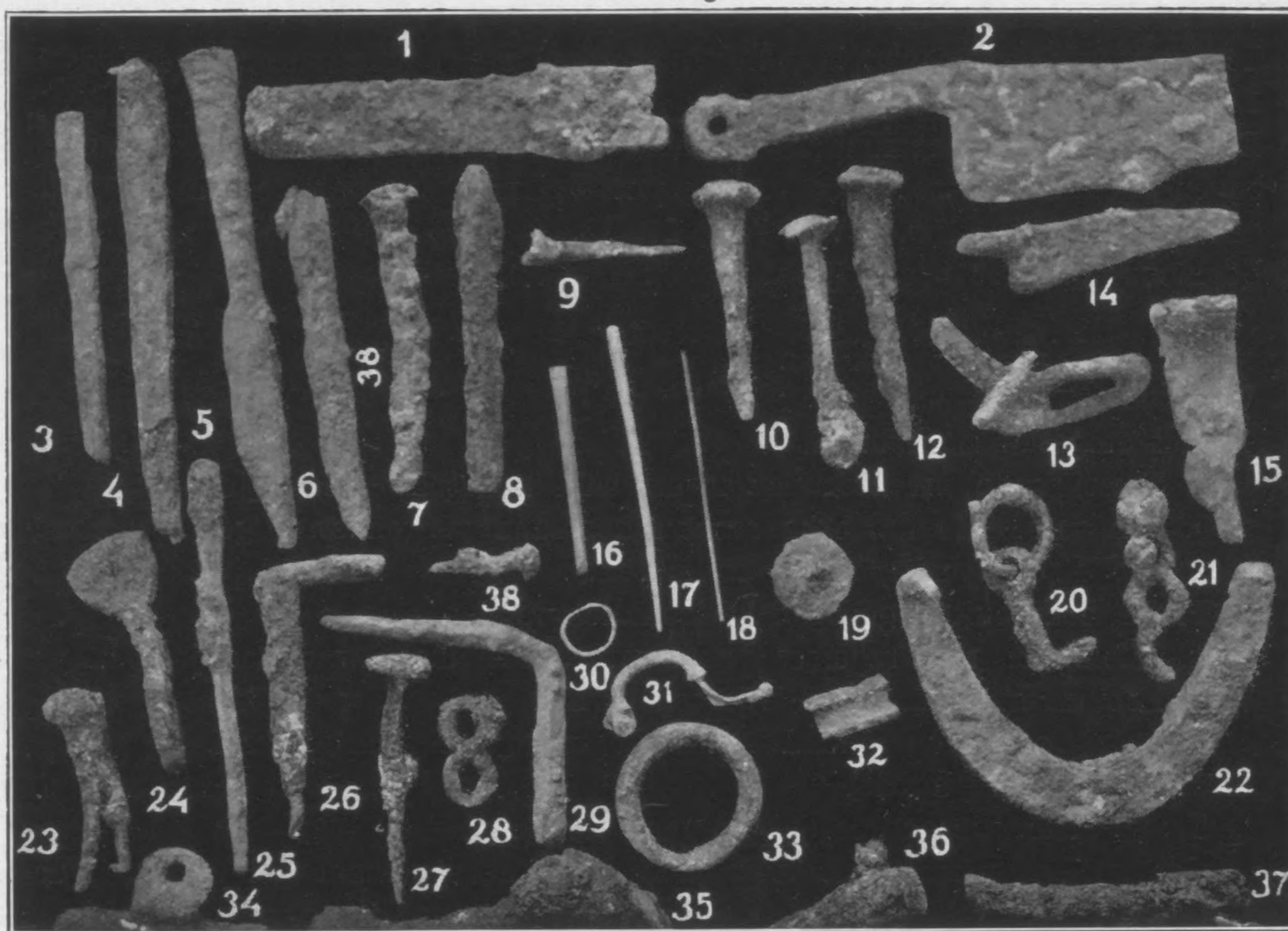
D. Dekfels.

Een knop glad afgestroken van wit aardewerk.

Dertig randfragmenten van 25 verschillende exemplaren van wit, grijs, grijs, zwart, blauw en rood baksel.

Hieronder één met platten rand, de overigen van boven met ronden of hoekigen ribbel verdikt. Vier hebben eene ondiepe groeve aan den onderkant, één eene diepe gleuf aan den onderkant van den rand.

Twee kleine dekfels, het ééne van grijs het andere van dof rood aardewerk, beiden met ruw afgestroken knop en ribbel op bovenkant rand. Zijn gereconstrueerd. Afb. 18B, N°. 7 en 4.

Afb. 21.

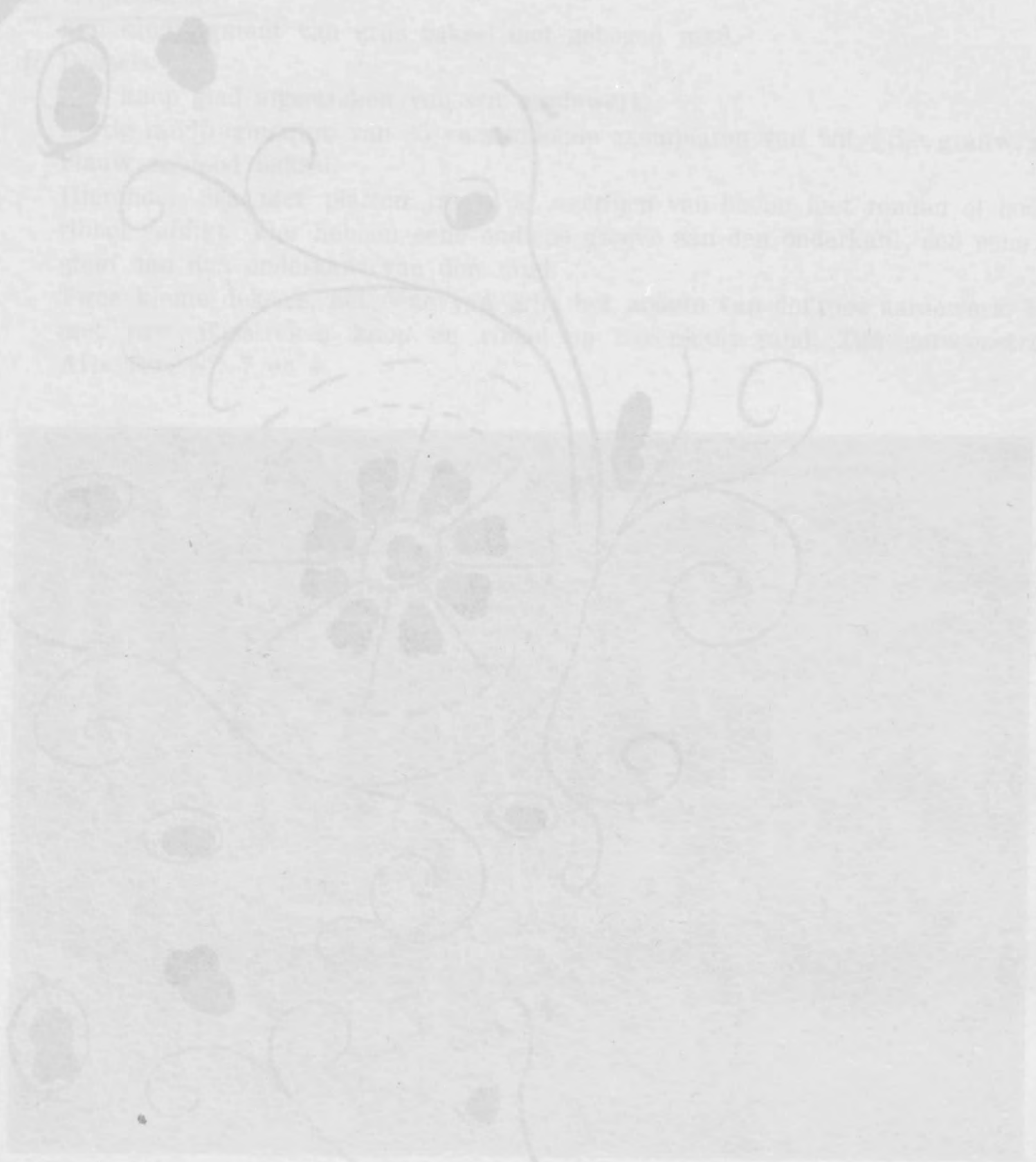
E. Rand en bodemfragment van een vergiet.

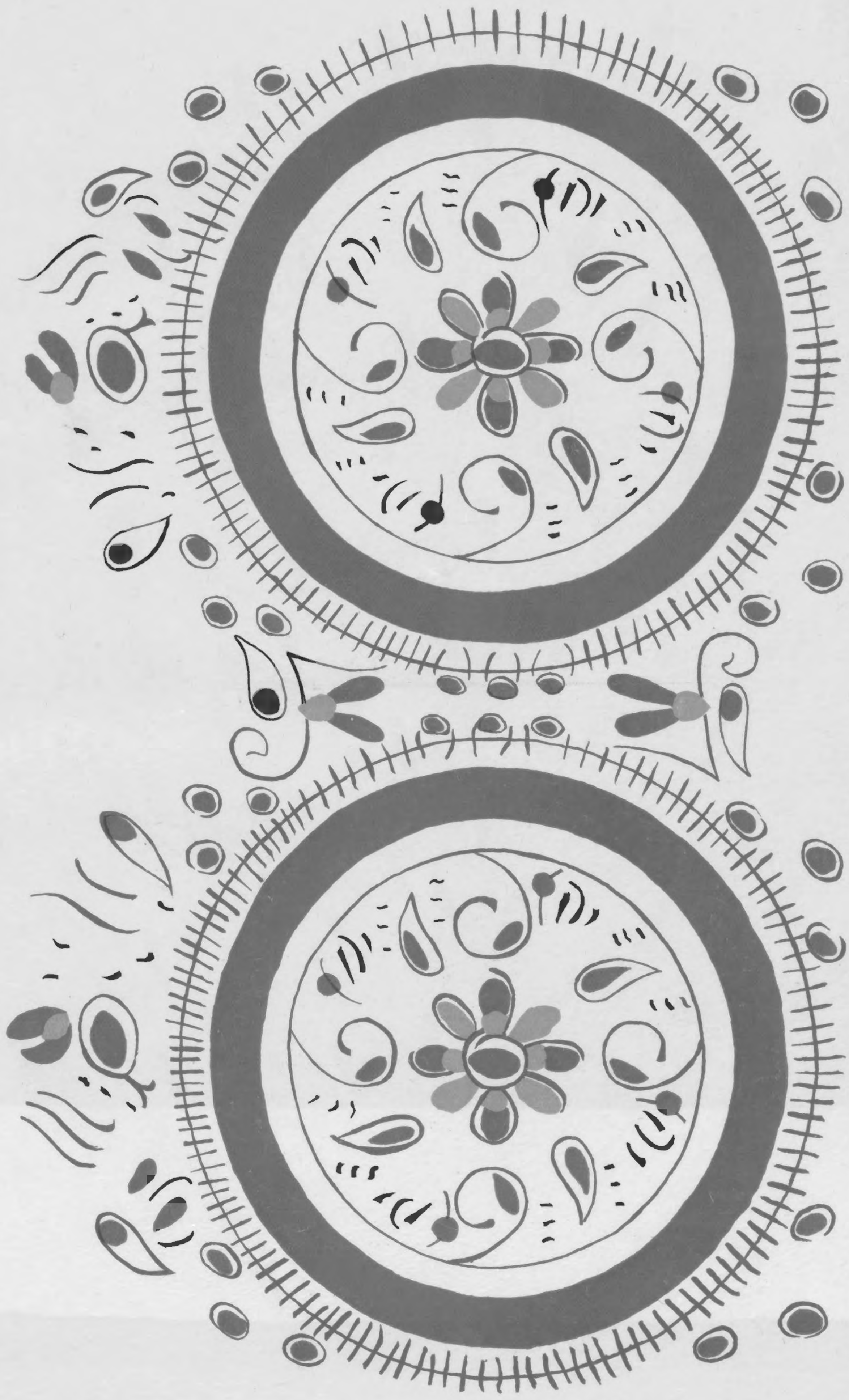
Een bord van zwart grijs aardewerk met 2 c.M. hoogen platten rand aan de binnenzijde van draaigroeven voorzien. De platte bodem is van ruwe, onregelmatige gaatjes voorzien, die in cirkels geplaatst zijn op onderlingen afstand van 1,5—2 c.M. Afb. 18b, N°. 13.

F. Een kegelvormig 3 c.M. hoog voorwerp van grijs baksel vertikaal doorboord, waarschijnlijk een spinklosje.

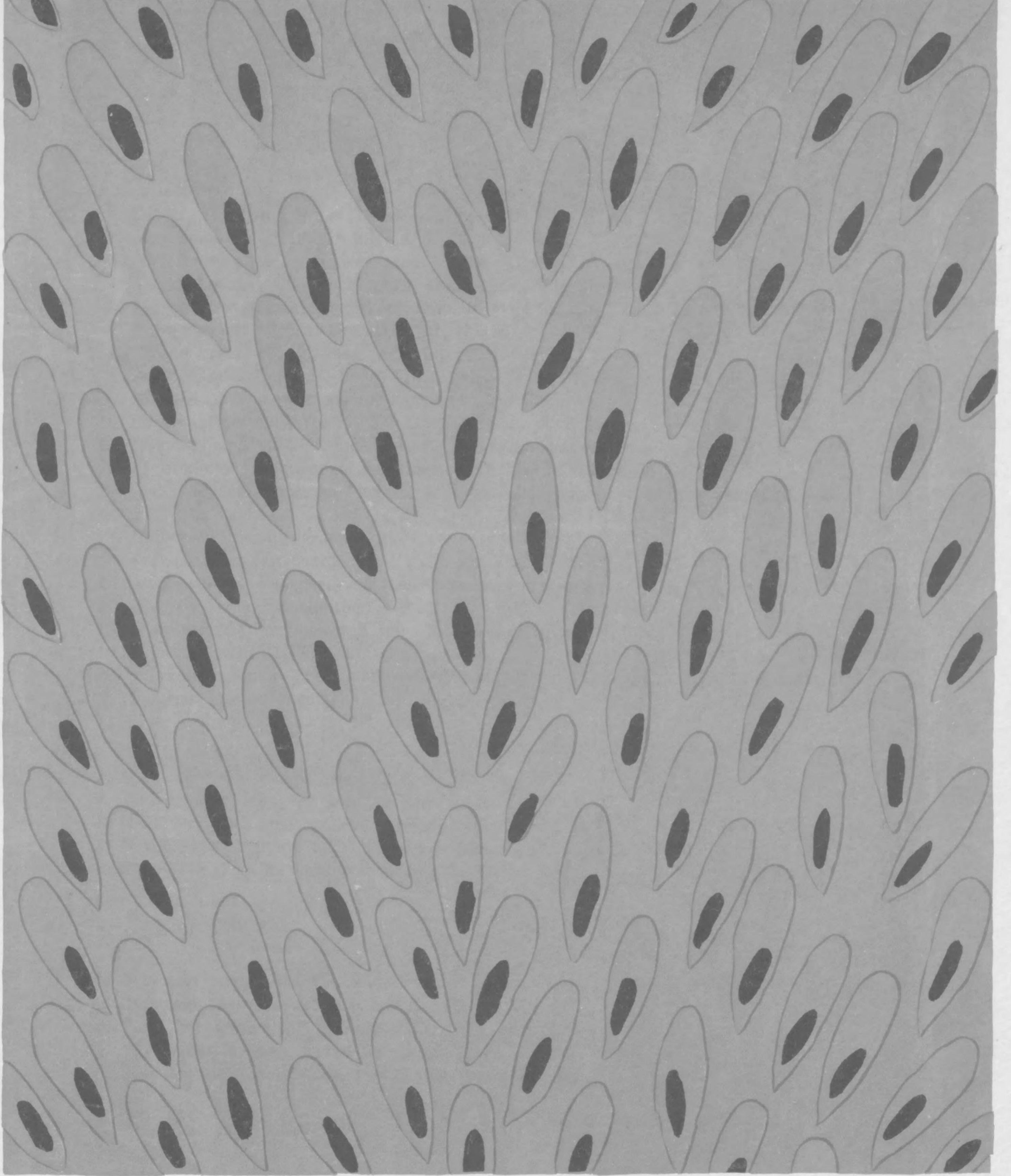

Afbeelding 22.

Grasmeek van de

B. METAAL.

I. IJzer.

1. Zes en negentig spijkers 3—12 c.M. lang. Afb. 21, N°. 9, 10, 11, 12, 27.
2. Vier pinnen lang 13—15 c.M. Afb. 21, N°. 3, 6, 7.
3. Schierbijtel geheel van ijzer, lang 18 c.M. Afb. 21, N°. 6.
4. Vierkantig stuk ijzer rechthoekig omgebogen. Afb. 21, N°. 29.
5. Pin boven rond, onder vierkant, spits toeloopend, lang 17,5 c.M. Afb. 21, N°. 4.
6. Duimhouvast, 10 c.M. lang. Afb. 21, N°. 26.
7. Breede kram, 10 c.M. lang. Afb. 21, N°. 15.
8. Zwaluwhouvast, 9 c.M. lang. Afb. 21, N°. 14 en 24.
9. Houvast spits in een oog uitlopend.
10. IJzeren sluitstuk. Afb. 21, N°. 1.
11. Hakmes, lang 20 c.M., breed 5 c.M. met ophanggat in steel. Afb. 21, N°. 2.
12. Kettinkje uit achtvormige geleidingen. Afb. 21, N°. 21 en 28.
13. Onderste deel van een hengsel wat aan het houten voorwerp bevestigd was. Afb. 21, N°. 34.
14. Dikken ring van paardengebit.
15. Drie stukken van paardengebit. Afb. 21, N°. 35, 36, 37.
16. Acht stukken plaatijzer voor beslag gediend hebbend.
17. Ring bevestigd aan splitpen. Afb. 21, N°. 20.
18. Stuk van ketting bevestigd aan splitpen. Afb. 21, N°. 13.
19. Drietand. Afb. 21, N°. 23.
20. Vierkantig stukje ijzer, hoefijzerachtig omgebogen, aan uiteinden rechthoekig om-
buigend en spits eindigend. Afb. 21, N°. 22.
21. IJzeren knopje. Afb. 21, N°. 19.

II. Brons. ✓

1. Klein vormloos stukje brons. Afb. 21, N°. 32.
2. Vingerringetje aan een kant verbreed. Afb. 21, N°. 30.
3. Naald 9,5 c.M. lang, aan een uiteinde schroefdraad. Afb. 21, N°. 18.
4. Bovendeel van fibula 6,5 c.M. lang. Niessen 3449. Afb. 21, N°. 31.
5. Pinkdikke ring, doorsnede 5,5 c.M. Afb. 21, N°. 33.

III. Lood.

Vormloos plat stuk.

C. BEEN.

1. Gebroken priem. Afb. 21, N°. 16.
2. Rijgnaald, lang 11 c.M. Afb. 21, N°. 17.
3. Twee fragmenten van hertengewei.
4. Vijf slagstanden van everzwijn.
5. Beenderen van huisdieren, vooral veel vogelbeenderen.

D. SCHELPEN.

Fragment van Oesterschelp.

BEEK, Mei 1927.

BECKERS.

V. P. van de

W. Steen

CONCLUSIES.

van Stein

Bij Stein liggen dus bijeen een inheemsche burcht, blijkens zijn schervenvonsten, in de eerste eeuwen onzer jaartelling te dateeren en verder ongeveer een K.M. zuidelijk een nederzetting, in welke precies dezelfde inheemsche ceramiek overheerschende is en te midden waarvan eenige Romeinsche gebouwen liggen, het ééne een eenvoudige hoeve, het andere een luxe villa (men zie de fraaie muurschilderingen) van het meer stadsche type, niet in de eerste plaats voor landbouw of bedrijf gebouwd, doch ongetwijfeld de woonplaats van aanzienlijke Romeinen. Het lijdt wel geen twijfel of het zijn ook de bewoners van deze villa geweest, die in de hier gevonden steenen sarcophagen met hun rijken inhoud (vgl. DR. BECKERS' artikel O. M. N. R. VI) begraven waren. Overigens bewijzen de betrekkelijk weinige sleuven welke DR. REMOUCHAMPS hier door het terrein graven kon, dat de eigenlijke nederzetting naar alle waarschijnlijkheid een van inheemsche Germanen geweest is. Bij de beschrijving van den burcht wezen we reeds op de groote overeenkomst in aanleg met den Batavenburcht ¹⁾ bij Nijmegen (vgl. Oudheidk. Med. N. R. I¹ en II²).

Die gelijkenis in ligging, aan den rand van een bergplateau, en in den eenigermate driehoekigen vorm, met een plotseling sterk ombuigenden palissademuur, is werkelijk zeer opvallend, al is onze burcht veel geringer. Bestaat de versterking van dien bij Nijmegen uit een zeer zwaren wal uit hout en aarde met palenfront, hier hebben we, behalve de greppel van zulk een palenfront, van den wal geen spoor meer over, zoodat we ons dien mogelijk slechts uit aarde te denken hebben. Komt verder in beide burchten het zeer karakteristieke plaveisel uit veldkeien voor, van den betrekkelijken regelmaat dien we daarin in dien bij Nijmegen konden constateeren, is hier niets te bespeuren en de vierkanten huizen schijnen hier ook meer verspreid te liggen dan dáár. De Batavenburcht is dus een veel grootscher aanleg, maar niettegenstaande dit is de gelijkenis toch frappant. Die gelijkenis gaat nu nog veel verder. Zien we toch, in de 2^e eeuw na Chr. vooral, zich ten W. van de hoogte waarop die Batavenburcht lag, in het lager gelegen land aan de Waal, de Bataafsche kolonie Ulpia Noviomagus zich uitstrekken (vgl. DANIËLS in de Oudh. Med. VIII²), hier vinden we eveneens een kolonie van dezelfde bevolking beneden aan den heuvel waarop de burcht lag. Hoe lang precies de burcht van Stein bleef bestaan, valt niet te zeggen, we kunnen er ons dus ook niet meer over uitspreken of zij nog gelijktijdig met de nederzetting beneden bleef voortbestaan dan wel of ze, evenals de Batavenburcht, reeds verlaten was toen de kolonie bloeide.

Terwijl het Oppidum Batavorum ons eenigszins verbaast door de massa's Romeinsche vondsten, die de nederzetting van inheemschen vorm dateeren en ons dezen stam feitelijk reeds zeer vroeg als geromaniseerde menschen vertoonen, terwijl Ulpia Noviomagus, ondanks haar Bataafsche bewoners, wel een Romeinsche stad schijnt te zijn geweest, vinden we bij Stein in den burcht, naast het inheemsche, slechts betrekkelijk weinig Romeinsche fragmenten en overheerscht ook in de kolonie beneden het inheemsche aardewerk, zelfs tot

1) Nog altijd kunnen we zoo nu en dan in onze litteratuur eens lezen dat deze burcht eigenlijk Romeinsch zijn zou. Hier ontbreekt echter zelfs het allereerste bestanddeel van een Romeinsch castellum, de spitse gracht, van een Romeinsche muur is geen sprake, eenig hoofdgebouw, als in elk castellum, ontbreekt, de aanleg der huizen is volkomen onromeinsch, kortom er is niets Romeinsch aan. Wie dit dus toch nog zou willen volhouden ga elders eens kijken hoe een Romeinsch castellum er eigenlijk wél uitziet.

Stein vgl met Nijmegen

in de luxewoning, welke de kolonie domineert, en waarin we wel het huis van haar Romeinsche of volkomen geromaniseerde beheerders zullen mogen zien; hierdoor zou tevens de buitengewone vorm der villa zijn verklaard. Het Romeinsche aardewerkmateriaal uit deze kolonie loopt van het begin van de 2^e eeuw na Chr. tot diep in de 4^e eeuw. Het schijnt dus wel of ze zich tot zoolang heeft gehandhaafd. Toch lijkt ons voor een zekere en preciese dateering dit materiaal niet geheel toereikend. In alle geval schijnen we hier echter een dergelijke ontwikkeling voor ons te zien als Nijmegen ons vertoont. Een Germaansch volk, nauw met de Bataven verwant en, gelijk deze, oorspronkelijk beschermd door zijn typisch inheemschen burcht, is onder Romeinsch protectoraat tot Romeinsche kolonisten geworden, al heeft het het nooit, gelijk de Bataven, tot een volkomen Romaniseering gebracht.

Buitengewoon belangrijk is het feit dat er op de plaats dezer nederzetting een aantal hutkommen voorkomen, waarin in een ongeschonden gesloten vulling naast de Germaansche ceramiek en de Romeinsche fragmenten, ook zeer bepaalde „bandceramiek” voorkomt, de typische representant voor de „neolithische” kultuurstroming, welke vanuit de Donaulanden door den Eifel en Oost België heen te vervolgen is en waarvan ook in Caberg bij Maastricht een uitgebreide nederzetting voor den dag is gekomen. Juist in de dagen dat Dr. REMOUCHAMPS deze belangrijke ontdekking te Stein deed, ontgroef ik bij Caberg een aantal van zulke hutkommen en wel zoowel met „bandceramiek” als met deze zelfde Germaansche „la Tène” cultuur, als inhoud. Ook Romeinsche overblijfselen komen op dit terrein bij Caberg voor. Het samengaan van een dergelijke la Tène cultuur en zulke bandceramische verschijnselen op hetzelfde terrein, is ook nog op tal van plaatsen vooral in den Eifel geconstateerd (vgl. Bonn. Jahrb. 122, blz. 271). Getrouw aan zijn vooropgezette praehistorische chronologie spreekt men daarbij altijd van een opeenvolging van verschillende kultuurperioden op denzelfden bodem. Was echter tot dusver slechts een voorkomen naast elkaar geconstateerd, de vondst van Dr. REMOUCHAMPS brengt ons zeer bepaald een samengaan van bandceramiek en la Tène cultuur en zelfs van Romeinsche voorwerpen in gesloten vondsten, zoodat men haast niet anders dan tot gelijktijdigheid besluiten kan.

Voor hem, wien de praehistorische chronologie nog geen onaanvechtbaar geloofsartikel geworden is, is dit zeker een gewichtig feit, om rekening mede te houden. Later, als wij de opgravingen van Caberg zullen behandelen, hopen we hierop nog nader terug te komen.

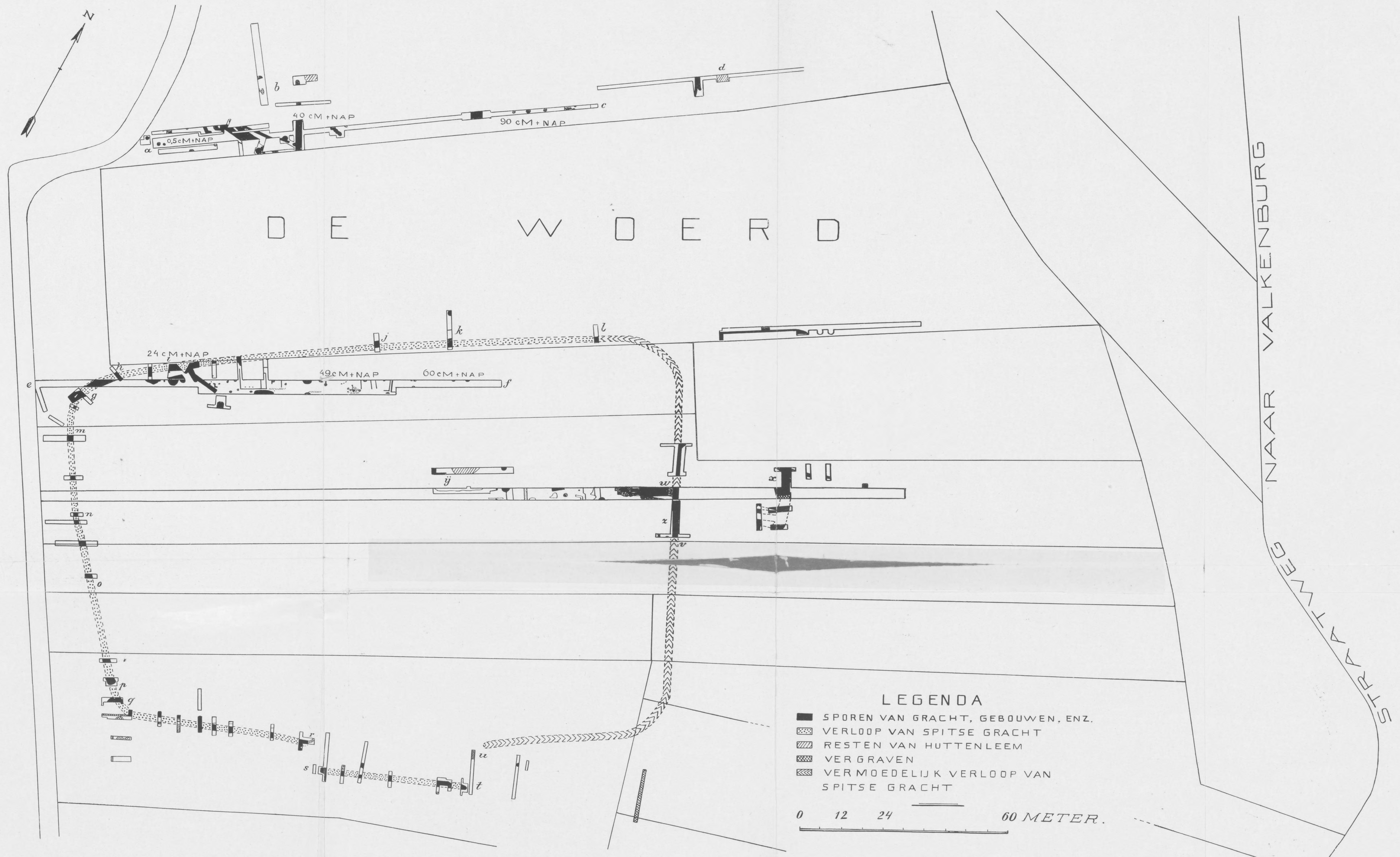
J. H. HOLWERDA.

bandceramiek
samen met la Tène en Romeinsch.

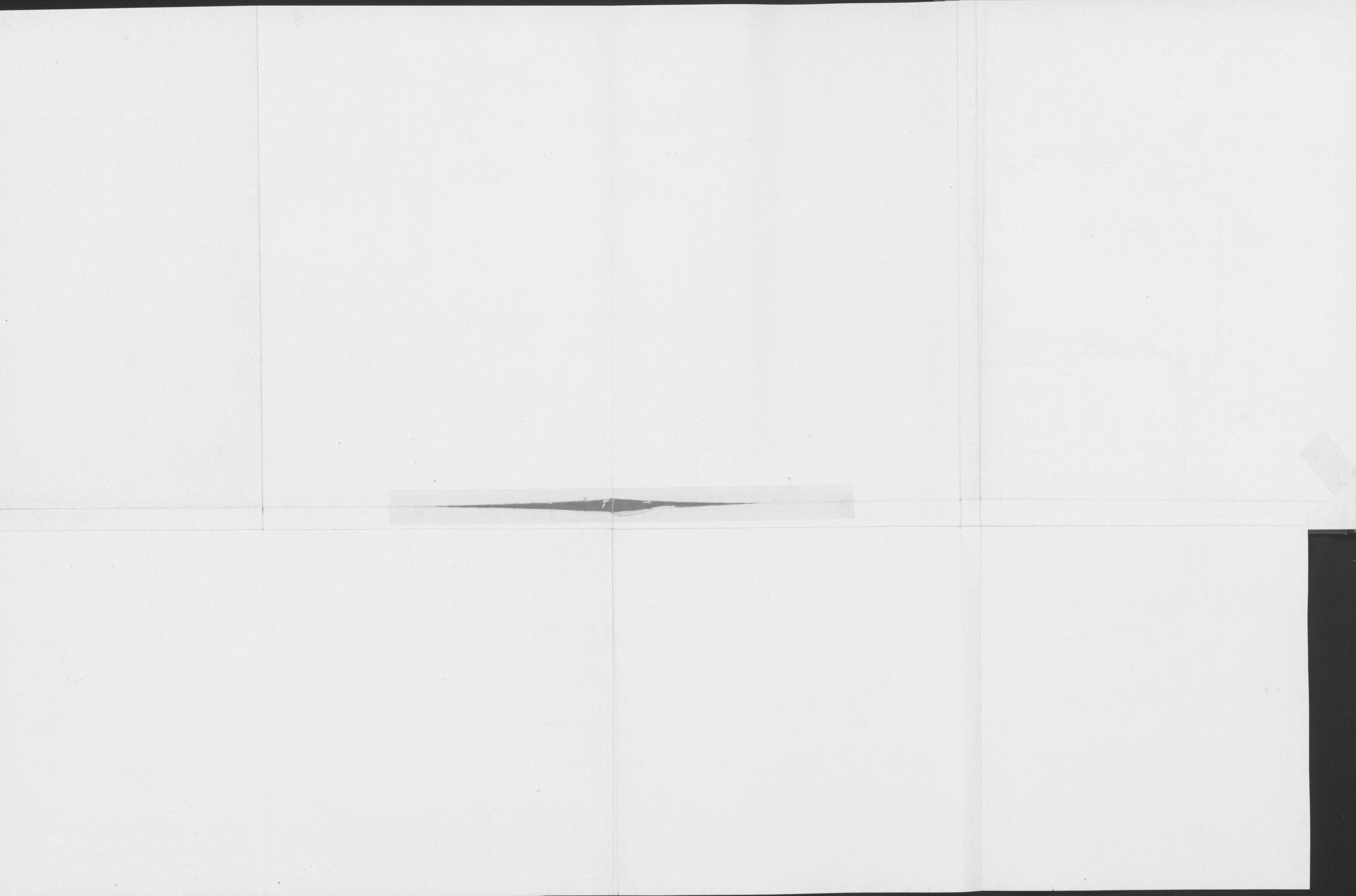
KURZER INHALT.

In 1925/26 wurde bei Stein am rechten Maasufer auf einem Hügelplateau (Abb. 3) eine kleine, von einer Palissademauer umschlossene Burg ausgegraben, die nach der grossen Zahl von spät-la Tène Scherben und den wenigen römischen Scherben, welche an verschiedenen Stellen, sogar auch in der Füllung des Palissadegrabens gefunden wurden, den Jahrhunderten um Christi Geburt angehört haben muss. Innerhalb der Burg fanden sich einige viereckige Pfostenhäuser (vgl. den Plan Abb. 11). Die Form der Burg war der des Oppidum Batavorum bei Nijmegen sehr ähnlich, nur ist hier alles viel kleiner und einfacher. So wie sich in Nijmegen westlich vom Oppidum am Fusse des Hügels im 2^{en} Jahrh. die Kolonie Ulpia Noviomagus entwickelt hat (vgl. O. M. VIII ²), so fanden sich weiter südlich von der Burg in Stein, in der Nähe vom jetzigen Dorfe (Abb. 3), die Ueberreste zweier römischen Villen (Abb. 4), einer einfachen Wirtschaftsvilla und einer Luxusvilla vom Peristyltypus, mit Zufügung von Porticusbau (wie SWOBODA S. 24 u. f. f.). Mehrere Gemächer dieser Villa waren von Hypocausta versehen und mit Wandmalereien geschmückt (Abb. 22—24). Ausser diesen römischen Bauten fanden sich hier viele Bodenspuren von einfachen Wohnungen, Pfostenlöcher und besonders auch Wohngruben. Auch hier herrschten wiederum dieselbe spät-la Tène Scherben vor, welche übrigens auch in grosser Fülle, zusammen mit Scherben römischer Keramik in den Ruinen der beiden Steinbauten gefunden wurden. Offenbar hat sich auch hier wie in Nijmegen, neben der einheimischen Burg, eine spätere Kolonie entwickelt, welche allerdings hauptsächlich noch aus einfachen Wohnungen der einheimischen Bevölkerung bestanden hat, in deren Mitte der Palast, wahrscheinlich eines römischen Beamten lag.

Schliesslich ist noch ein überraschender Fund Dr. REMOUCHAMPS' zu erwähnen: in der Füllung von mehreren dieser Wohngruben fanden sich nämlich, zusammen mit den genannten römischen und la-Tène Scherben, auch Scherben neolithischer Bandkeramik. Wie das Zusammengehen dieser drei so verschiedenen keramischen Sorten, in diesen doch einwandfrei geschlossenen Funden zu deuten sei, darauf kann hier nicht weiter eingegangen werden.

Afb. 25. Het Romeinsche Castellum bij Valkenburg (Z.H.).

HET ROMEINSCHE CASTELLUM TE VALKENBURG (Z. H.).

DOOR

Dr. A. E. REMOUCHAMPS

Het onderzoek van de hierna te beschrijven overblijfselen heeft buitengewone moeilijkheden met zich gebracht door de eigenaardigheid van den bodem, die hier vroeger zeer sterk is afgekleid, waarbij de teelaarde tijdelijk werd weggenomen om, nadat een laag klei was weggegraven, weer over het terrein te worden gebracht; de eigenlijke oude kultuurlaag was daarbij dus feitelijk verdwenen en slechts de dieper gelegen sporen waren direct onder

Afb. 26. Karolingisch putje. ✓

de teellaag te vinden. De bodem was bovendien buitengewoon vochtig, zoodat als het slechts korten tijd geregend had, de sleuven allen vrijwel onder water stonden. Het behoeft geen betoog dat door een en ander het herkennen der gevonden sporen groote moeilijkheden opleveren moest. Uit Dr. REMOUCHAMPS' aantekeningen, kaarten en teekeningen heb ik onderstaand verslag samengesteld, aangevuld met enkele feiten die ik mij zelf nog met zekerheid herinnerde; voor een groot deel kon ik daarbij zijn kladontwerp volgen, hetwelk hij reeds voor een verslag betreffende het werk geschreven had. H.

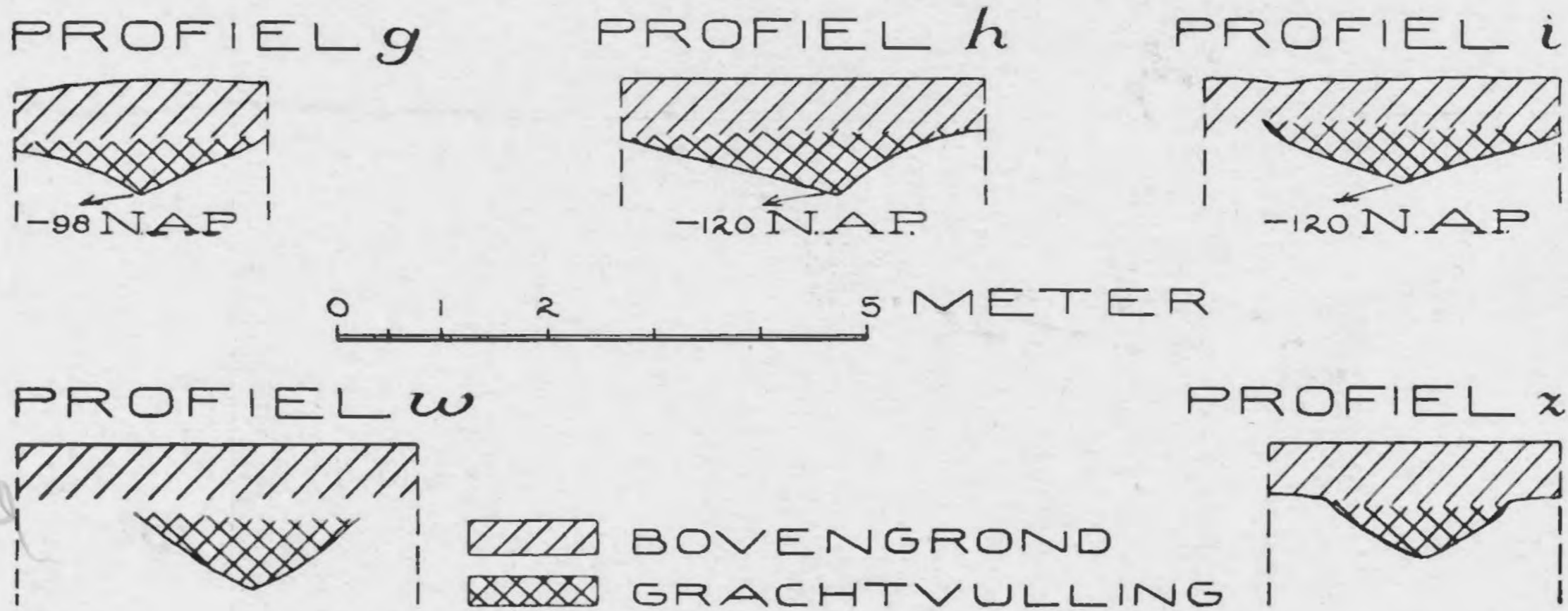
✓ Valkenburg

put Karol

DE OPGRAVINGEN TE VALKENBURG (Z. H.).

Op het terrein bekend onder den naam „De Woerd”, een 800 M. ten Z. van het dorpje Valkenburg gelegen, in de onmiddellijke nabijheid van de Hofstede Torenvliet, hebben sinds 1922 iederen zomer opgravingen plaats gehad. De groote massa scherven die hier uit verschillende perceelen door de bewerking van het land aan het licht waren gekomen, wettigden de verwachting dat ook nog sporen van de nederzetting waarvan deze cultuurresten afkomstig waren, in den bodem aanwezig zouden zijn. In 1922 werden eenige proefgreppels op een perceel, toebehoorende aan den heer Nic. ZANDBERGEN uit Rijnsburg, gegraven (vgl. kaart Afb. 25 greppel a—d). De grondsporen die daarbij aan het licht kwamen, alsook de aardewerkfragmenten, wezen erop dat hier in Romeinschen tijd woningen, vermoedelijk van hout en leem, met pannen afgedekt, hadden gestaan. Of deze deel uitgemaakt hebben van een militaire legerplaats, of eerder als woningen van een inheemsche nederzetting moeten worden beschouwd, was vooralsnog niet uit te maken.

Behalve Romeinsche overblijfselen kwamen er ook eenigen uit Karolingischen tijd voor den dag. Zoo lag er geheel Z. W. in de lange greppel bij a een vierkant houten putje (vgl. foto n°. 26), in hetwelk gele Karolingische scherven werden gevonden en in een diepe

Afb. 27. Coupes door de gracht.

veenplek, mogelijk een oude veenkom, in de greppel bij d, werden eveneens dergelijke scherven gevonden.

Het eigenlijke Romeinsch castellum scheen dus wel elders te zoeken.

In den zomer van 1923 kon op eenigszins uitgebreider schaal worden gegraven, op een perceel meer zuidelijk gelegen. Een sleuf van 2 M. breedte (naderhand ten deele tot 4 M. verbreed) werd gelegd rechthoekig op den achterweg bij Torenvliet in de richting van den straatweg naar Valkenburg (kaartje Afb. 25 van e—f). In het meest W. gedeelte van die sleuf vertoonde zich op een diepte van ongeveer 75 c.M. onder het maaiveld een breede donkere baan. Was het eerst niet gemakkelijk de verschillende sporen in deze greppel te herkennen, door het maken van enkele verticale doorsneden o.a. bij g (vgl. Afb. 27g en foto 28 bij x) trad aan het licht dat wij te doen hadden met een spits in den vasten

*overblijfselen
in Valkenburg
ZH*

*V Romeinsch
castellum
V Valkenburg*

Valkenburg ZH

*Valkenburg ZH
Kerkerplek 28*

grond gegraven gracht met gemengden grond gevuld (de vulling van die gracht vertoont op de foto meer scheuren dan de omgevende grond), zooals die doorgaans om Romeinsche vestingen wordt aangetroffen. (Zie ook de andere doorsneden op Afb. 27, met corresponderende letters op Afb. 25). Het kwam er nu op aan om het verloop van deze gracht verder te vervolgen. Spoedig bemerkten wij echter dat de geringe breedte van het ter beschikking staande perceel dit werk ten zeerste zou belemmeren. Toch konden wij de

Afb. 28. Foto gracht.

gracht nog over een lengte van ruim 50 M. in Oostelijke richting tot voorbij *i* nagaan en het volgend jaar, in 1924, toen het belendende perceel toegankelijk was, werd zij ook nog bij *j*, *k* en *l* geconstateerd, zoodat we hier over een lengte van 140 M. onze spitse gracht konden vaststellen. In het westelijk gedeelte van het terrein dat voor het onderzoek beschikbaar was, bleek ons dat de gracht in zuidelijke richting een ombuiging naar het Oosten vertoonde en op korten afstand van den achterweg en ongeveer evenwijdig aan dezen, verder doorliep. Dit waren dus zeer belangrijke gegevens, die reeds lieten vermoeden, dat de nederzetting, welke hier in Romeinschen tijd heeft gelegen, een legerplaats moet zijn geweest. Vooral in het op 4 M. verbrede gedeelte van onze sleuf *e—f* kwamen we tot de overtuiging dat het terrein, waarop dit castellum eenmaal stond, alhoewel thans nog aanzienlijk hooger als de omringende landen, in Romeinschen tijd toch nog heel wat

hooger moet zijn geweest. Immers van de gracht vinden wij nog slechts het onderste en diepste gedeelte terug. Door afgravingen, mogelijk ook van klei voor de naburige steenbakkerijen, moet hier dus in vroeger jaren een aanzienlijke grondlaag, en daarin het bovengedeelte van het grachtprofiel, zijn weggenomen. Ook bij gebouwsporen in deze verbreede greppel kon dit worden geconstateerd. Terwijl deze toch op nauwelijks 50 c.M. onder het maaiveld reeds zichtbaar werden, verdwenen zij geheel wanneer de sleuf slechts even dieper werd gemaakt. Evenals van de gracht vonden wij dus ook van deze sporen slechts het onderste gedeelte terug. De aard der gebouwen die hier binnen de vesting, vlak bij de gracht (in sleuf *e—f*) werden geconstateerd, was onder deze omstandigheden door een onderzoek op een zoo betrekkelijk kleine uitgestrektheid, moeilijk te bepalen. Toch lijkt het mij niet twijfelachtig dat wij met kazernesgebouwen te doen hebben. De talrijke resten van huttenleem en van pannen, alsook de aanwezigheid van paalgaten, toonen aan dat het houten gebouwen zijn geweest, de wanden met huttenleem bestreken, terwijl de daken met de bekende Romeinsche dakpannen waren gedekt.

Aan de Zuidzijde langs den weg van Torenvliet, werd in 1924 en 1925 de gracht over haar geheele lengte door het graven van een aantal greppels geconstateerd (*m—p*) en in dit laatste jaar werd ook wederom de bocht naar het Oosten (bij *q*) en het verdere verloop der gracht (tot *r*) op dezelfde wijze vastgesteld. Bij *r* liep ze blijkbaar ten einde. Hier lag echter een eind naar het Oosten vooruitgeschoven een tweede gracht waarvan de beide eindpunten bij *s* en *t* werden weergevonden. Dit kan wel niet anders geweest zijn dan een vooruitgeschoven titulusgracht vóór een ingang. Hoe we ons dien ingang echter verder hebben te denken en hoe precies de oostelijke hoek van den op deze wijze door een gracht omsloten vierhoek werd gevormd, valt niet te zeggen ¹⁾. Voor een verder onderzoek leverde het in vele perceelen verdeelde terrein te groote moeilijkheden op.

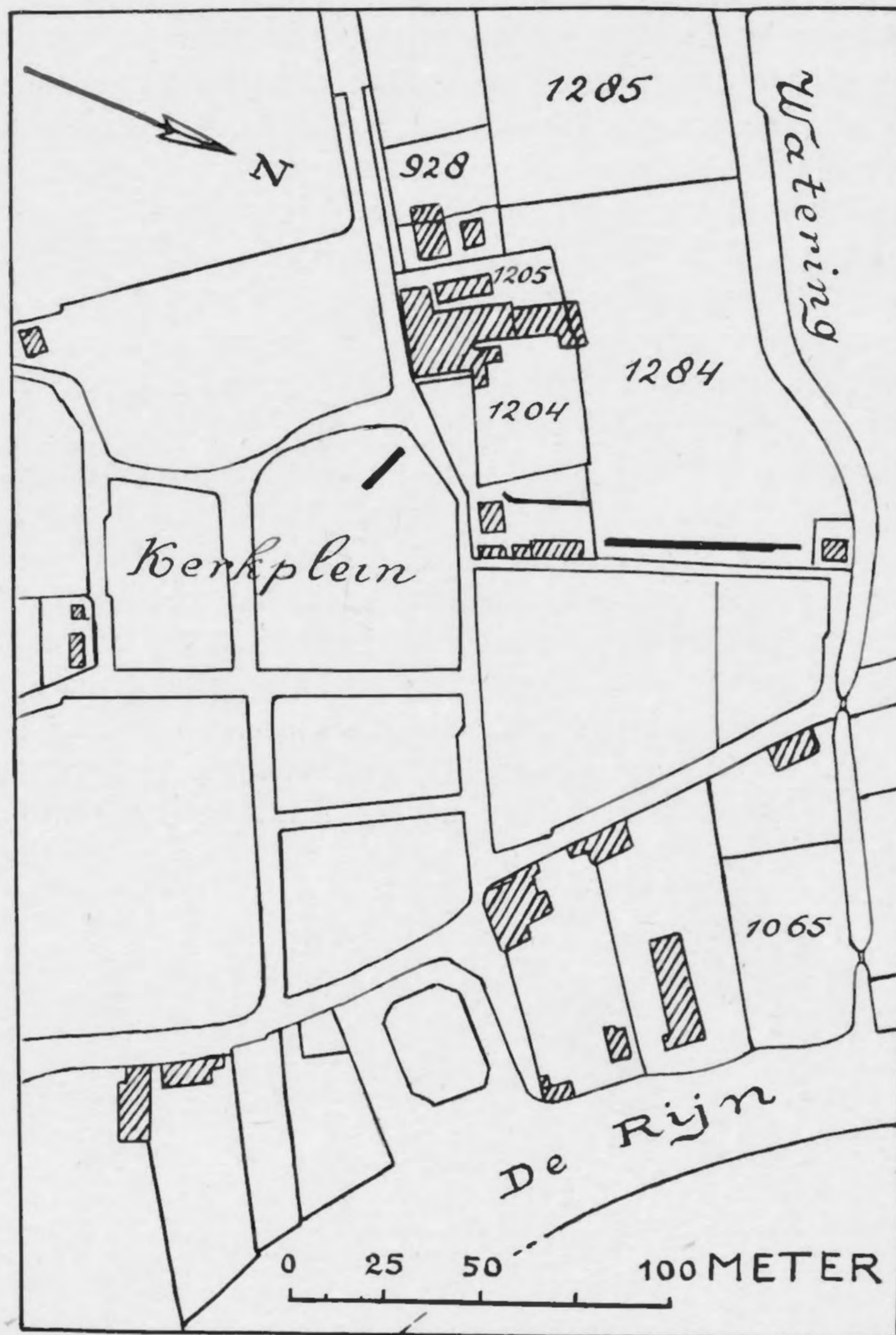
De N. O.-zijde van den vierhoek werd met vrij groote zekerheid weergevonden in het grachtprofiel, hetwelk zich bij de laatste campagne in 1926 tusschen *v* en *w* in den grond vertoonde. Volkomen duidelijk is het hier nog niet, aangezien men juist op dit punt een onderbreking van de gracht voor den ingang zou verwachten. Vooral deze gravingen werden echter zoodanig door den waterstand gehinderd, dat meerdere zekerheid niet te verkrijgen viel. De sporen bij *x*, welke naar het schijnt eveneens zulk een grachtprofiel vertoonen, zouden zeer wel weer aan een vooruitgeschoven gracht zijn toe te schrijven.

Hoezeer dus ook de toestand van het terrein en de conservatietoestand der overblijfselen het werk bemoeilijkten, en per slot van rekening een preciese vaststelling op verschillende punten niet mogelijk maakte, was hier toch een resultaat bereikt waarmede men zich tevreden stellen kan. Met zekerheid was vastgesteld dat een klein castellum van een \pm 180 bij 120 M. hier aanwezig was geweest, waaraan dus de vrij groote massa scherven en fragmenten is toe te schrijven, bij deze verschillende opgravingen en ook reeds te voren voor den dag gekomen. Dit castellum vertoonde een eenigszins onregelmatigen ruwen aanleg; op de plaats waar in het midden waarschijnlijk het praetorium te verwachten was, bij *y*, werd veel puin en afval gevonden, doch dit zat nog zóó diep in den grond dat het een eind onder den waterstand verdween.

1) [Ik weet niet waarom R. niet het spoor *u* voor de voortzetting van de gracht heeft aangezien, doch blijkbaar expres op zijn teekening het verloop op eenigen afstand daarvan gereconstrueerd heeft. Hier is mogelijk nog het eenige punt waar nader onderzoek ons iets meer leeren kon.

Ook hier was verder onderzoek niet goed mogelijk 1).

Hier had dus ongetwijfeld op een 800 M. oostelijk van het dorpje Valkenburg een

Afb. 29. Dorp Valkenburg (de dikke lijnen op Kerkplein en ten Z. van perceelen 1204 en 1284 beduiden de gegraven greppels).

Romeinsche vesting gelegen. Het was derhalve op zichzelf al zeer onwaarschijnlijk dat ook dit dorpje zelf, gelijk de overlevering dit wil en zooals ook in den nieuweren tijd door

1) [De vraag naar de nadere beteekenis van dit castellum en wat er bij gelegen heeft, hangt natuurlijk ook ten nauwste samen met die omtrent den tijd van zijn bestaan. De bestudeering van een vrij rijk schervenmateriaal zal hierop een zeker antwoord kunnen geven. We zullen dit werk thans aan anderen moeten toevertrouwen en dan zal het misschien ook nog wenschelijk en mogelijk blijken, een enkele kwestie door een nadere aanvullingsgraving op te helderen. We durven echter wel met zekerheid verklaren dat verreweg het voornaamste werk, dat hier nog mogelijk was, is geschied.

H.]

*Van aardewerk materiaal
Valkenburg*

V. G. Valkenburg

sommigen wordt aangenomen, op een Romeinsche vesting liggen zou. Om deze kwestie tot opheldering te brengen werden in den afgeloopen zomer aan den Noordrand van het dorp, noordelijk van het dorpsplein, eenige sleuven gegraven, die met elkaar vanaf dit plein 75 M. ver in Noord-Westelijke richting reikten en, ter breedte van 2 M. gegraven, over deze geheele lengte een beoordeeling van den grond toelieten. (Afb. 29). In deze sleuven werd nergens een muuroverblijfsel gevonden, wel trof men overal veel puin en fragmenten aan, vooral Romeinsche, maar daartusschen ook zelfs nog vroeg-middeleeuwsche, welke laatste eveneens nog tot in de diepste lagen voorkwamen. Ook een aantal losse steenen werden hier gevonden, die bij oppervlakkig onderzoek misschien den indruk van een muur zouden kunnen maken. Evenmin als zulk een muur, lag hier ook een Romeinsche gracht. Wel was een groot aantal diepe puingaten op verschillende plaatsen aanwezig, doch met zekerheid kon worden geconstateerd, dat ook van dit onmisbare onderdeel van een Romeinschen vestingaanleg geen sprake was.

Het Romeinsche puin, hetwelk hier in groote hoeveelheid voorkomt, is dus blijkbaar, blijkens de bijmenging met vroeg-middeleeuwsche scherven, eerst in zóó laten tijd hier neergeworpen, ja het schijnt dat een groot deel van den Valkenburgschen heuvel door middel van dit puin is opgeworpen. Waar het vandaan gekomen is schijnt niet twijfelachtig. We hebben immer reeds in het bovenstaande gezien, dat het terrein van het castellum ten Oosten van het dorp eenmaal veel hooger moet hebben gelegen en sterk is afgegraven. Met het puin en de fragmenten van het oude Romeinsche castellum heeft men dus den Valkenburgschen dorpsheuvel opgeworpen, toen veranderde waterstaatkundige omstandigheden in de vroege Middeleeuwen het noodig maakten zijn huizen op een hoogte te bouwen.

Met Ruin.

Valkenburg 2. H.
opruiming van dorp

KURZER INHALT.

800 M. südlich vom Dorfe Valkenburg in der Nähe der Rheinmündung und der Meeresküste, waren schon früher im Ackerlande grosse Mengen Römischer Scherben gefunden. Offenbar war hier schon in früheren Zeiten der Boden stark abgetragen worden, wodurch also das jetztige Bodenniveau viel niedriger geworden war, als es in Römischer Zeit gewesen sein muss. Nur die damals sehr tief in die Erde eingeschnittenen Spuren konnten hier also bewahrt geblieben sein. Mehr oberflächliche mussten selbstverständlich zusammen mit der abgetragenen Schicht verschwunden sein. Dabei hat sich hier offenbar seit Römischer Zeit der Wasserstand stark erhöht, sodass die Ausgrabungen auch sehr mit dem Wasser zu kämpfen hatten. Dennoch ergab es sich als möglich, den Spitsgraben eines Castellums von etwa 180—120 M. im Boden zu verfolgen und, jedenfalls mit grosser Wahrscheinlichkeit, zwei Tore mit Titulusgraben festzustellen (Abb. 25 und 26).

GRAFHEUVEL-ONDERZOEKINGEN.

DOOR

Dr. A. E. REMOUCHAMPS.

A. INLEIDING.

Nadat Dr. REMOUCHAMPS naar aanleiding van zijn onderzoekingen bij Ermelo in 1922 in een opstel in de Oudheidk. Med. (N. R. IV) onze kennis van de kultuur onzer „koepelgrafheuvels”, — vele jaren geleden door mij zoo genoemd naar den in deze heuvels waargenomen, uit liggende balken geconstrueerden, koepelbouw — en van hun algemeen Europeeschen samenhang belangrijk had uitgebreid, en nadat hij ons eenige jaren later (zie Oudh. Med. N. R. VII 104), als parallel van zulk een uit liggende balken geconstrueerd koepelgraf, binnen dergelijke heuvels de overblijfselen van uit palen gebouwde hutvormige grafkamers had leeren kennen, hadden deze karakteristieke verschijnselen onzer inheemsche praehistorie steeds zijn bijzondere aandacht behouden en werd hij nog meerdere malen in de gelegenheid gesteld zijn onderzoek in deze richting op nieuw materiaal voort te zetten. Drie vrij omvangrijke opgravingen op dit gebied heeft hij sedert nog verricht en het lag in zijn bedoeling om deze met elkaar te publiceeren en aan die publicatie een verdere uitwerking van zijn vroeger reeds meegedeelde denkbeelden toe te voegen. Dit laatste moet thans natuurlijk achterwege blijven. Het bij die opgravingen van Heerde, Hilversum en Wageningen verzamelde materiaal zelf is echter zóó belangrijk dat een publicatie daarvan niet achterwege blijven mag. We kunnen daarbij, althans voor zoover het de beide eersten betreft, gebruik maken van de teekeningen welke hij zelf reeds naar zijn kladteekeningen had doen vervaardigen. Zijn teekeningen van het onderzoek bij Wageningen hebben we zelf laten overteekenen op dezelfde wijze waarop hij dat gewend was.

In het volgende verslag meen ik mij streng te moeten bepalen tot een beschrijving van feiten en voorwerpen, gelijk die door hem zijn geconstateerd of gevonden, zonder er eenige opmerking van mij zelf aan toe te voegen.

H.

B. GRAFHEUVELS BIJ HEERDE.

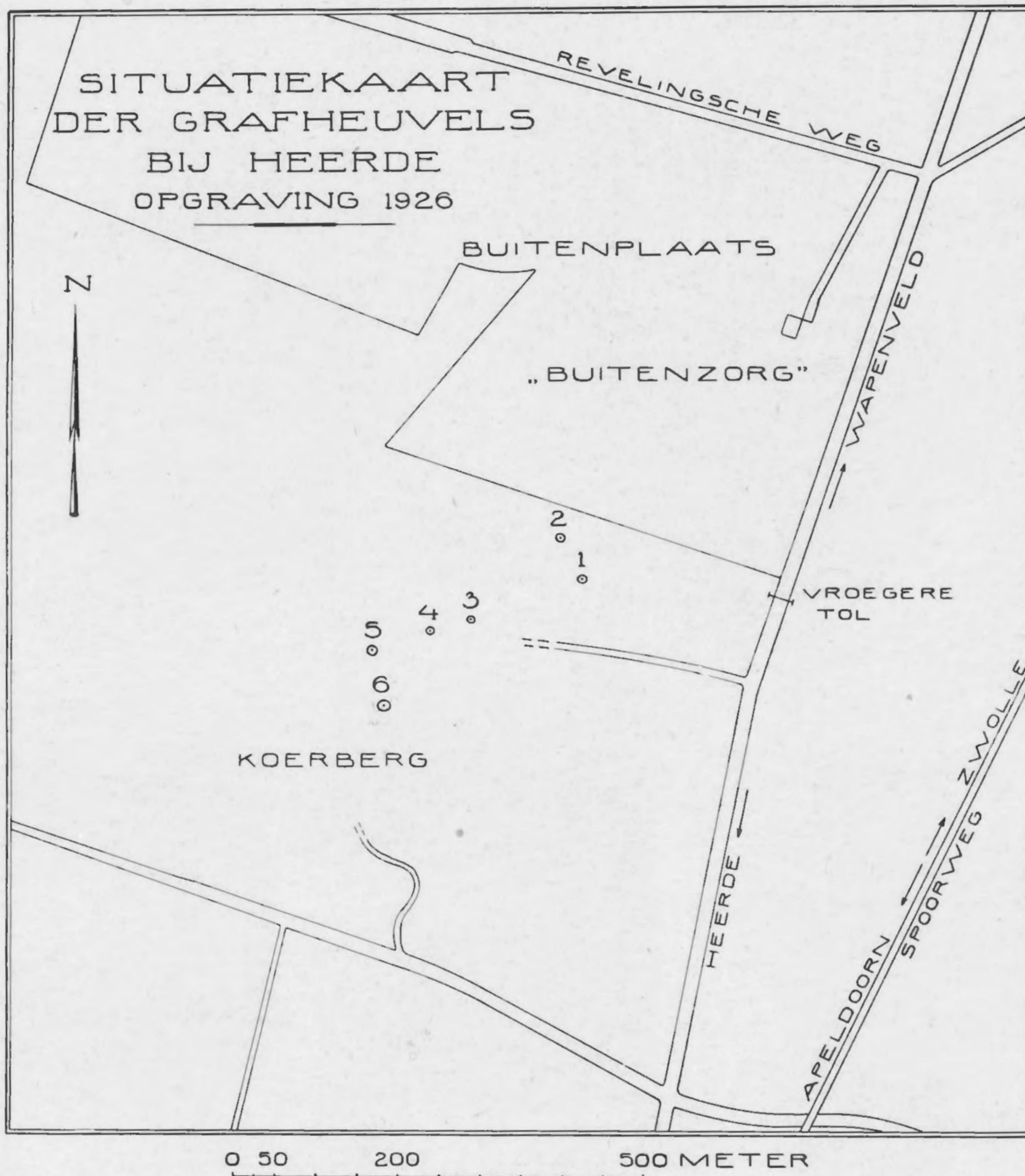
Afb. 30 geeft de ligging weer van de heuvels op de hooge heide, den z.g. Koerberg, ten N. van Heerde, links van den weg naar Wapenvelde. De opgraving dezer heuvels had plaats in 1926.

Hun conservatietoestand was over het algemeen zeer goed, al viel, gelijk zal blijken, zoo nu en dan ook een ernstige vergraving te constateeren.

Heuvel 1 (vgl. Afb. 31).

In dezen heuvel heeft men klaarblijkelijk twee verschillende perioden te onderscheiden. Vrij hoog in den heuvel ongeveer op het midden, 90 c.M. boven het maaiveld, werd een Germaansche brandurn met gekartelden rand aangetroffen (Afb. 32¹), overblijfsel van een lijkverbranding uit de eeuwen omstreeks Chr. geb., tot welke ook de drie plekken met verbrande beenderen te rekenen zijn, welke iets ten Westen wat lager in den heuvel op

52 en 55 c.M. en ten Zuidwesten op 80 c.M. boven het maaiveld gevonden werden. In den twee Meter breede sleuf (A B) en de verbreding daarvan in westelijke richting op het midden werden, diep onder deze Germaansche brandresten, ongeveer ter hoogte van het m. v. de overblijfselen van een kleinen koepelbouw aangetroffen, een zeer duidelijk standspoor

Afb. 30.

zoals dat reeds zoo vaak in zulke heuvels is teruggevonden (vgl. ook de profielteekening). Binnen dit spoor lag in het midden een duidelijk afgeteekende grafkuil in welke zich op 30 c.M. de vorm van een liggend geraamte afteekende (vgl. detailteekening Heuvel 1, Afb. 31) en waarin ter aangeduide plaatse een touwbekertje gevonden werd (Afb. 32²⁾ met afzonderlijk door horizontale lijnen versierden rand, waarvan de aanzetting aan de buik door verticale streepjes is aangegeven, typisch lokaal werk. In dit bekertje lagen twee vuursteensplinters, een grijze en een bruine, welke beiden de sporen van gebruik dragen.

V. Koepelzou

lyptkerenbouding en koepelgraf

Naast deze grafkuil, ongeveer ter zelfder hoogte, was nog een lange breede strook verbrande beenderen zichtbaar eveneens tot den grafbouw behoorende. Hoe zich de onderzoeker zoowel den koepelgrafbouw als het samengaan van lijk-bijzetting en -verbranding dacht, blijkt voldoende uit zijn boven geciteerde opstellen.

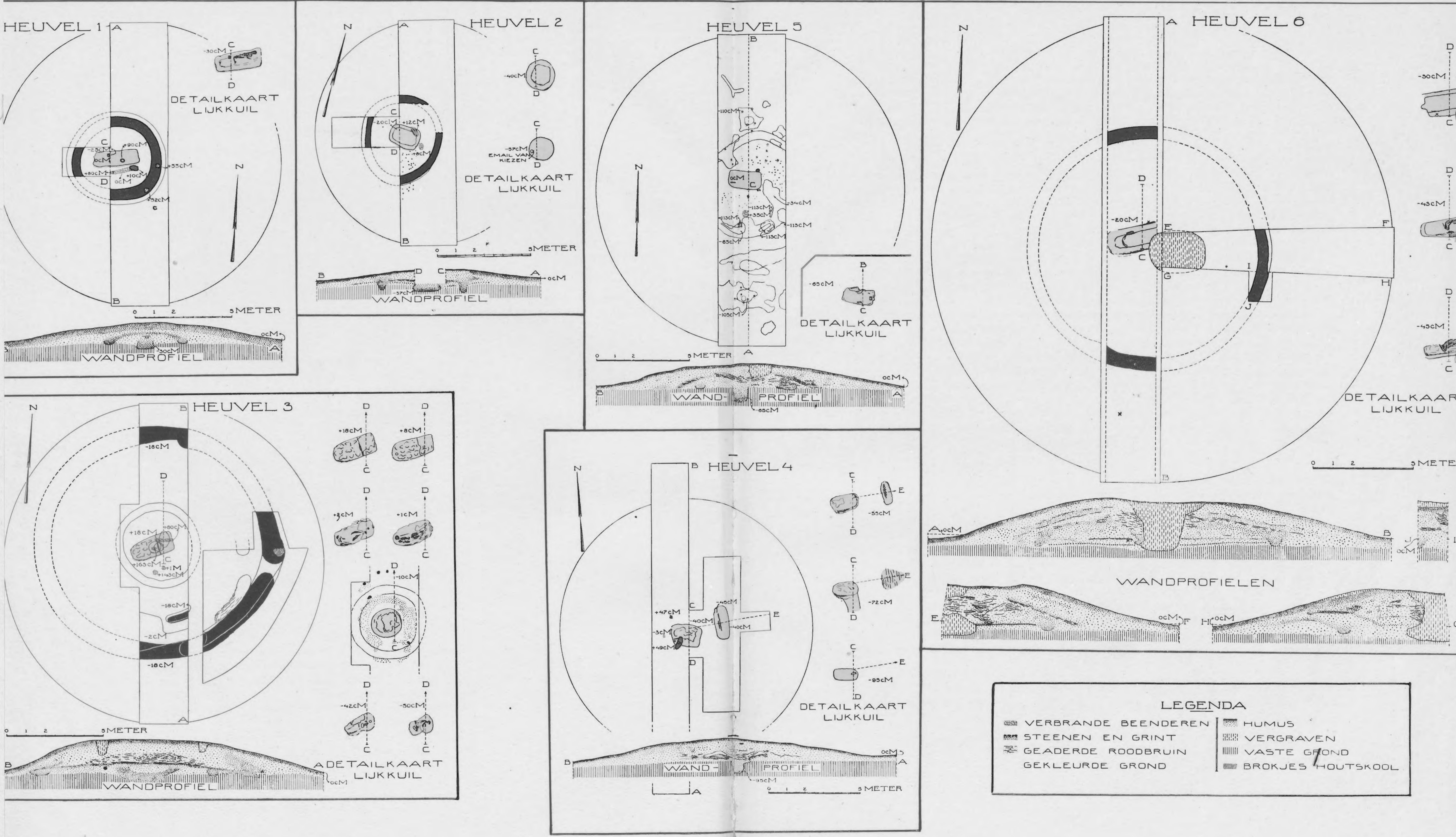
Afb. 32. Urn en Klokbekers uit Heerde.

Heuvel 2 (Afb. 31).

Hierin scheen slechts één periode te constateeren, namelijk wederom een zelfde koepelgrafbouw, welke dergelijke sporen, als boven beschreven, had achtergelaten. Op den vloer daarvan werden vele keien geconstateerd en in het midden teekende zich ook weer de grafkuil duidelijk af; boven deze en even ter zijde daarvan werden eveneens weer plekken met verbrande beenderen waargenomen, ongetwijfeld aan eenigen vorm van lijkver-

V koepelgraf

*Germaansche latere bijzetting
in koepelgrafbouw*

Afb. 31. GRAFHEUVELS VAN HEERDE.

branding toe te schrijven. (Vgl. bovengenoemd opstel). In de kuil zelf die naar beneden toe steeds kleiner werd (vgl. de detaillering van Heuvel 2 op Afb. 31, op -20, -40 en -57 c.M.) vertoonde zich alleen nog maar iets van een schedel en was het email van eenige kiezen bewaard. Voorwerpen werden in dezen heuvel niet gevonden.

Heuvel 3 (Afb. 31).

Ook boven in dezen heuvel werden op een paar plaatsen de overblijfselen van lijkverbranding uit lateren tijd gevonden. Op 163, 143, 100 en 80 c.M. werden verbrande beenderen in den grond aangetroffen en op zeer verschillend niveau werden verder in den heuvel zelf eenige latere Germaansche scherven gevonden, gelijk aan de urn uit N°. 1, en bovendien een groot fragment van een bakje van grof geel aardewerk, sterk met steentjes vermengd, van dezelfde techniek als het vaatwerk hetwelk in zulk een heuvel bij de Dobbe Gelle bij Niersen in een voorafgaande periode van lijkverbranding als urnen was bijgezet (vgl. Oudheid. Med. 1^e R. II, Pl. VII). Waarschijnlijk zijn dus ook hier twee verschillende perioden van lijkverbranding aanwezig, waarvan de jongste een Germaansche uit de eeuwen omstreeks Chr. geb. is.

Op den bodem van den heuvel vertoonde zich (18 c.M. onder het tegenwoordige m. v.) wederom het standspoor van een grooten grafbouw, gelijk boven beschreven. Daarbinnen lag vlak om de grafkuil een tweede standspoor, waarschijnlijk van een afscheiding rondom het graf; binnen deze afscheiding was de bodem op 10 c.M. onder het m. v. met keien geplaveid, gelijk op de teekening ter zijde is aangegeven. De verschillende teekeningen van de grafkuil op verschillend niveau toonen hoe deze waarschijnlijk later door zand of vergaan hout moet zijn aangevuld, zooals ook aan de typische inzinking der lagen boven de kuil in de doorsneeteekening zichtbaar is. Onder die aanvulling was eerst op de diepte van -50 c.M. iets van de sporen van het vergane lijk te onderscheiden; slechts enkele schedelresten en kiezen waren bewaard. Iets hooger, op -42, werd een zônebeker gevonden, (Afb. 32³) een zeer mooi exemplaar, waarbij het ornament met puntjes is aangegeven, juist zooals bij het zeer verwante stuk uit Emst. (Oudh. Med. 1^e R. V. Afb. 26).

Heuvel 4 (Afb. 31).

Deze heuvel is de minst sprekende en ook in de teekening van den ontgraver de minst begrijpelijke. Boven in dezen lagen heuvel op ongeveer 47 en 49 c.M. vertoonden zich twee plekken met verbrande beenderen, waarmede ook de enkele Germaansche scherfjes, hier gevonden, in verband moeten worden gebracht.

Eerst onder het niveau van het omringende maaiveld zag men de sporen van een praehistorische begraafing, in den vorm van twee kuilen, waarvan één op -45 c.M. verbrande beenderen bleek te bevatten, terwijl men in de hoofdkuil in het midden waarschijnlijk bijzetting van een lijk mag veronderstellen, alhoewel noch eenig bewijs hiervoor, noch eenige bijgave werd gevonden.

Gelijk de doorsneeteekening aangeeft, vertoonde zich om de hoofdkuil een kleine zandophooging en zag men over deze heen weer een typische inzinking zooals straks vermeld. Deze verschijnselen met elkaar schijnen toch op eenige bouwconstructie te wijzen, ook al werd daarvan verder geen spoor gevonden.

Heuvel 5 (Afb. 31).

Ook van dezen heuvel is de teekening zonder meer niet volkomen duidelijk en ontbreken verdere gegevens omtrent de opvattingen van den onderzoeker. Op 35 c.M. boven

Vin Kneepel
heuvel

Mensche
resten in
Kneepel

11 *General view*
het m. v. werd een plek verbrande beenderen gevonden, die, met een groote grauwe urnscherf (Afb. 32⁴), als van een stuk aardewerk uit de middelste laag van den reeds genoemden heuvel aan de Dobbe Gelle (Oudh. Med. O. R. II, Pl. VII) en de fragmenten van een bronzen speld, tot een op zich zelf vrij vroege periode van lijkverbranding te rekenen zijn. Eerst vrij diep onder het m. v. vertoonden zich de rondloopende sporen van een ronden grafbouw, waarmede zonder eenigen twijfel ook de vele paalgaatjes in verband te brengen zijn die op onregelmatige wijze mede rondom loopen en allen tot vrijwel dezelfde diepte reiken. Gelijk ook in de doorsnede is aangegeven hebben we ons dus ook hier een rond

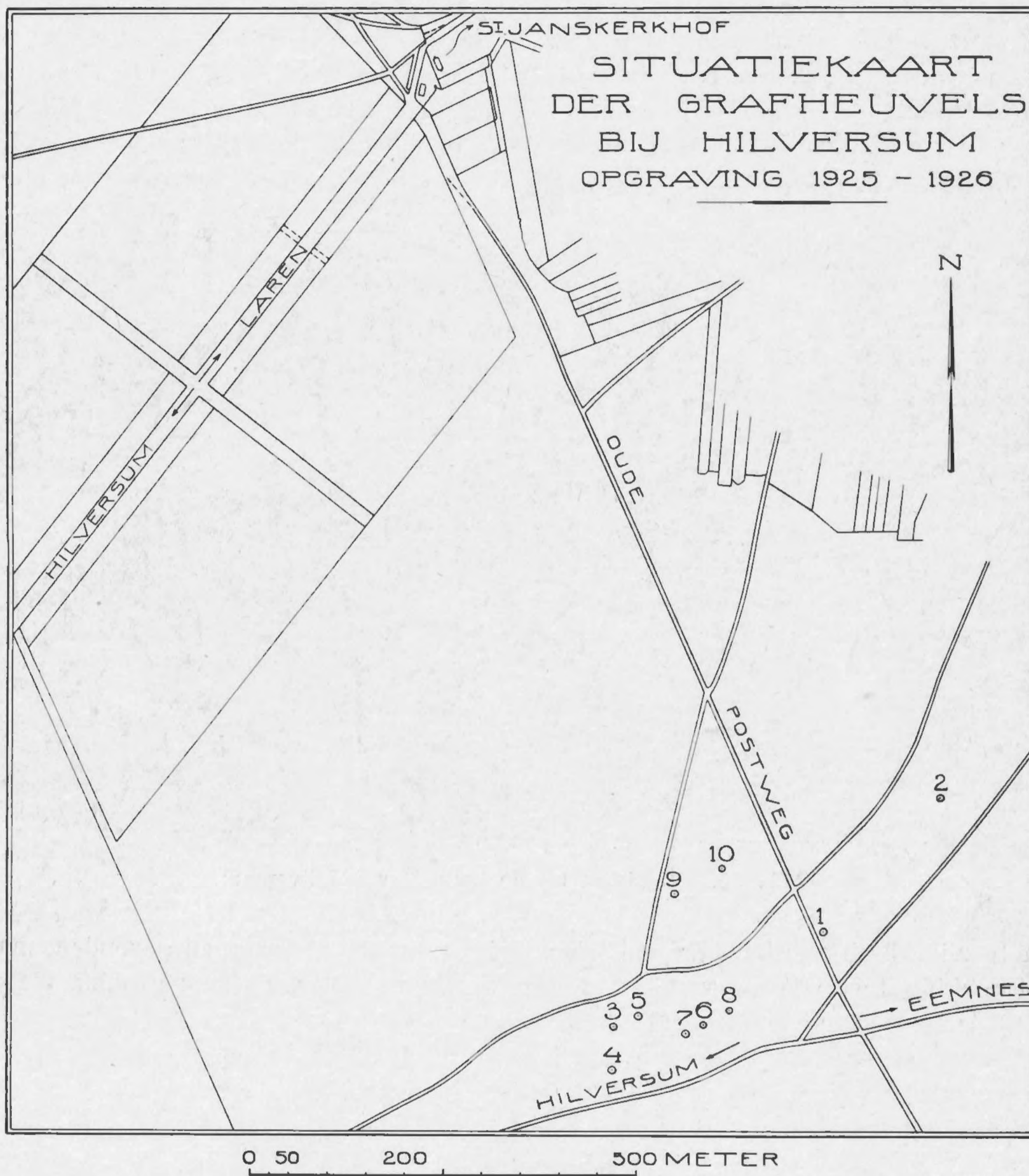
Afb. 33. Doorsnede van heuvel 6.

in heuvel
gebouw in het midden van de heuvel voor te stellen, al laat zich over een mogelijke reconstructie ervan niet veel meer zeggen (vgl. ook den palenbouw blz. 64 e. v.). Binnen deze sporen bevond zich weer een dungezaaid plaveisel van steenen en in het midden een grafkuil, die, gelijk de detailteekening aangeeft, op 63 c.M. diepte een slanken klobbeker bevatte van lokaal maaksel met een door nagelindrukken geïmiteerde touwversiering. (Afb. 32⁵).

Heuvel 6 (Afb. 31).

In de zeer omvangrijke vergraving in het midden kwamen enkele urnscherfjes voor den dag, zoodat men kon vermoeden dat hier vroeger een brandurn is uitgegraven. Aan

den voet van den heuvel (vgl. het × dicht bij B) werden eenige klokurnscherven los gevonden. Zeer duidelijk teekende zich hier verder weer op de gewone wijze het standspoor van een koepelbouw af (vgl. ook Afb. 33). In het midden vertoonde zich de grafkuil waarin

Afb. 34.

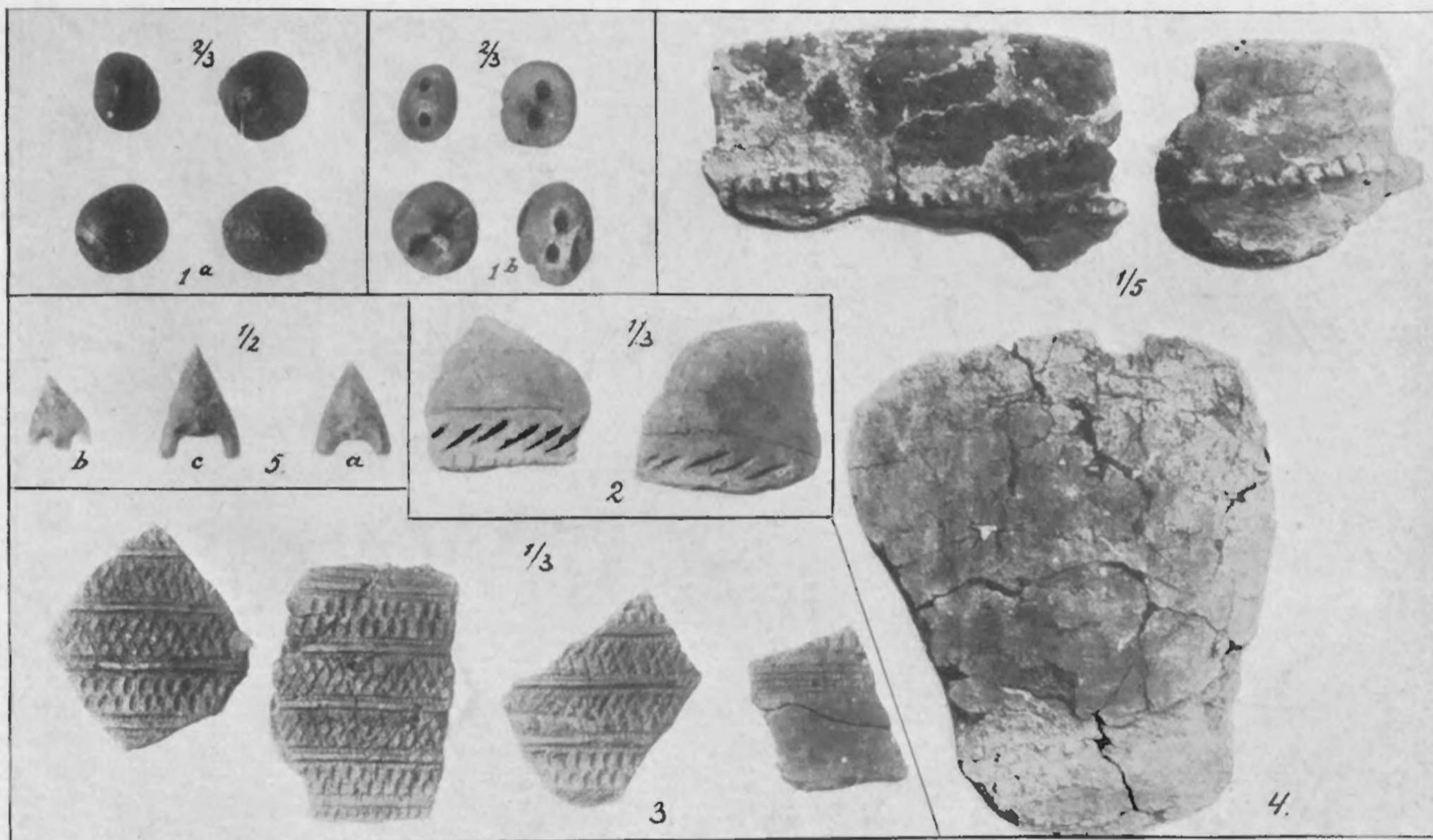
op 2° plaatsen. (Vgl. plattengrond en detailtekening beiden bij ×), klokbekerscherven met zôneversiering en klokurnscherven voorkwamen. Op de diepte van de grafkuil op -45 c.M. waren de resten van een gehurkt skelet zichtbaar. (Vgl. detailtekening).

Zoo sloten zich de resultaten van deze opgravingen bij Heerde geheel aan bij wat in

vroeger jaren reeds bij vele tumuli in dezen streek tusschen Nierssen en Emst was gevonden. (Vgl. Oudh. Med. 1^e R. passim).

C. GRAFHEUVELS BIJ HILVERSUM.

In twee achtereenvolgende jaren werden in 1925 en 1926 met steun van Stad en Lande en van verschillende particulieren te Hilversum de „Zeven bergjes” onderzocht, een groep tumuli, gelegen bij de kruising van den ouden Postweg en den weg Hilversum—Eemnes, ten Z. Z.O. van het St. Janskerkhof, tusschen Hilversum en Laren. (Vgl. het situatiekaartje, Afb. 34). Over het algemeen genomen bleken deze heuvels zeer sterk ver-

Afb. 35. Vondsten uit de heuvels van Hilversum.

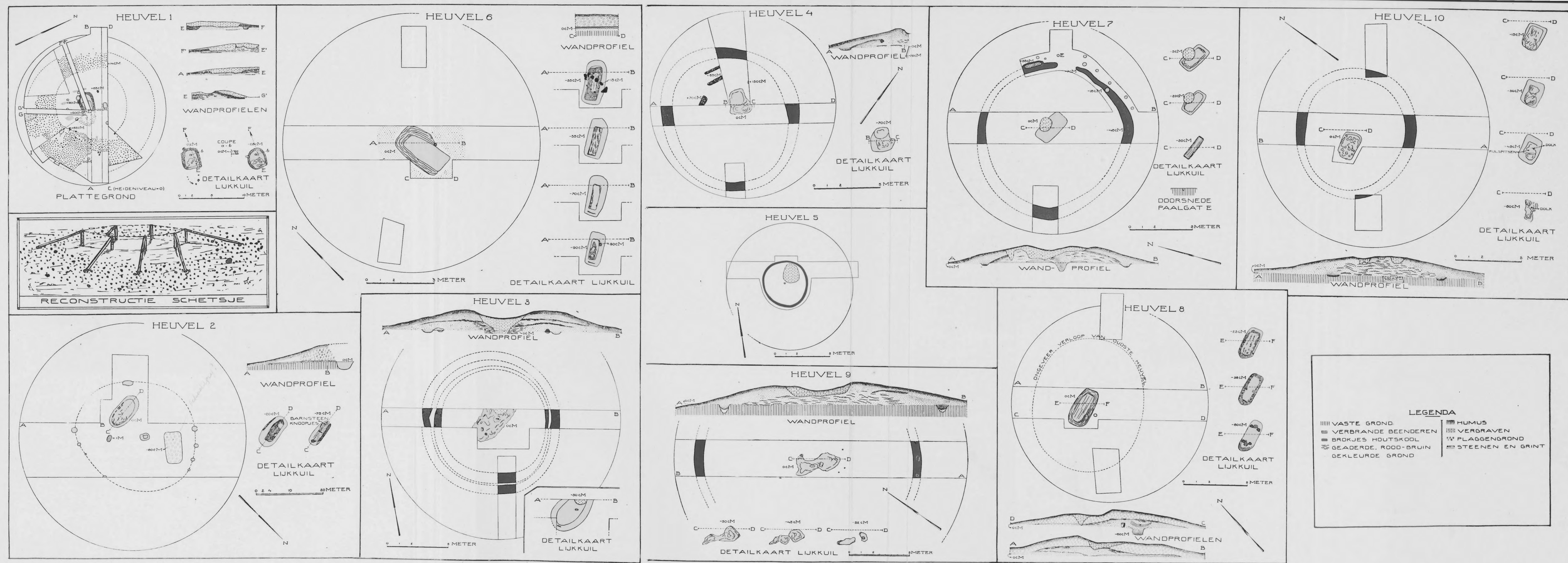
graven te zijn. Toch werden hier niet slechts interessante voorwerpen gevonden, maar ook met betrekking tot de constructie van den grafbouw gegevens aangetroffen, welke zeer belangrijk mogen worden genoemd. Behalve de bouwwijze met liggende balken, gelijk die zich in Heerde overal vertoonde, werden hier de duidelijk sprekende overblijfselen van een andere constructie gevonden, welke zich bij de in onze inleiding genoemde verschijnselen in Goirle aansloot ¹⁾.

Heuvel 1 (Afb. 36).

Deze heuvel, waarin slechts enkele klokbekerscherven gevonden werden, was in zijn

1) Deze sporen waren soms zeer moeilijk te herkennen en werden heel gemakkelijk over het hoofd gezien. Waarschijnlijk hebben we hierin ook de verklaring voor verschillende gevallen, waarin ik vroeger tevergeefs in een oogenschijnlijk dergelijken heuvel naar enig spoor van een bouw zocht, en voor de vreemde verschijnselen die anderen ons als „bronstijdheuvels” zonder grafbouw beschrijven. Men zie vooral ook de beschrijving van heuvel 2. H.

Handwritten note: vanden bergjes
v. heuvels

Afb. 36. GRAFHEUVELS VAN HILVERSUM.

bovengedeelte door latere gravingen voor het grootste deel geheel vernield. Rondom onder in den heuvel werd echter een breede kring van keien gevonden waartusschen ook enkele grootere steenen van graniet. Een breede baan van plaveisel omsloot dus een ongeplaveide cirkelvormige ruimte, gelijk Afb. 37, genomen uit het Oosten, dit vertoont. Op Afb. 38 zien wij hoe deze baan over een kleine uitgestrektheid aan de Oostzijde veel smaller is; hier zal mogelijk de ingang te zoeken zijn. Een kring van paalgaten binnen de ongeplaveide ruimte omgaf de grafkuil; ze moeten wel hebben gediend om het dak van den

Afb. 37. Steenen ring in heuvel 1.

grafbouw te dragen. In den opstand van den heuvel zelf waren verder op verschillende plaatsen duidelijk donkere sporen te zien, welke als overblijfsels van balken van af het midden van den heuvel schuin naar beneden tot midden op het plaveisel schenen te loopen. Dit laatste is dus waarschijnlijk de voet van den grafbouw geweest. Hoe de onderzoeker zich deze constructie heeft gedacht vertoont de kleine reconstructie-teekening bij Heuvel 1 op Afb. 36 gevoegd, gemaakt naar een schetsteekening van zijn eigen hand 1).

1) Waarschijnlijk heeft Dr. REMOUCHAMPS deze schets nog wel niet voor publicatie bestemd, we meenen echter in dit geval goed te doen hem hier toch weer te geven, als de beste uitdrukking van zijn gedachten.

Oudh. Mededeel., N. R.

H.

9

Grafbouw Heuvel 1 Remouchamps

Van Heuvel

Van Heuvel

Van Heuvel

De grafkuil in het midden van den heuvel was, gelijk zoo vaak, weer door een donker spoor, het overblijfsel van een wand, omgeven. Deze wand stond eenigszins schuin naar binnen, gelijk uit de coupe door het wandspoor blijkt (vgl. de detailteekening bij Heuvel 1 op Afb. 36), zoodat mogelijk aan een tentvormige overdekking van de grafkuil moet worden gedacht.

In de kuil zelf waren slechts onherkenbare sporen aanwezig.

Afb. 38. Steenen ring in heuvel 1.

Heuvel 2. (Afb. 36).

Boven in dezen heuvel werd een groote klomp verbrande beenderen gevonden (1 M. boven het maaiveld) ongetwijfeld van een latere Germaansche lijkverbranding, waaraan ook een aantal grove z. g. la Tène scherven zijn toe te schrijven, enkelen met nagelindrukken als versiering, welke in dezen heuvel werden aangetroffen. De heuvel zelf bestond grootendeels uit heideplaggen welke dus bij den opbouw van de tombe, die hier had gestaan, hebben gediend. Onder deze plaggen lag een vloer van zand. Eerst liet zich van eenige constructie niets meer onderscheiden, totdat bij zorgvuldig onderzoek de merkwaardige

*Boven
heuvel*

kring van met houtskool gevulde paalgaatjes zich afteekende, welke op den plattengrond geteekend staat. (Vgl. ook de coupe, Afb. 36) 1). Het lijdt geen twijfel dat ook hier weer een ronde palenbouw gestaan heeft, waarvan het dak waarschijnlijk door een paal werd gestut, van welke het groote paalgat in het midden afkomstig moet wezen. We hebben hier dus een eenvoudiger vorm van grafbouw voor ons, bij welks constructie speciaal ook heideplaggen hebben dienst gedaan. Merkwaardig, hoewel onverklaarbaar, was in dezen heuvel ook een groot vierkant gat, dat tot 60 c.M. onder het m. v. geheel met donkere heidehumus gevuld was, waarschijnlijk eveneens van heideplaggen afkomstig. Tenslotte vertoonde zich eenigszins excentrisch de ovale grafkuil (vgl. de detailteekeningen) waarin op diepte van 75 c.M. onder het m. v. aan het ééne einde resten van houtskool, aan het andere die van een schedel zichtbaar waren. Vlak onder den schedel ter hoogte van den hals van het begraven lijk werden vier zeer merkwaardige barnsteenknopjes gevonden (Afb. 35 1) waarin van achteren een gat, in den vorm van een V was uitgeboord (vgl. hiervoor Déchelette Manuel I 576, Ebert Reallexicon II 133i).

Heuvel 3. (Afb. 36).

Deze heuvel was in het midden geheel vergraven, zonder dat dit gelukkig schade had gedaan. Gelijk op den plattegrond en in de doorsnede is aangegeven teekende zich rondom in den heuvel duidelijk het standspoor van een koepelbouw af, zooals we dat reeds lang kennen. Zelfs was hier het eveneens reeds vroeger geconstateerde verschijnsel op te merken dat dit spoor dubbel was, d. w. z. blijktbaar uit een dubbele rij liggende balken was ontstaan, terwijl ook op een paar punten de hoek zichtbaar was, welke de in een veelhoek liggende balken met elkaar hadden gevormd. (Zie over deze beide verschijnselen Oudh. Med. 1^e R. IV). We hebben dus hier een koepelgrafbouw van den gewonen vorm, evenals o.a. die uit de boven beschreven heuvels van Heerde. In het midden bevond zich de ovale grafkuil waarin, naast onherkenbare menschen-resten, gevonden werden een steenen hamer met steelgat (Afb. 39²), naar metalen model vervaardigd, gelijk die in deze kultuur vaak voorkomen en een slanke klokbeke (Afb. 39 1) van lokaal maaksel, versierd met zônes van vrij ruwe graatvormig ingedrukte streepjes 2).

Heuvel 4. (Afb. 36).

Ook boven in dezen heuvel werden op 150 c.M. boven het maaiveld de verbrande beenderen van een lijkverbranding gevonden, waarbij ook enkele urnscherfjes. Deze overblijfselen van een latere periode van bijzetting zijn echter blijkbaar sterk vergraven. In den vasten grond onder den heuvel vertoonde zich verder weer het gewone standspoor van een koepelbouw met liggende balken; binnenin, hooger in den heuvel, (vgl. plattegrond en coupe Afb. 36) werden verder ook nog eenige verkoolde balken van zulk een bouw in situ gevonden, liggende evenwijdig met het bedoelde standspoor rondom. We hebben dus hier weer een typisch voorbeeld van den reeds lang bekenden vorm van grafbouw. In het midden van dezen bouw werd ook hier weer de grafkuil aangetroffen, waarin echter geen bepaalde resten meer te onderscheiden waren. Ook voorwerpen werden verder in dezen heuvel niet gevonden.

1) Vgl. noot blz. 64. Juist bij een heuvel als deze was het duidelijk hoe licht zulke paalgaatjes over het hoofd gezien kunnen worden.

2) Beide voorwerpen thans in het bezit van Stad en Lande te Hilversum.

palenbouw
in heuvel

Schaafspoor van
kruis??

in heuvel

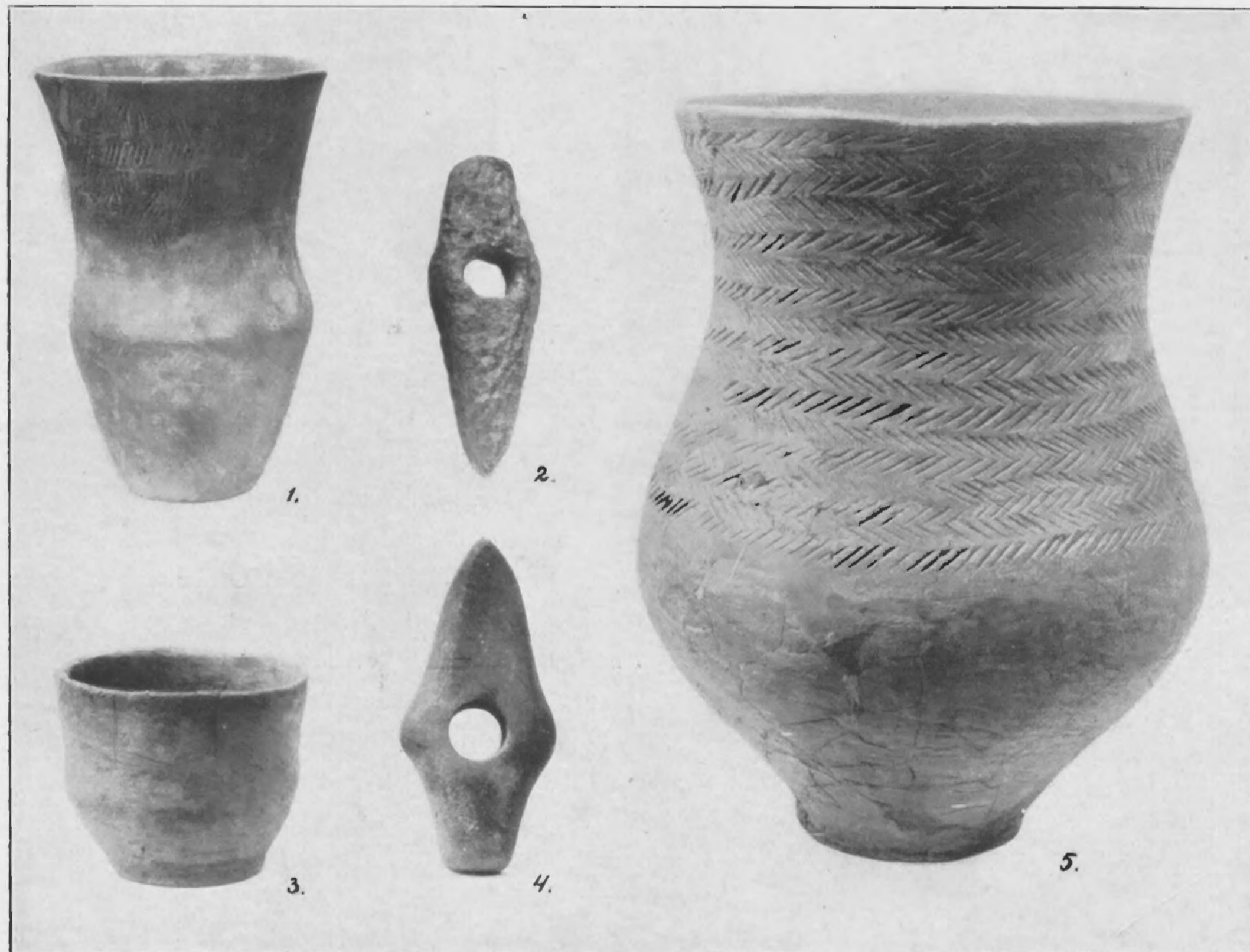
in heuvel

in heuvel

Heuvel 5. (Afb. 37).

In dezen lagen heuvel was in het midden een groot gat gegraven dat hier mogelijk eenige gegevens heeft vernield. Op den bodem van den heuvel werd een smal spoor van een soort rondbouw gevonden, anders echter, en vooral veel smaller, dan dat van een koepelgrafbouw. Mogelijk is het slechts de afteekening van een lagen opstaanden wand in den grond. Een nadere verklaring is uit de voorhanden gegevens niet op te maken. Men zou deze overblijfselen het liefst willen vergelijken met die van een palenbouw, als in

Heuvel

Afb. 39. Vondsten uit de Hilversumsche heuvels.

heuvel 2. In het midden op den bodem van den heuvel werd een groot fragment van een onversierde locale klokbeke gevonden. (Afb. 39³).

Heuvel 6. (Afb. 36).

In dezen heuvel werd tevergeefs naar een spoor van eenigen grafbouw gezocht. De mogelijkheid bestaat echter dat hier een palenspoor als in heuvel 2 over het hoofd is gezien. In den kern van den heuvel lag ter hoogte van het m. v. een lichte keienvloer en daarbinnen de door een wandspoor omgeven grafkuil. Deze kuil werd ter hoogte van -15 tot 35 c.M. gedekt door een kleinen kring van granietsteen in den vorm van een „steenkist”. (Afb. 40). Merkwaardig is het echter hoe deze „steenkist” in een andere richting georiënteerd lag als de grafkuil zelf op grooter diepte. (Vgl. detailtekening Heuvel 6, Afb. 36). Een

Von heuvel

Von heuvel

verklaring hiervoor is met de voorhanden zijnde gegevens niet met zekerheid te vinden. Het zou misschien mogelijk zijn dat we hier bij deze „steenkist” aan een latere bijzetting op de oorspronkelijke grafkuil hadden te denken. Deze grafkuil zelf bevatte op een diepte van 80—90 c.M. de sporen van een schedel en daarnaast een steenen wigvormigen hamer met steelgat (Afb. 39⁴)¹). Ter zijde in de grafkuil stond een groote klokbeke van sterk S-vormig profiel en versierd met zônes van graatvormig ingedrukte streepjes, gelijk de beker uit heuvel 3, van lokaal karakter. (Afb. 39⁵). Ook boven in dezen heuvel werden de verbrande beenderen van een latere lijkverbranding gevonden.

Heuvel 7. (Afb. 36).

Ook deze heuvel was bovenin sterk vergraven, zelfs tot vrij diep in de grafkuil, die zich,

Afb 40. „Steenkist” in heuvel 6.

gelijk we straks zullen zien, op den bodem afteekende. Enkele Germaansche scherfjes hier gevonden doen vermoeden dat men hier een latere brandbijzetting vernield heeft. Zeer duidelijk was verder in den heuvel het standspoor van een grafbouw, waarbij zich ook hier en daar de merkwaardige hoeken, als waarvan boven reeds sprake was, vertoonden. Aan de Oostzijde werd een onderbreking in het standspoor, dus waarschijnlijk een ingang, geconstateerd. Merkwaardig was het verder hoe dit standspoor aan de buitenzijde vergezeld ging van een reeks regelmatig terugkeerende paalgaatjes. Afb. 41 vertoont dit rondloopende standspoor, ook onderscheidt men er eenige van deze paalgaatjes op. De palen zullen vermoedelijk op eenigerlei wijze gediend hebben tot bevestiging van den grafbouw. In het midden teekende zich wederom op de gewone wijze de grafkuil af, sporen van begraving of bijgaven werden daarin niet gevonden.

1) Deze hamer is in het bezit van Stad en Lande.

*Heuvel
hamer*

3

Van heuvel

*Van heuvel
hamer*

graafbouw klokbeke

Heuvel 8. (Afb. 36).

Naar de voorhanden gegevens is deze heuvel niet volkomen duidelijk te beschrijven. Het schijnt dat we ook hier oorspronkelijk een klokbekeuvel hebben, waartoe ook eenige klokbekeuvelscherfjes met graatversiering (Afb. 35²) te rekenen zijn, doch waarvan overigens niet veel meer dan de grafkuil schijnt te zijn gevonden (vgl. ook de detailteekeningen)¹⁾, op de diepte waarvan nog menselijke overblijfselen zichtbaar waren, geflankeerd door

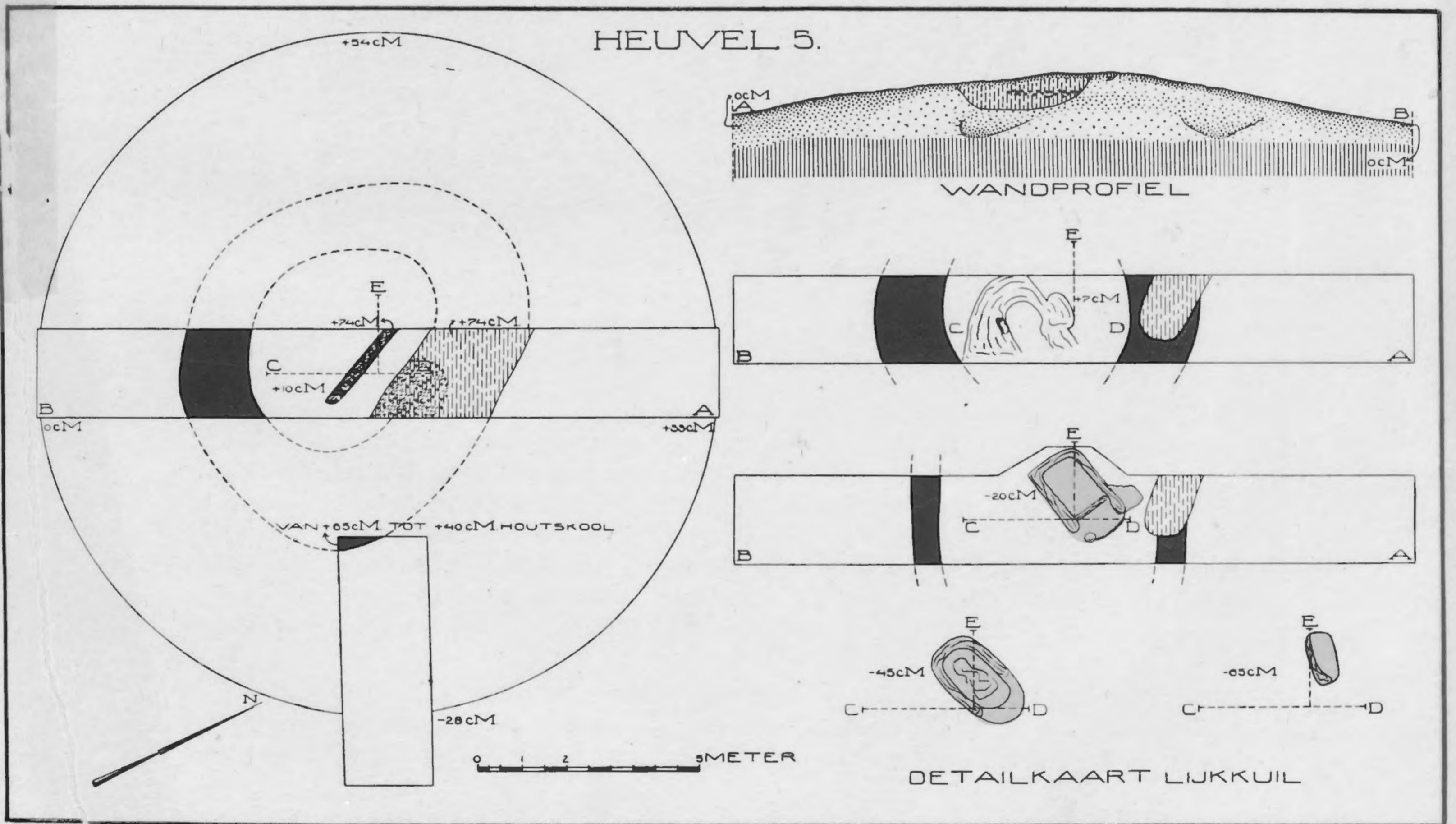
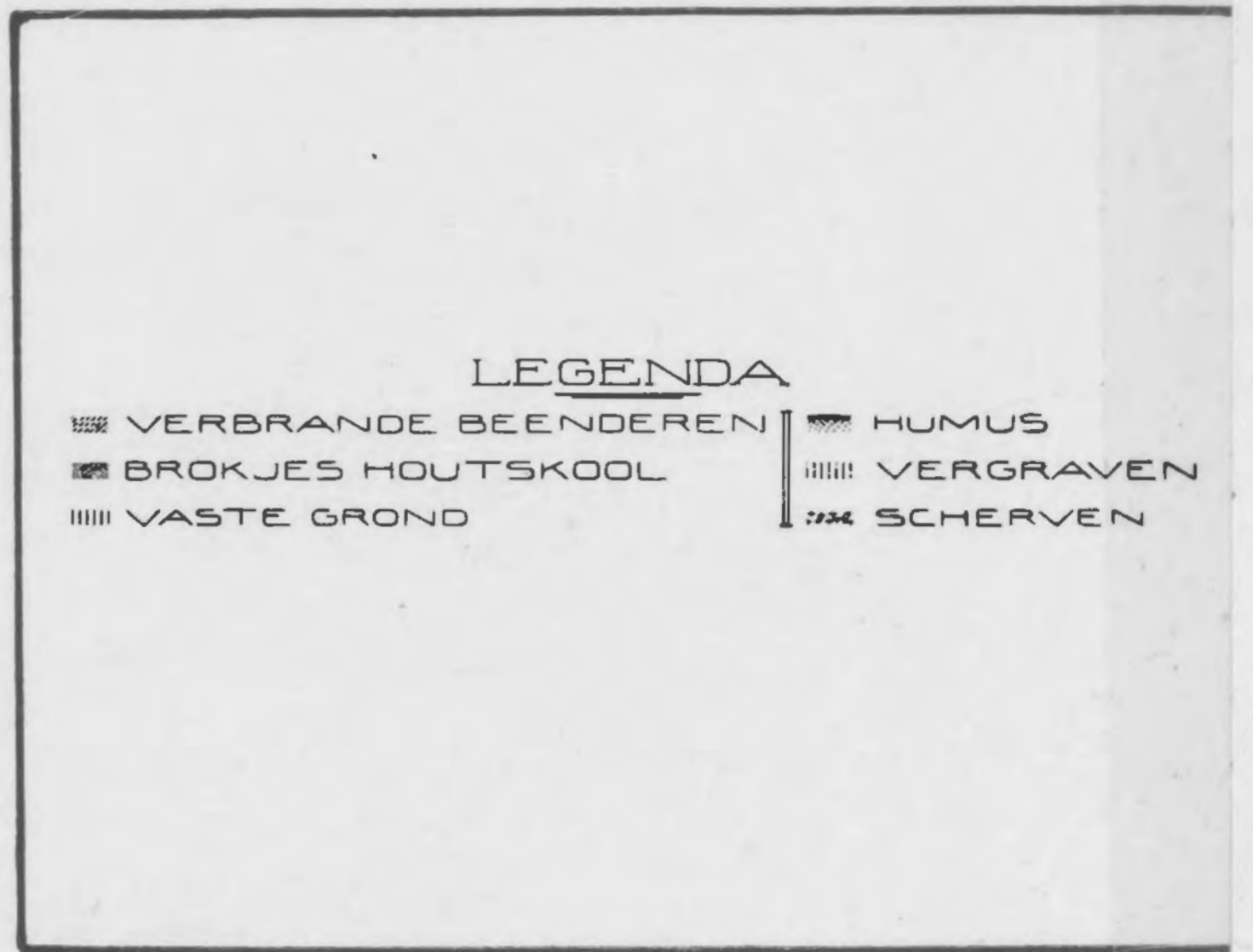
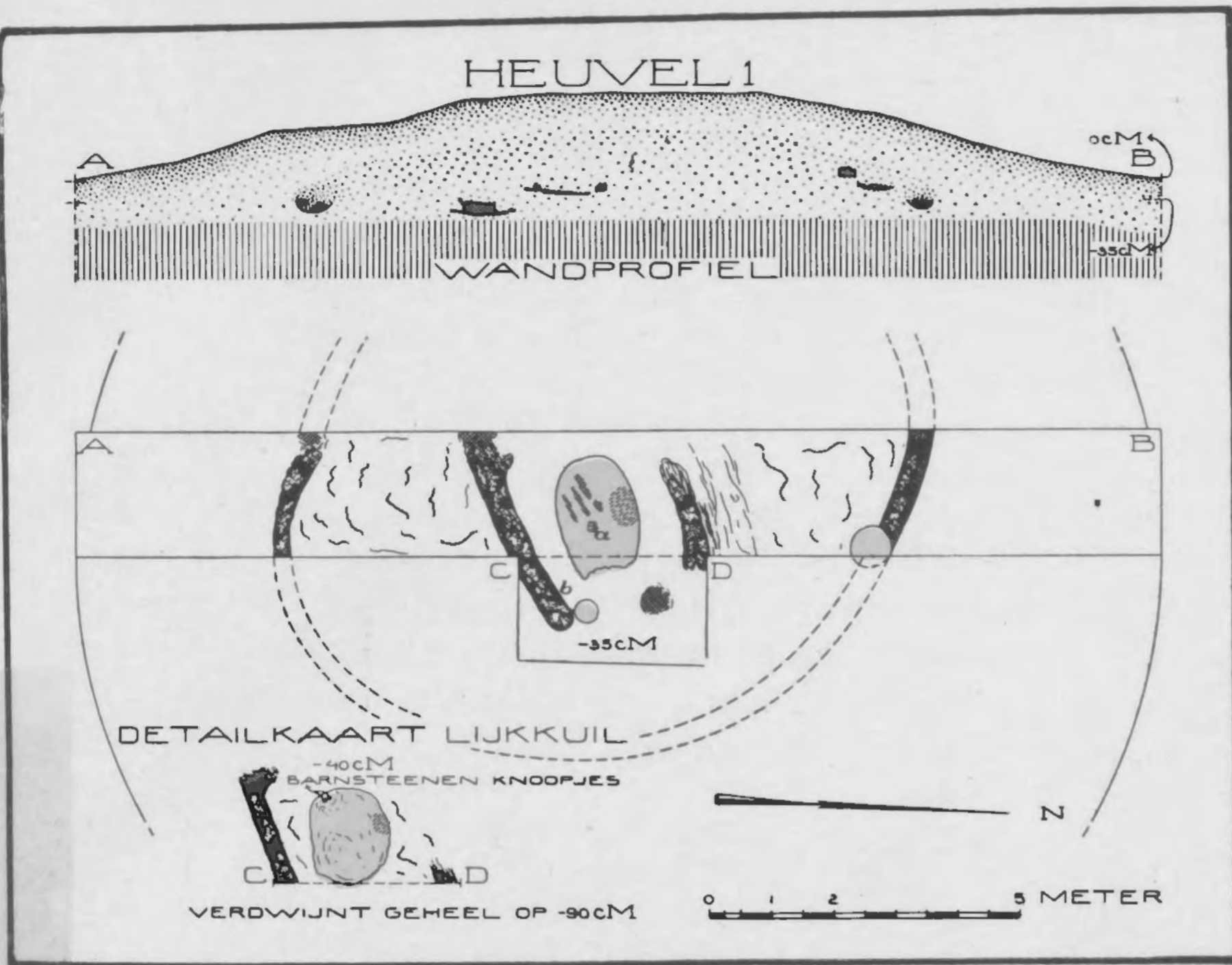
Afb. 41. Standspoor in heuvel 7.

vier granietsteen. Over dezen klokbekeuvel schijnt in lateren tijd uit heideplaggen een tweede heuvel te zijn opgeworpen, tot welken de brandresten in het midden hebben behoord. Deze laatsten zijn besloten geweest in een grove cilindervormige z. g. la Tène urn met versiering van opgelegde ingeknepen lijsten, van welke slechts de onherstelbare fragmenten over zijn. (Afb. 35⁴).

Heuvel 9. (Afb. 36).

Deze heuvel, die boven in het midden zeer sterk vergraven was, vertoonde weer op de gewone wijze het standspoor van een grafbouw en op het midden een onregel-

1) Vgl. de aantekening blz. 64.

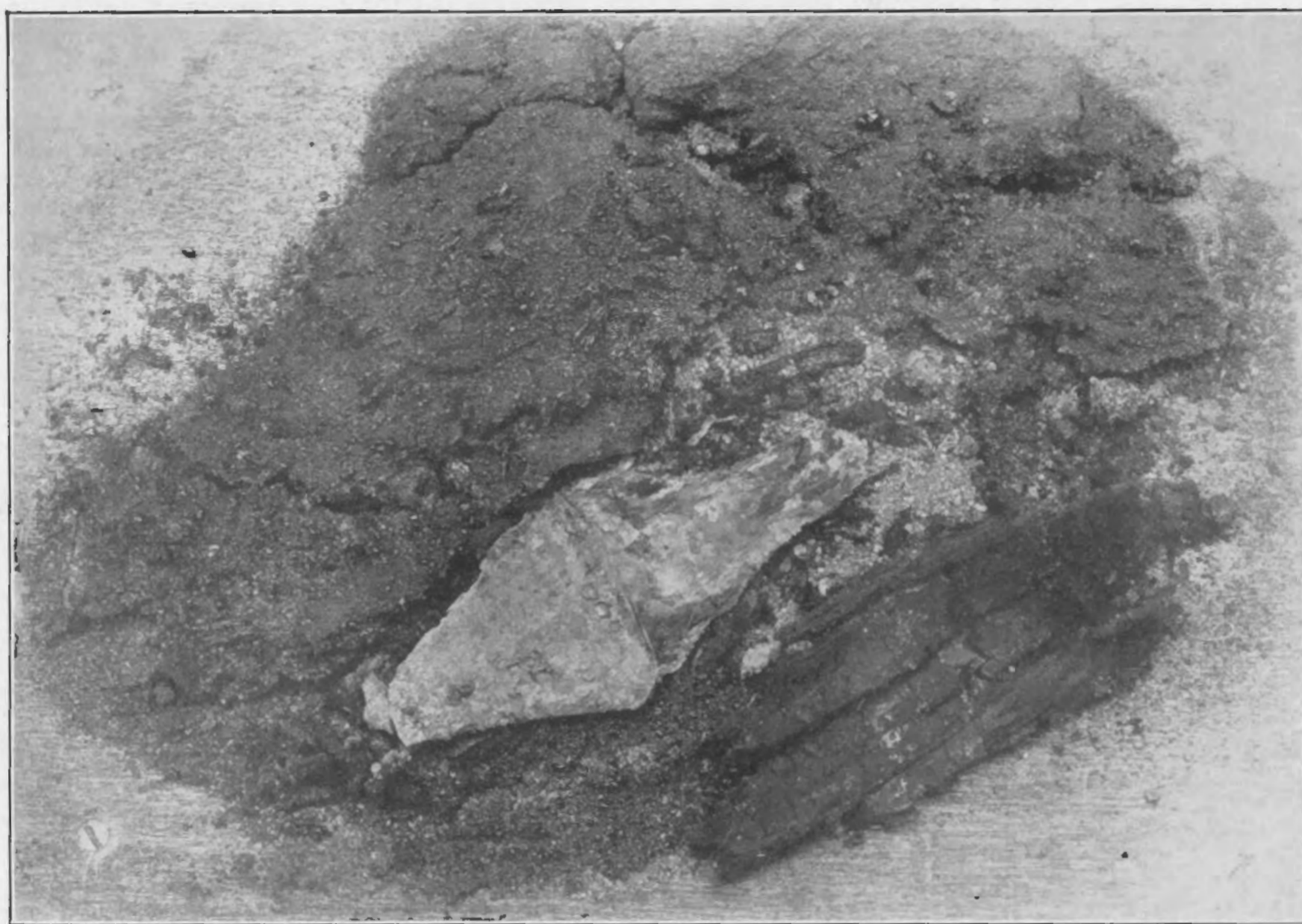
Afb. 43. GRAFHEUVELS VAN WAGENINGEN.

matig gevormde grafkuil, waarin slechts enkele scherven van een klokbeker voor den dag kwamen. (Afb. 35³).

Heuvel 10. (Afb. 36). ³⁵

Deze was eveneens weer een type van den gewonen koepelgrafbouw, gelijk we dien reeds lang kennen. Ook hier bevindt zich in het midden de grafkuil. (Vgl. de detailteekeningetjes). In deze grafkuil werd een uiterst belangrijke vondst gedaan. Daarin lag n.l. naast eenige vrij goed bewaarde houtresten een bronzen dolkje (Afb. 42), zeer klein en driehoekig, wel de oudste vorm dien we hiervan kennen en die ook speciaal tot deze klokbekerkultuur behoort. (Lindenschm. A. H. V. V. bl. 356, 1116).

Even verder lagen in deze grafkuil drie vuurstenen pijlpunten van verschillend type.

Afb. 42. Bronzen dolkje en houtresten in Situ in heuvel 10.

(Afb. 35⁵). De eene (a) heeft een rond uitgeholden basis, zonder voetje in het midden, de andere (b) vertoont ook ronde uitholling, waardoor puntige weerhaken worden gevormd, doch waarbij het grootste gedeelte van den basis wordt ingenomen door een voetje ter bevestiging van den pijlschacht, terwijl de derde meer recht behouwen vormen vertoont met vlakke basis, en rechte hoekige weerhaken; het voetje is hier afgebroken. We vinden hier dus bij elkaar drie verschillende vormen van pijlpunten, gelijk ze in de stuifzanden van de Veluwe b.v. zoo veelvuldig worden aangetroffen, een bewijs dat men dus geen pogingen behoeft te doen in zulke vormvariatie tijdsverschil te ontdekken.

De opgraving van Hilversum was dus in twee opzichten buitengewoon belangrijk. In de eerste plaats heeft de onderzoeker hier rijker en vaster gegevens gevonden ter bevestiging van zijn meening, dat er naast de koepelgraven, gelijk ons die reeds lang bekend

*bronzen dolkje
met vuurstenen pijlpunten
in koepelgraf*

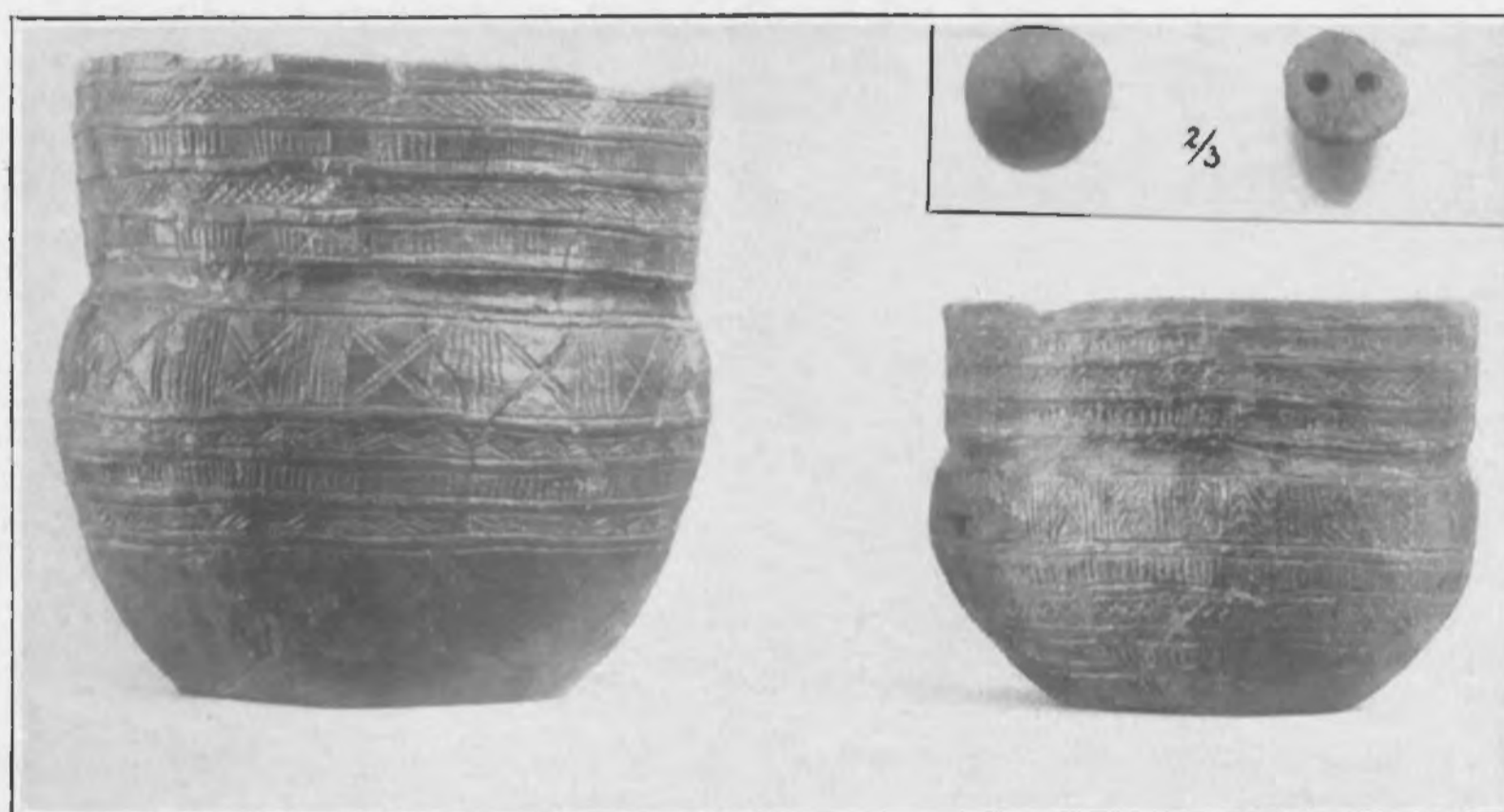
*pijlpunten
verschillende
vormen
gegraven
met bronzen
dolkje*

*grafbauwen van verschillende
vormen*

waren, in deze kultuur ook andere grafgebouwen voorkomen, die, door middel van palen geconstrueerd, waarschijnlijk meer op woonhutten zullen hebben geleken. Het moeilijk vindbare van de sporen dezer laatste soort grafgebouwen doet bovendien het vermoeden rijzen, dat men ze elders, waar geen grafbouw aanwezig scheen, hoewel de omstandigheden en speciaal de vondsten in zulk een heuvel er toch een zouden doen verwachten, over het hoofd zal hebben gezien. In de tweede plaats zijn hier een aantal voorwerpen gevonden, waarvan wij wel reeds vroeger wisten dat ze met deze klokbeke-kultuur in verband moesten worden gebracht, doch die tot dusver nog niet in ons land daarbij waren aangetroffen.

D. GRAFHEUVELS OP DEN WAGENINGSCHEN BERG.

Op den Wageningschen berg, niet ver van den uitzichtstoren, bij K.M.paal 6.2, liggen noordelijk van den weg, in het bosch van Oranje Nassau Oord, een viertal groote heuvels.

Afb. 44. Vondsten uit heuvel 1, bij Wageningen.

Eén daarvan, die het dichtst bij den weg en bij genoemden paal, kon niet worden ontgraven wegens het daarop aanwezige houtgewas. Vlak daarachter evenwel op 40 M. recht naar het Noorden van af dezen paal werd een heuvel onderzocht die belangrijke resultaten opleverde.

Heuvel 1. (Afb. 43).

Deze heuvel vertoonde in het midden wel een vergraving, welke tot diep in de grafkuil bleek te reiken, maar was toch overigens vrij goed geconserveerd. Blijkbaar had deze vergraving een later brandgraf vernield; want daarin werd een grove la Tène scherf en verbrande beenderen aangetroffen. Op den bodem van den heuvel teekende zich verder op de gewone wijze het sterk sprekende, met veel houtskool gemengde standspoor van een koepelgraf af. Het centrum van den heuvel was verder eveneens door een wand van liggende balken omgeven geweest, waarvan de sterk verkoolde overblijfselen werden gevonden, evenals een enkel paalgat van een paal die den wand had gestut. Tegen zulk een verkoolden balk aan, (zie Afb. 43, Heuvel 1 bij b) dus oorspronkelijk binnen tegen den wand gedrukt, lag een groot fragment van een mooie zônebeker. (Afb. 44, rechts).

verschillende voorwerpen

V. grafheuvels

koepelgrafheuvels

De grafkuil in het midden bevatte eveneens zulk een zônebeker (Afb. 44 links) en daarbij twee barnsteen knoopjes met V-vormige inboring, gelijk we die boven uit Hilversum (Heuvel 10) reeds hebben beschreven, alleen iets hooger en meer kegelvormig. (Afb. 44).

20—50 M. oostelijk van deze heuvels lagen er nog twee. Deze bleken echter door latere gravingen zoodanig vergraven, dat het onmogelijk was er nog iets meer van te maken. Het zijn klaarblijkelijk ook wel praehistorische heuvels geweest, gelijk de anderen hier, doch alle overblijfselen en sporen waren verdwenen.

Heuvel 5. (Afb. 43).

Deze ligt aan den overkant van den straatweg, meer naar het Zuidwesten, 100 M. zuidwestelijk van K.M.paal 6.1. In het midden was ook deze heuvel zeer sterk vergraven. In het groote gat werd een groote hoeveelheid dikke grove la Tène scherven aangetroffen, waarvan eenigen de typische gekartelde randen van onze bekende Germaansche urnen vertoonden. Daartusschen was nog een enkel scherp geprofileerd randje van een schaal of deksel van harder geel baksel.

Onder deze ingraving, die dus blijkbaar een latere bijzetting met lijkverbranding had vernield, vertoonde zich het standspoor van een kleinen grafbouw als boven reeds vaker beschreven; het bleek ook verder in den heuvel rond te loopen. Binnen dezen grafbouw lag eveneens weer de grafkuil, die ook hier weer door een houten wand omgeven bleek te zijn geweest, waarvan de sterk met houtskool gemengde sporen aan alle zijden werden teruggevonden. Overigens viel in de vulling van de grafkuil niets met zekerheid te onderscheiden en werden daarin slechts een paar klokbekerscherfjes van lokaal maaksel gevonden.

Ook hier op den Wageningschen berg vindt men dus de overblijfselen van de praehistorische bevolking der klokbekerkultuur, die haar graftomben bouwde als koepelgraven uit liggende balken geconstrueerd, op dezelfde wijze die we reeds lang kennen. Daarna heeft op deze zelfde plaatsen ook hier weer een Germaansche bevolking, in het bezit van een z. g. la Tène kultuur, in de eeuwen omstreeks Chr. Geb. haar brandgraven achtergelaten.

Van Leunick

KURZER INHALT.

Nachdem DR. REMOUCHAMPS in 1922 (Oudh. Med. IV) seine interessante und gediegene Arbeit über „die Kultur der Kuppelgrabhügel, Ausgrabungen bei Ermelo“ publiciert hatte, konnte er im Laufe der Jahre noch durch Ausgrabungen an mehreren Stellen allmählig ein reiches Material ansammeln, wodurch er die damals schon behandelten, die Konstruktion dieser Grabbauten und ihre Herkunft betreffenden Fragen aufs neue zu beleuchten beabsichtigte. Bei seinem Tod hinterliess er also eine Anzahl interessanter Plänen und Durchschnittzeichnungen von solchen Hügeln bei Heerde, Hilversum und Wageningen, welche hier, nur von einer kurzen Beschreibung begleitet, dem Druck ergeben werden.

Bei Heerde, in der Gegend wo ich selbst vor vielen Jahren, zum ersten Male solche „Kuppelgräber“ in Grabhügeln erkannte, fand er in 5 von den 6 untersuchten Hügeln ähnliche Spuren eines Kuppelbaues aus liegenden Balken zurück. (Vgl. die Abb. 31). In der Mitte des Hügels fand sich dann auch immer das Grab, in welchem Leichenbestattung und Leichenbrand zusammen zu gehen schienen. (Vgl. hierüber R's Ausführungen im oben zitiertem Aufsatz O. M. IV). In mehreren Gräbern wurden Glockenbecher gefunden. (Abb. 32^{2, 3, 5}). In den meisten dieser Hügeln fanden sich überdies als Nachbestattungen Brandgräber aus der späteren Germanischen la Tènezeit (Abb. 32,^{1, 4}). Dasselbe war auch der Fall in Hilversum wo zehn Hügeln untersucht wurden. In den meisten derselben wurden übrigens wiederum genau dieselben Spuren von Kuppelbauten aus liegenden Balken gefunden (Abb. 36. N°. 3, 4, 7, 9, 10) in deren Mitte sich ähnliche Gräber vorfanden. Einige von diesen enthielten wiederum Glockenbecher und ein paar Steinhammer (Abb. 39). In einem Grabe innerhalb eines Kuppelbaues (Abb. 36, Hügel 10) kamen der ganz kleine Bronzedolch (Abb. 42⁵), und drei Pfeilspitzen aus Feuerstein (Abb. 35⁵) zu Tage.

In andern Hügeln suchte man aber die Spuren eines solchen Kuppelbaues vergebens. In Hügel 1 (Abb. 36) zeigte sich statt deren ein breiter gepflasterter Ring (Abb. 37 und 38) und innerhalb dieses Ringes ein Kreis von Pfostenlöchern. Der Grabbau in diesem Hügel muss also ein Pfostenbau gewesen sein, wobei quer liegende Balken wahrscheinlich mit dem einen Ende oben auf den Pfosten, mit dem anderen auf dem Steinring ruhten. Wie es sich der Untersucher selber gedacht zu haben scheint zeigt die Skizze (Abb. 36 H¹). Auch in Hügel 2 (Abb. 36) liess sich der Kreis von Pfosten eines ähnlichen Pfostenbaues nachweisen. (Abb. 36 H²). Das Grab dieses Hügels enthielt vier Knöpfchen aus Bernstein mit V-förmiger Bohrung. (Ebert Reallex. I T 133 i).

Merkwürdig ist schliesslich besonders noch Hügel 7, wo sich um der gewöhnlichen Standspur eines Kuppelbaues herum ein Kreis von solchen Pfostenlöcher zeigte.

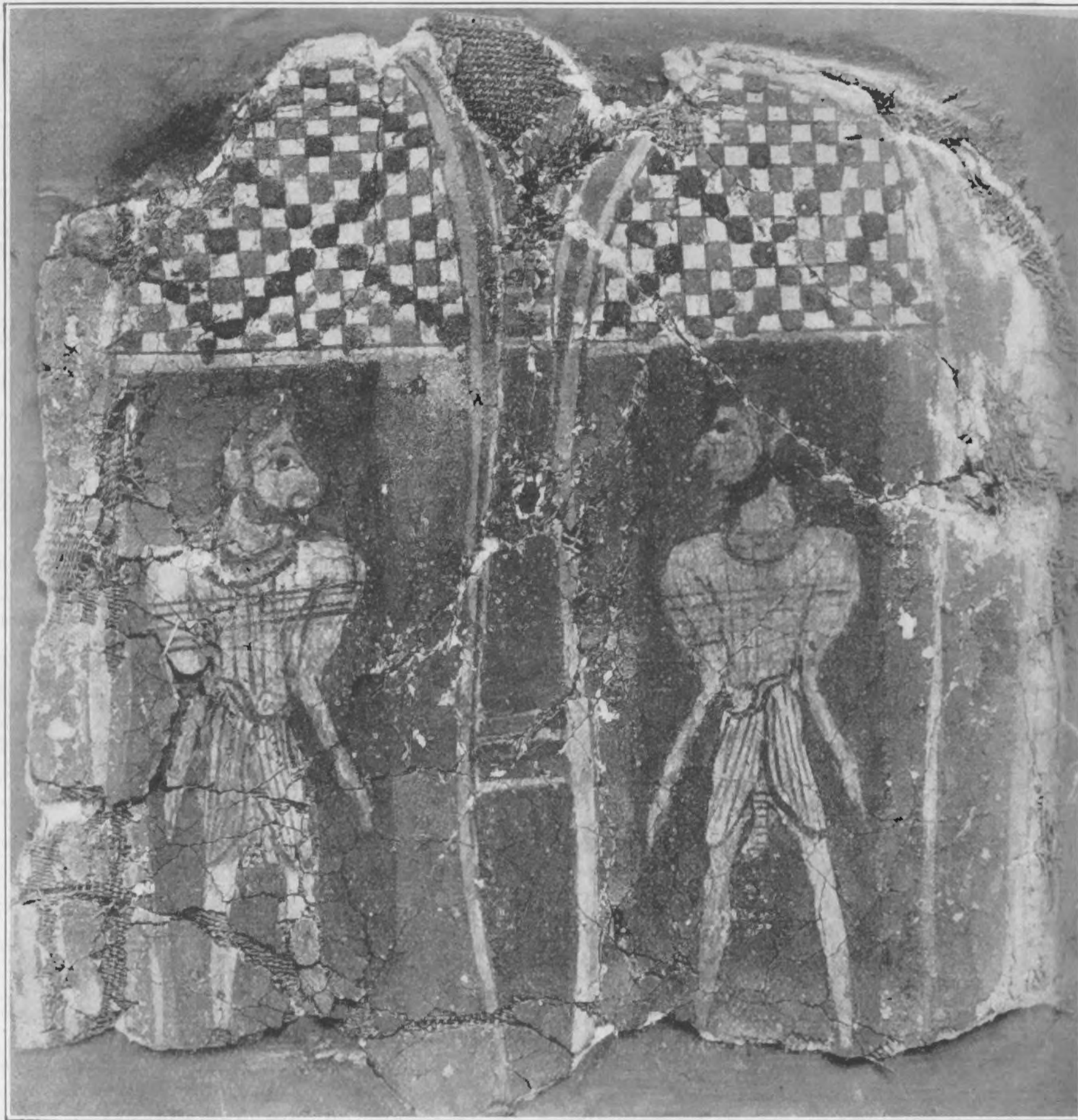
DR. REMOUCHAMPS' Ausgrabungen und Zeichnungen von Hilversum bedeuten also eine wesentliche Bereicherung unserer Kenntnis diese Grabbauten betreffend, wobei man nur um so mehr bedauern muss, dass er selber nicht mehr im Stande war, dieselbe zu publicieren und daraus seine Schlüsse zu ziehen. Für uns ist es hier nicht angebracht weiter darauf einzugehen.

In Wageningen waren besonders noch zwei Hügel sehr interessant. In beiden (1 und 5 Abb. 43) wurden wiederum die gewöhnlichen Spuren gefunden, obwohl in 5 stark von einer späteren Germanischen Nachbestattung, wovon nur Scherben von la Tène Urnen erhalten waren, zerstört. In dem Grab vom Hügel 1 fanden sich zwei Zönebecher und zwei Knöpfchen aus Bernstein. (Abb. 44).

H.

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN MUMMIEBELEGSEL UIT DEN GRIEKSCHE- ROMEINSCHE TIJD

Afb. 1. Fragment van een Mummie-belegsel.

In Maart 1927 ontving het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden van den heer W. SPIJER te Amsterdam ten geschenke het hierbij afgebeelde voorwerp (Afb. 1), door hem te Londen in een kunsthandel aangekocht. Het is een der belegsels van een Egyptische mummie uit den

Oudh. Mededeel., N. R.

Grieksch-Romeinschen tijd, en wel dat gedeelte, dat zich onder tegen de voeten van de mummie aan bevond. Het bestaat uit een stuk linnen, dat met stuc bedekt en daarna beschilderd is, en dat daardoor tot een cartonachtig geheel geworden is. Het is lang: 16 cM, en breed:

16 cM. De beschildering, die er op is aangebracht, is zeer merkwaardig en voor deze late periode karakteristiek. Zij bestaat uit twee, naast elkander geplaatste voetzolen, wier sandaalvorm door een gelen band op een zwarten en rooden grond wordt afgeteekend. De ornamentiek van de beide bovenste deelen dezer sandalen vertoont een nabootsing van het vlechtwerk der werkelijke sandalen: een veld van roode, witte en zwarte kwadraten, die ruitvormig gegroepeerd zijn. Deze versieringswijze is reeds zeer oud en komt in Egypte ook in vroegere perioden voor. Zoo vertoont het deksel van de mummiekist van Mentoe-necht, uit het Middelrijk, welke kist zich eveneens in het Leidsche Museum bevindt, onderaan een dergelijk ornament, dat bestaat uit roode, witte en zwarte kwadraten (verg. BOESER, Beschrijving van de Egypt. Verz., Dl. III, Pl. VIII). Bovendien bezit het Leidsche Museum uit deze zelfde late periode een paar zooltjes (Afb. 2), van dezelfde cartonachtige stof vervaardigd, op de onderzijde waarvan ook deze het vlechtwerk nabootsende beschildering is aangebracht, bestaande in dambordsgewijze gerangschikte roode, witte en zwarte blokjes (verg. Nouveau Catalogue de la Collection d'Antiquités égyptiennes d'Anastasy, p. 98, A. U. 13: sandales en toile platrée et peinte à damier en dessous forme précise de la semelle; LEEMANS, Description raisonnée, p. 63, E. 17; BOESER, Catalogus 1907, blz. 181, E. XL. 38). Ook dergelijke zooltjes dienden als belegseel van het voeteneinde der mummies.

In den Grieksch-Romeinschen tijd namelijk werden de mummies nog zeer zorgvuldig ingewikkeld, doch de mummievormige cartonnage, waarin zij sinds den Libyschen tijd (950—700 v. Chr.) gesloten werden, werd vervangen door belegsels, en wel: 1^e een masker voor het hoofd en de schouders met verguld gelaat en beschilderd met godenfiguren, 2^e een middenstuk voor de borst en den buik, beschilderd met vleugels en met de voorstelling van Anoebis bij de baar van den overledene, 3^e een stuk voor de voeten,

vaak alleen bestaande uit een paar zooltjes of sandalen van dezelfde cartonachtige stof, die onder de voeten werden aangebracht (verg. W. M. FLINDERS PETRIE, Hawara, Biahmu and Arsinoe, London, 1889, p. 14, 16). Dergelijke zooltjes komen, behalve in het Leidsche Museum, voor o. a. in het Museum te Berlijn (Ausführliche Verzeichnis der Aegyptische Altertümer, 1894, S. 263, 264) en in het Pelizaeus-Museum te Hildesheim (G. ROEDER, Die Denkmäler des Peliz Mus., 1921, S. 102, N°. 1225, 1256). Vaak komen op den onderkant van deze zooltjes afbeeldingen voor van twee gevangenen (Ausführl. Verz. S. 257, N°. 12125), soms van een neger en een Aziaat, de traditioneele vijanden van Egypte (Ausführl. Verz., S. 263, 265), of van twee aan armen en beenen geboeide Semietische Syriërs met vollen baard en lang haar (Pelizaeus Museum, N°. 1255, 1256). Er zijn ook mummies bekend, waaraan deze zooltjes nog bevestigd zijn (o. a. in Berlijn, Ausführl. Verz., S. 527, N°. 12125; en in Hildesheim, Denkmäler, S. 97, N°. 1905a). Een verdere, latere ontwikkeling van deze zooltjes is het rechthoekige of vierkante stuk cartonnage, waarop de omtrekken der beide sandalen zijn afgebeeld met de gevangenen er binnen, als op de zolen der vroegere sandalen. Soms vertoont dit voeteneinde den vorm van een tempeltje (naiskos), waarin de zolen als in een heiligdom geplaatst zijn (verg. ERMAN, Aegyptische Religion², S. 258 en Abb. 153c; en Die griechisch-ägyptische Sammlung ERNST VON SIEGLIN, 1923, I.A., S. 19 en Abb. 7). De hierbij afgebeelde nieuwe aanwinst van het Leidsche Museum is een dergelijk mummiebelegseel, dat oorspronkelijk onder de voeten van een mummie bevestigd is geweest. Het is aan de vier zijden sterk afgebrokkeld; toch zijn aan de rechterzijde nog de sporen te zien van een veelkleurige, bandvormige omlijsting, die de geheele voorstelling oorspronkelijk omsloot. De beide onderste deelen der zooltjes vertoonen dezelfde ornamentiek, als welke voorkomt op de afzonderlijke sandalen:

Beschildering
Mummiekist

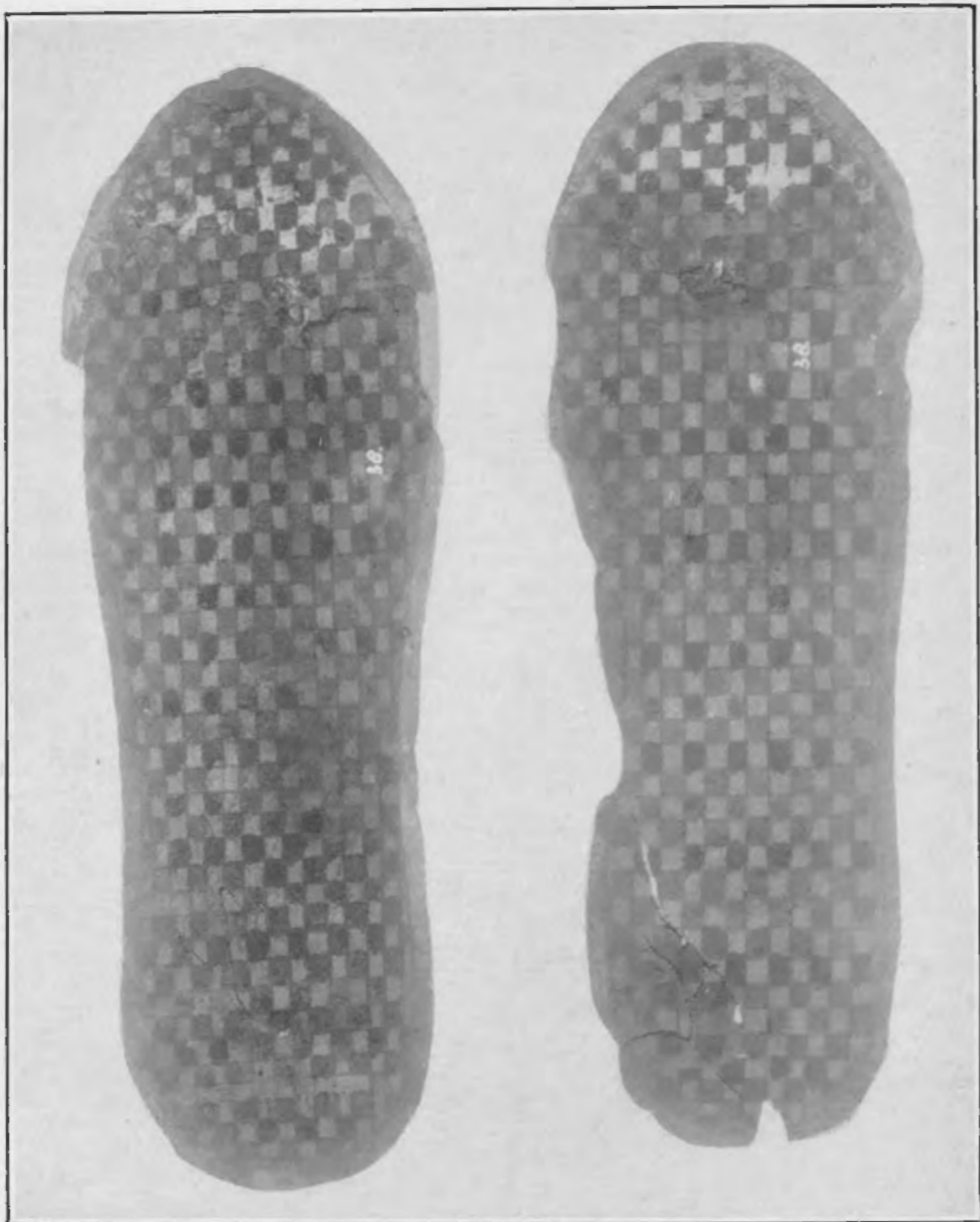
Vop mummie
belegseel

W. afgebeeld
op mummie
belegseel
V op
mummie
belegseel

V Egypte
V Egypte

Egyptische mummiebelegseel
Mummiebelegseel (Egypte)

twee geboeide Syriërs. In nog later tijd worden de gevangenen in twee rechthoeken geplaatst, en zelfs komen dan vier knielende gevangenen voor, als vertegenwoordigers van de vier menschenrassen, die den Egyptenaren bekend waren; inderdaad zijn dan ook de twee gevangenen bijna altijd in verschillende kleuren geschil-

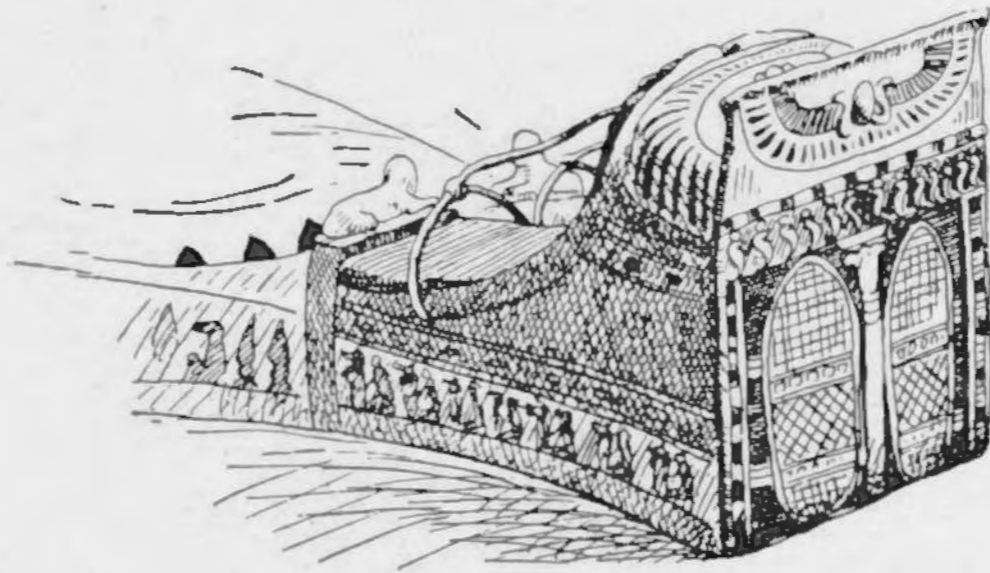
Afb. 2. Sandaal-zolen. ✓

derd: de Libyer heeft een rose, de Aziaat een gele huidkleur.

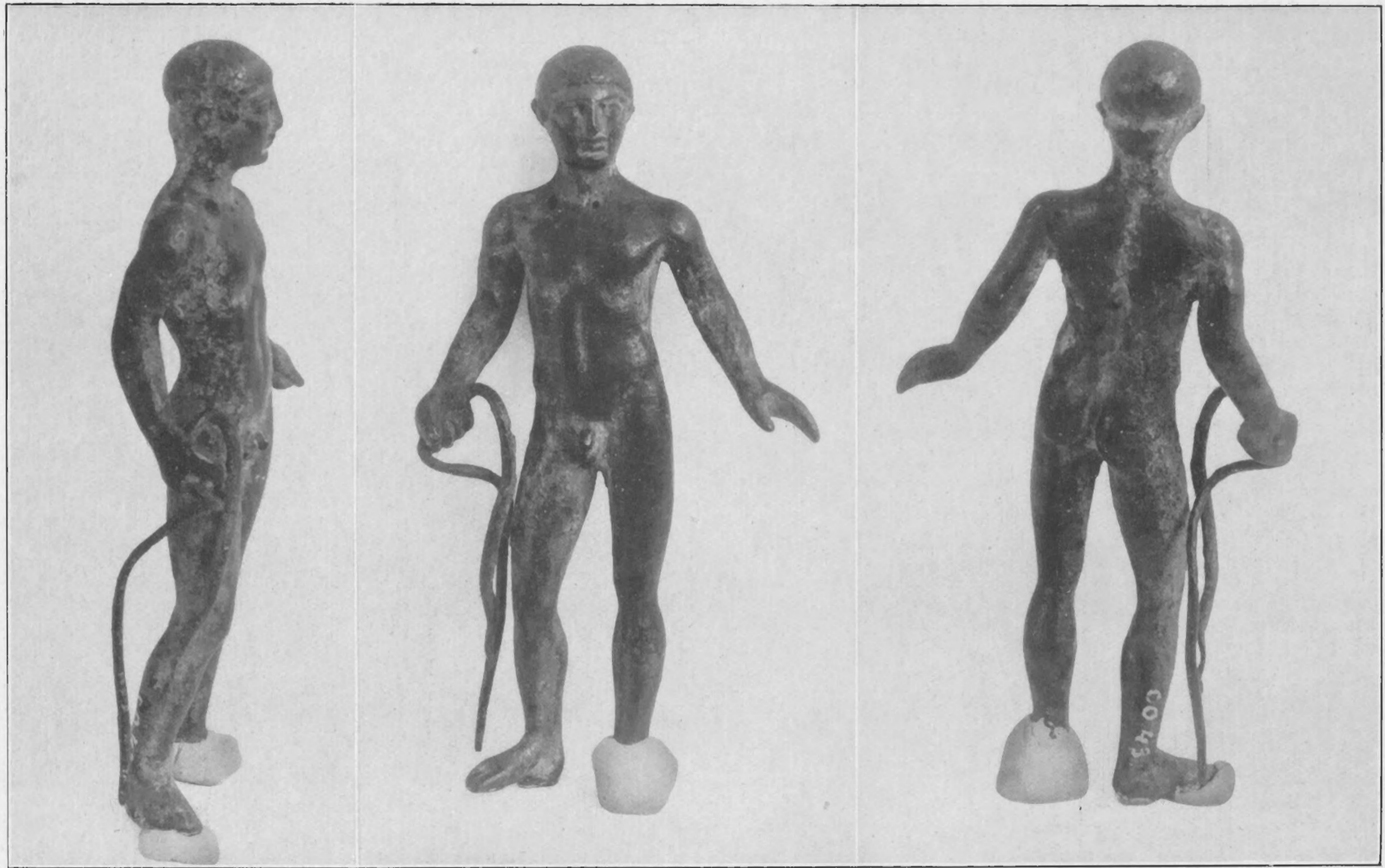
Deze voorstelling gaat terug op een zeer oud motief, dat reeds voorkomt in de doodentempels der vijfde dynastie (verg. E. MEYER, Aegypten zur Zeit der Pyramidenerbauer, 1908, S. 36 en Taf. 14), en dat verder telkens terugkeert op de Egyptische monumenten: de Egyptische koning, die als sfinx, als leeuw met koningskop, de vijanden van Egypte, de vertegenwoor-

digers der vreemde volken tegen den grond werpt en met zijn voeten vertreedt. Het komt o. a. in het Nieuwe Rijk voor op den krijgswagen van Thoetmosis IV (BORCHARDT, Kunstwerke aus dem Aeg. Mus. zu Cairo, N°. 26). Op dit beeld van den koning, die zijn voeten op de barbaren zet, gaat de voorstelling terug van den overledene, die de vijanden van Egypte vertreedt. Den grond van deze voorstelling vinden wij reeds in de beeldspraak van de oude godsdienstige literatuur, zoo bv. in de Pyramidenteksten, Pyr. 578: „Geb heeft geplaatst zijn sandalen op het hoofd van uw vijand (Seth), die vlucht voor u”; en Pyr. 663: „de sandaal van Horus verplettert de slang”. En merkwaardig is in verband hiermede, dat op een paar sandalen in het Museum te Berlijn dit opschrift staat: „uw vijanden vallen onder uw sandalen” (Ausführl. Verz., S. 263). De bedoeling is duidelijk: men wil te kennen geven, dat, zooals de koning als vertegenwoordiger van den god op aarde zegeviert over zijn vijanden, zoo ook de overledene als Osiris-gewordene nog in den dood triomfeert. Zoo legt deze nieuwe aanwinst er getuigenis van af, hoe deze oude voorstellingen en motieven in Egypte nog tot in den allerlaatsten tijd hebben stand gehouden en in eere zijn gebleven.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

Afb. 3. Onderstuk mummiekist in Berlijn.

Afb. 4a.

Afb. 4b.

Afb. 4c.

BRONZEN BEELDJE VAN EEN ATHLEET.

Bijgaande afbeelding (4) toont een in het museum van Oudheden te Leiden aanwezig bronzen beeldje, dat eenmaal behoorde aan het Museum Corazzi te Cortona, van waaruit het met verscheidene andere bronzen voorwerpen, meest van Etrurische kunstnijverheid, in 1826 naar Leiden verhuisde.

Voorgesteld is een jonge, naakte athleet, staande, het lichaam in hoofdzaak rustend op het linkerbeen, waardoor de linkerheup eenigzins naar buiten komt; de rechtervoet is even vooruit geplaatst en naar buiten gekeerd en rust evenals de ontbrekende linkervoet met den zool op den grond. De linkerarm is met geopende hand naar beneden gericht, de rechterhand houdt een lang touw of dikke ronde riem. Het hoofd is even naar links gewend. Het beeldje is massief, 11,5 cM. hoog en vertoont een mooie donkergroene, op enkele plaatsen lichtgroene, patina; het is, op de ontbrekende linkervoet na gaaf, en ongeschonden en vertoont voor een dergelijk klein bronsje eene fijnheid van bewerking en juistheid van proportie, die maakten dat we het een plaatsje waardig keurden in het kunstzaaltje der klassieke afdeeling van ons Museum.

De gelaatstrekken zijn fijn en duidelijk gemodeleerd, de mond met de volle lippen, het lage voorhoofd en het op den schedel in kleine krullen dicht liggend, laag in den nek groeiend haar, doen denken aan den discobolos van Myron, aan den Ricardischen kop uit Florence ¹⁾, aan een kop uit Brescia ²⁾ en aan een kop uit Athene ³⁾.

Hoewel van stijl bij een dergelijk klein kunstvoorwerp moeilijk te spreken is, duiden de bewerking der gelaatstrekken, benevens de stand van het lichaam er evenwel op, dat we het voorbeeld waarnaar ons beeldje eene zeer verkleinde, vermoedelijk in veel later tijd ontstane,

¹⁾ FURTWÄNGLER, M. W., T. XVII, p. 339.

²⁾ FURTWÄNGLER, M. W., fig. 45, p. 351.

³⁾ BULLE, Der Schoene Mensch. Pl. 202.

copie is, moeten zoeken bij de groote Grieksche kunst uit het midden der 5de eeuw v. C.

De athleet met een touw of riem in de hand wordt meermalen afgebeeld op roodfigurige vazen uit iets vroeger tijd dateerend, hoofdzakelijk uit den kring van Euphronios, Duris, Onesimos. Soms kan het touw gedefinieerd worden als de lange leeren riem van den bokser (de cestus), die tot beveiliging om hand en pols werd gewonden. Een goed voorbeeld hiervan geven de beelden van een vaas uit het Britsch Museum ¹⁾ en van een uit München ²⁾ (Afb. 5).

Minder zeker is de bedoeling van het lange, vrij dikke, duidelijk gedefinieerde touw in de hand van een staanden athleet, afgebeeld op een vaas in Napels ³⁾ (Afb. 6), evenmin duidelijk de actie der liggende en geknielde athleten op een vaas in Petrograd ⁴⁾.

Afb. 5.

Afb. 6.

Waar het voorwerp door onzen athleet in de rechterhand gedragen voor de cestusriem te zwaar van proportie is, moeten we aannemen dat ook hier een touw bedoeld is, dat voor de een of andere gymnastische oefening, gelijk de fantasie er verscheidene zou kunnen bedenken, diende.

J. P. J. BRANTS.

¹⁾ Cat. Br. M. III, Pl. III, E. 63.

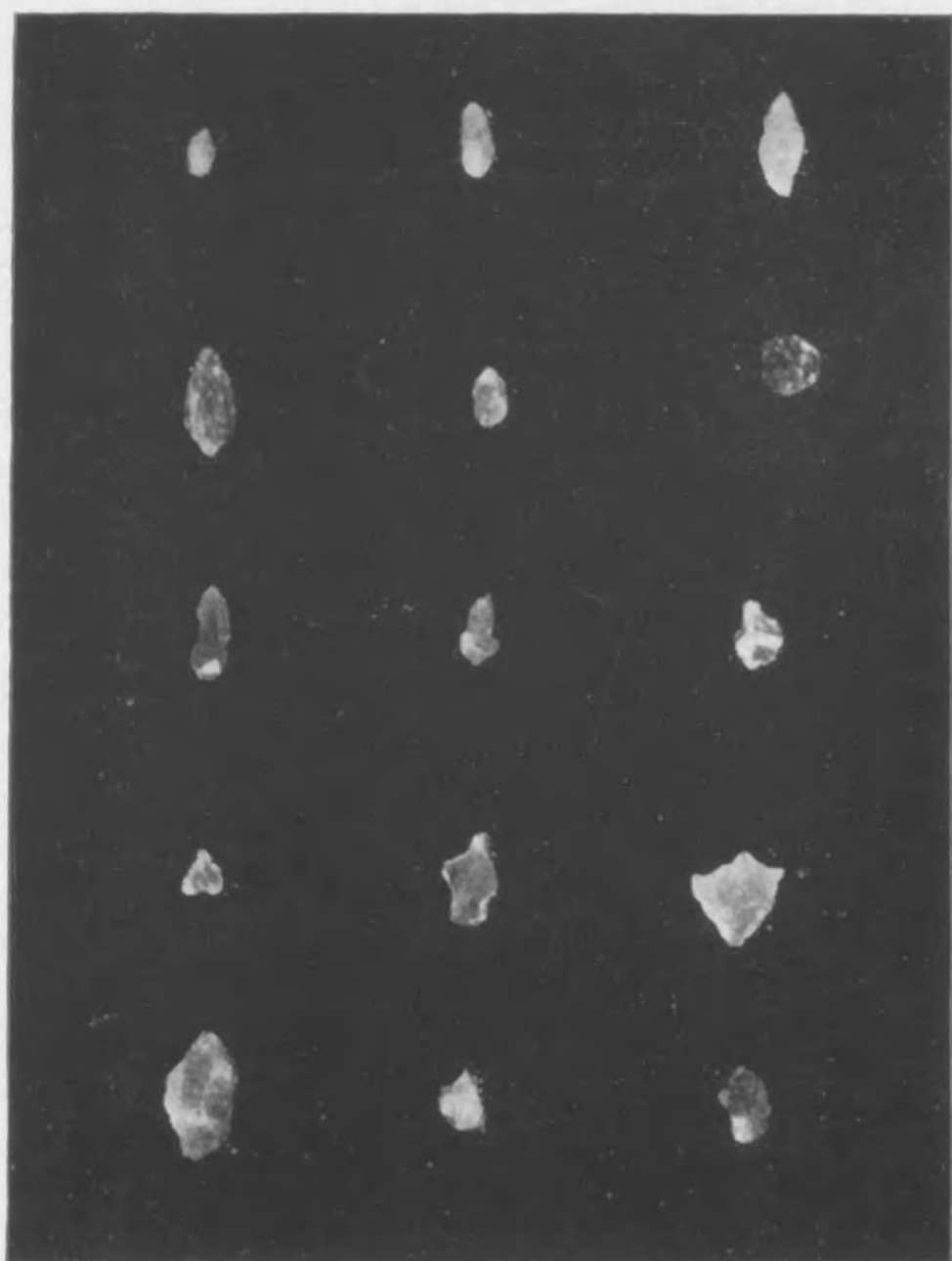
²⁾ FURTWÄNGLER u. REICHHOLD, Pl. 52, p. 262. PFUHL, Griech. Vasenmalerei, p. 111, 372.

³⁾ HARTWIG, Meisterschalen, T. XII, p. 115. PFUHL, Gr. Vasenmalerei, p. 131, fig. 407. BULLE, Der Sch. M., T. 303, 3.

⁴⁾ HARTWIG, Meisterschalen, T. 61, p. 557.

MICROLITHEN.

Door aankoop van hun ontdekker, Dr. L. JANSSEN te Prerow, is het Museum van Oudheden in het bezit gekomen van een 15-tal buiten- woon kleine vuursteenwerk- tuigjes, die nog beduidend geringere afmetingen hebben dan alle vroeger onder den naam van „microlithen” bekende voorwerpen. In de Praehistorische Zeitschrift van 1925 en 1926 heeft Dr. JANSSEN een uitvoerige beschrijving van deze „microlithen van Prerow” gegeven.

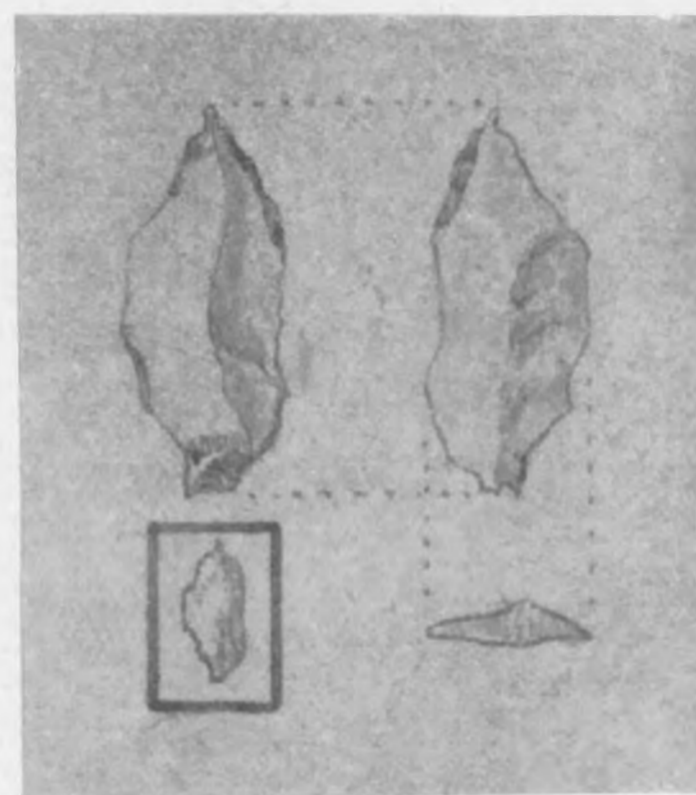
Afb. 7. Microlithen (natuurlijke grootte).

Tusschen Mecklenburg en het eiland Rügen ligt het schiereiland Darss, pas sinds eenige jaren met een ander eiland, Zingst, verbonden, nadat men in 1872 het water, dat beide scheidde, door dijken had afgedamd.

Langs den Zuidelijken oever nu van dezen stroom vond Dr. JANSSEN op een plaats, waar door de herfstwinden het fijne zand weggeveegd was, de daarin aanwezige vuursteenstukjes, die achtergebleven waren, op de oppervlakte. Behalve de gewone microlithen van 2 en 3 cM.

lengte werden daaronder ook vuursteensplinters aangetroffen, die nog veel kleiner waren, en slechts enkele mM. maten. Na het zand, waarin deze splinters lagen, gedroogd en gezeefd te hebben, bleek hem, dat deze splinters niets anders waren dan miniaturwerk- tuigjes, soms niet grooter dan 3 mM., maar toch, ondanks hun verwonderlijke kleinheid, met een bepaald doel bewerkt. (Zie Afb. 7.)

Bij dergelijke bijzonder kleine voorwerpjes is op het eerste gezicht de gedachte, dat we hier te doen hebben met werkelijk door menschenhanden met opzet in een zekere gedaante gevormde werktuigjes, die ook practisch te gebruiken waren, niet waarschijnlijk. Bij een

Afb. 8a. Vergroote teekening.

nadere beschouwing echter en vooral bij het nauwlettend bekijken van de door Dr. JANSSEN gemaakte vergrootingen, Afb. 8a—c, waar de onderste 3 stukken van fig. 7 afgebeeld zijn (naast, binnen het vierkantje, de origineelen), bleek hem evenwel, dat zij geen splinters waren, bij het bewerken van een grooter stuk daarvan afgesprongen, maar in vorm en retouche geleken op bekende grootere instrumenten.

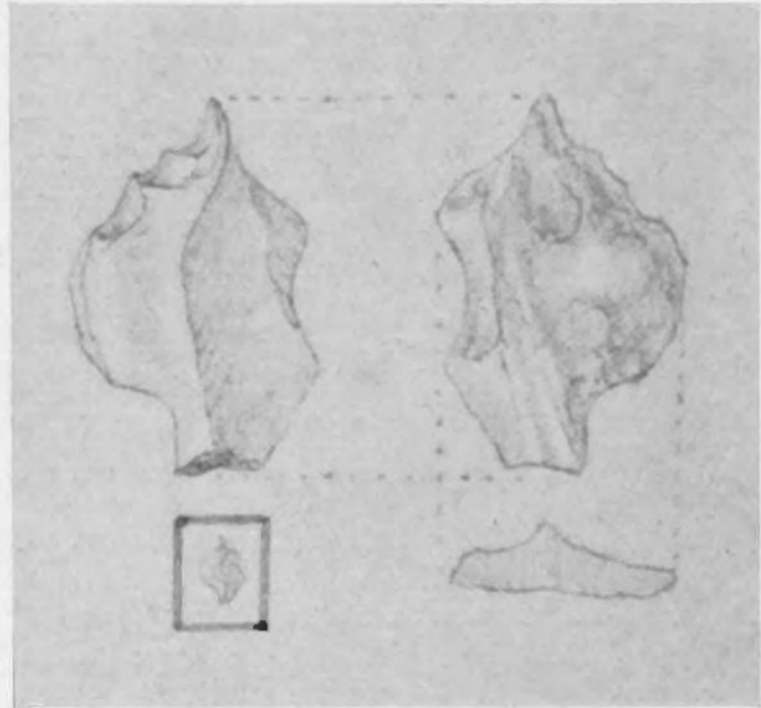
Een overtuigend bewijs van de „echtheid” van deze voorwerpjes zou ten slotte ook door het vinden van eenige miniatur-nuclei ter zelfder plaatse geleverd zijn.

Wat nu het gebruik van deze werktuigjes betreft, geeft Dr. JANSSEN de volgende ver-

Van vuursteen

klaring. Hij meent, dat velen, zoo niet allen, aan een stukje hout gebonden werden. Sommige retouches schijnen juist met het oog op het bevestigen van den vuursteen aan zijn houten steel aangebracht te zijn, om n.l. den draad of het touwtje houvast te geven aan den steen.

Wat was het oogmerk bij het vervaardigen van zulke kleine instrumenten, en welke was de gewis gewichtige reden, waarom de makers

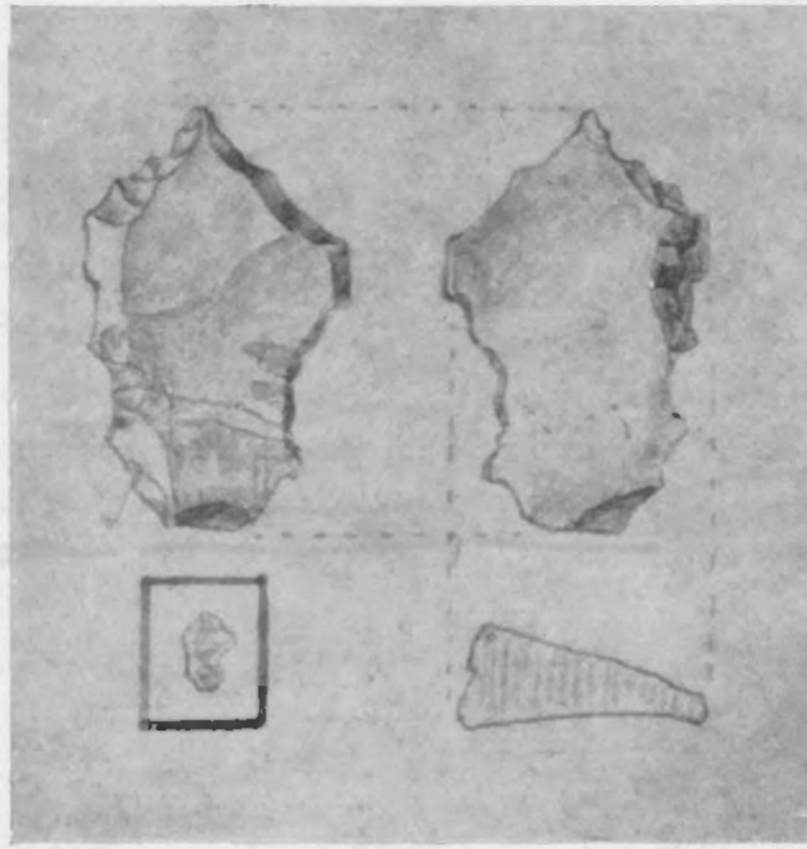

Afb. 8b. Vergroote teekening.

zoo veel geduld en technische handigheid aan den dag legden, waarvan het resultaat niets anders was dan eenige werktuigjes, die door hun afmetingen bijna niet te gebruiken waren, doch overigens in niets verschilden van de zoo veel practischer grootere?

Dr. JANSSEN geeft hiervoor een verklaring, door hun een sacraal karakter toe te kennen. Als hun mogelijke bestemming noemt hij: amuletten voor de levenden of de dooden, bijgaven aan den doode, tatouerings- of chirurgische instrumenten.

Wat hun dateering betreft, meent Dr. JANSSEN op grond van het ontbreken van pijlspitsen van neolithische vormen te dezer plaatse en de gelijkenis van zijn vondsten met die van Mas d'Azil hen te moeten dateeren aan het eind van het paleolithicum.

Afb. 8c. Vergroote teekening.

Zowel de verklaring voor hun gebruik als de dateering laten wij gaarne geheel voor rekening van Dr. JANSSEN. Wij voor ons zouden ons zelfs willen afvragen, of niet de natuur alleen hun ontstaan bewerkstelligd heeft? Maar dan geven zij ons toch wel een waarschuwing ook met betrekking tot andere grootere zogenoemde instrumenten.

Het verschijnsel zelf, hoe dan ook te verklaren, is in ieder geval interessant genoeg, om ons in het bezit van deze nieuwe aanwinst te verheugen.

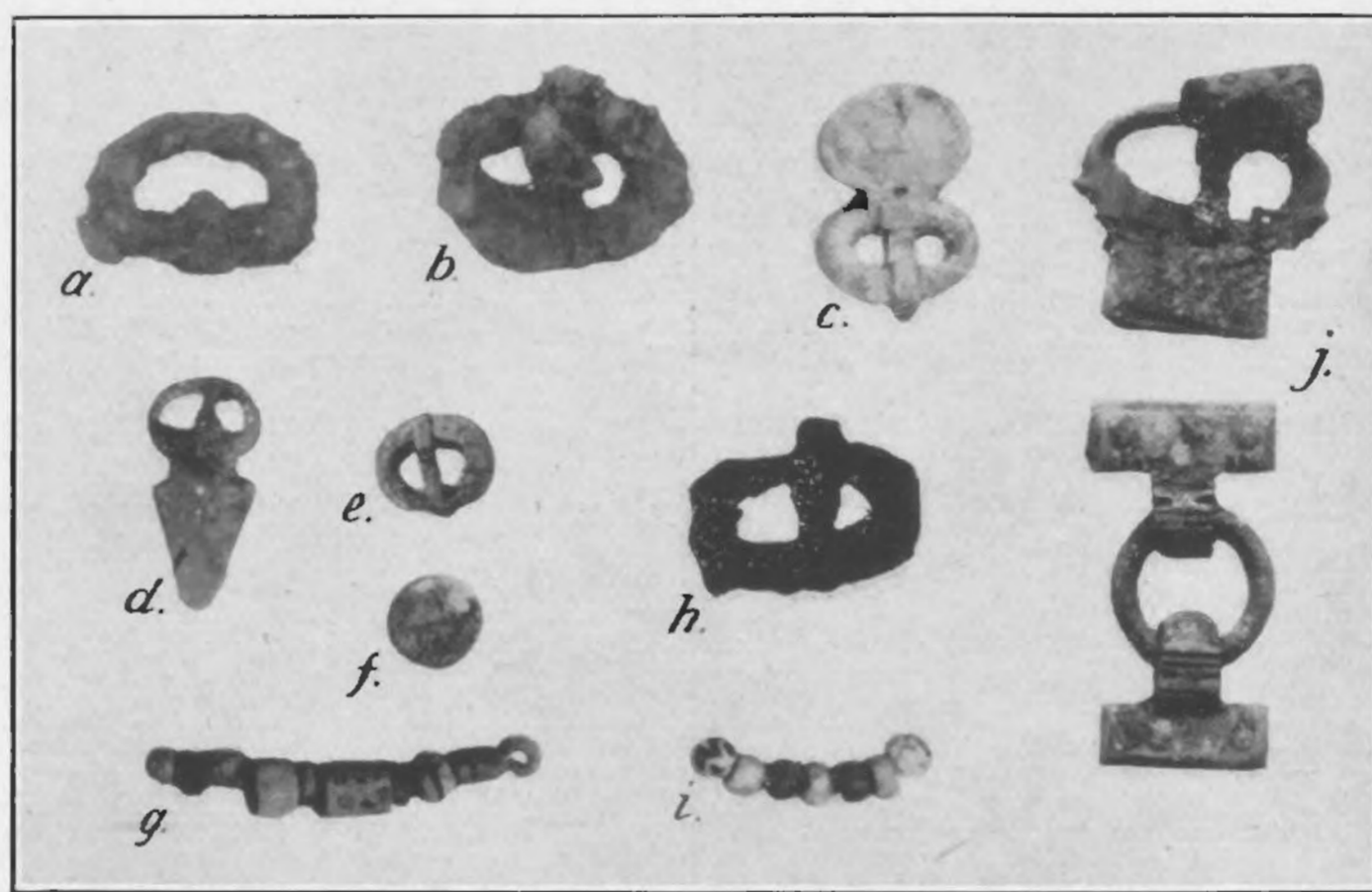
F. C. BURSCH.

HOOFDARTIKELEN

HET GRAFVELD VAN WAGENINGEN

I. DE OPGRAVING

Bij het afgraven van zand voor bouwdoeleinden aan het kruispunt van den Diedenweg en den Geertjesweg bij Wageningen werden door de gravers verschillende zaken gevonden, welke eerst aan particulieren werden verkocht. Gelukkig was onze correspondent ter plaatse den Heer J. D. KOESLAG, waakzaam en kon hij, bijgestaan door den Heer J. DE MINK, reeds van den beginne af heel wat voorwerpen voor ons bewaren. Ook de Heer v. BLITTERSWIJK, directeur van Gemeentewerken, bracht een belangrijke verzameling bijeen, die aldus voor ondergang werd behoed. Tenslotte bleek verder de nieuw opgerichte Oudheidkamer en in het bijzonder haar Voorzitter Jhr. Ir. W. LAMAN TRIP, zich sterk voor de

Afb. 10. IJzer, brons en kralen.

$a-i = \frac{1}{3}$, $j = \frac{1}{2}$.

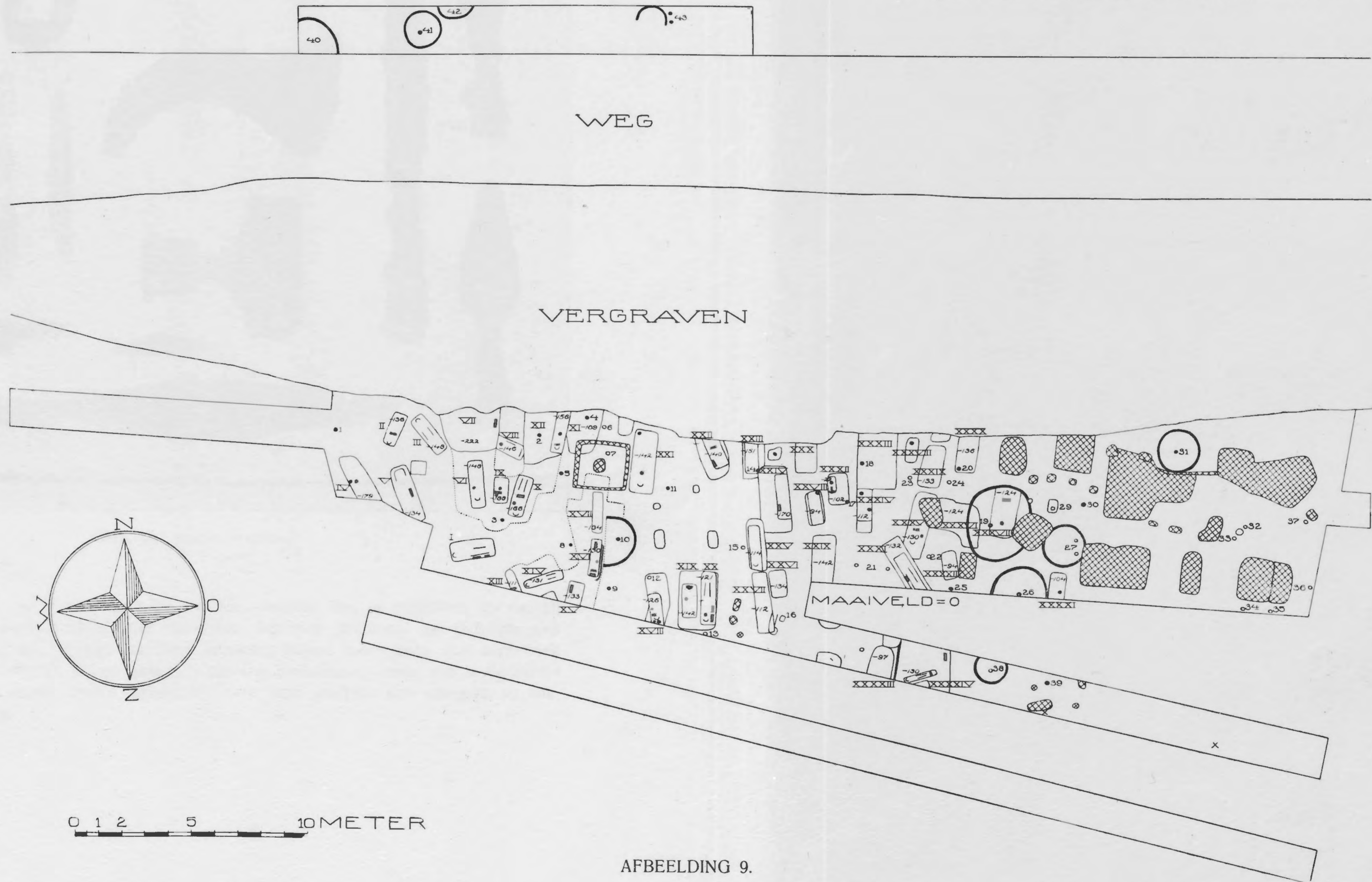
zaak te interesseeren. Men begreep ook terecht dat het jammer was, ook al bleef de inhoud bewaard, dat het grafveld zelf geheel zonder systematisch onderzoek zou worden vernield en zoo is het aan de verschillende genoemde heeren te danken, dat wij niet slechts bij onze komst te Wageningen een belangrijk voorwerpenmateriaal vonden om ons een voorloopig oordeel te vormen, maar tenslotte met steun van genoemde Oudheidkamer in den zomer van 1927 een ongerept gedeelte van het grafveld konden onderzoeken.

Op den plattegrond, dien wij hier bijvoegen (Afb. 9), ziet men de groote lacune door de vroegere gravingen veroorzaakt. Ten N. daarvan zijn over den weg nog eenige brand-

GRAFVELD BIJ WAGENINGEN OPGRAVING 1927

LEGENDA

- GRAFKUILEN
- BANEN AANGEVULDE GROND
- LATERE GATEN
- BEENDERENPLEKKEN
- AARDEWERK
- IJZER
- BRONS, KRALLEN ENZ.
- x VINDPLAATS VROEGE SCHERVEN
CIJFERS MET -TEEKENS GEVEN
AAN DE DIEPTE ONDER HET M V

AFBEELDING 9.

GRAAFVELD,
BIJ
NAGELINGEN

DR. GRAAFVELD, 1927

DEEL I

PLAAT I

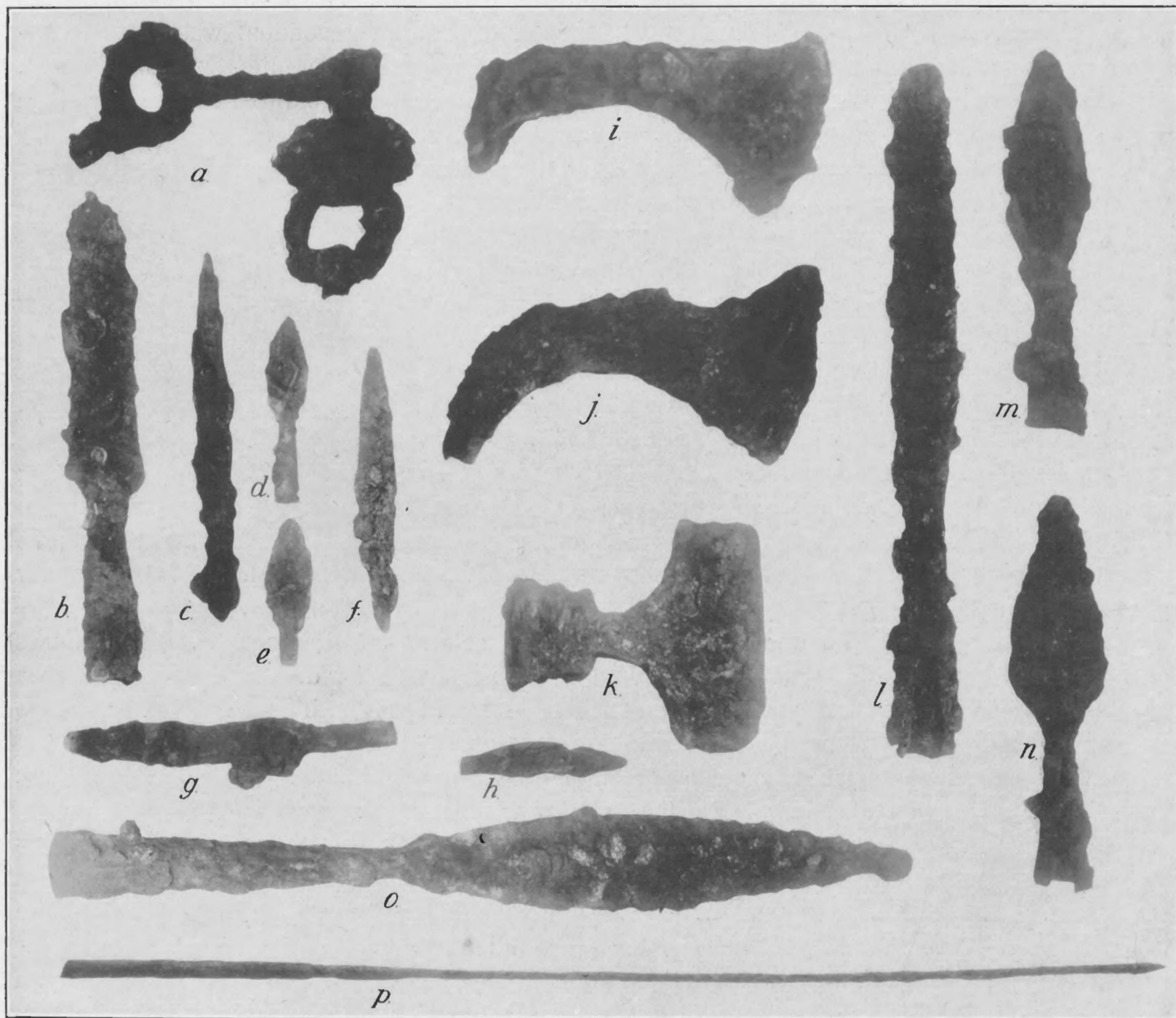
De afbeelding toont de afmetingen van de nagelingsen. De afmetingen zijn in millimeters aangegeven. De afmetingen van de nagelingsen zijn: lengte 10 mm, breedte 5 mm, hoogte 2 mm. De afmetingen van de nagelingsen zijn: lengte 10 mm, breedte 5 mm, hoogte 2 mm.

De afbeelding toont de afmetingen van de nagelingsen. De afmetingen zijn in millimeters aangegeven. De afmetingen van de nagelingsen zijn: lengte 10 mm, breedte 5 mm, hoogte 2 mm. De afmetingen van de nagelingsen zijn: lengte 10 mm, breedte 5 mm, hoogte 2 mm.

graven zichtbaar, doch ten Z. ziet men nog een vrij groot terreingedeelte, hetwelk door ons kon worden blootgelegd. Voor een beoordeeling van den aanleg van het grafveld bleek dit gedeelte ruim voldoende.

We laten hier thans eerst een beschrijving van onze opgraving en haar resultaten

Afb. 11. IJzeren wapenen.

$a-o = \frac{1}{4}$, $p = \frac{1}{8}$.

volgen. Daarna geven we in het bijzonder nog een overzicht van de ceramiek, die daarbij werd gevonden, of reeds vroeger hier voor den dag was gekomen, en tenslotte een opsomming van de bij die vroegere gravingen gevonden andere voorwerpen. Het aardewerk meende ik aldus afzonderlijk in zijn geheel te moeten behandelen, omdat het in de eerste plaats verreweg de meest zekere getuigenis over ons grafveld kan afleggen en ook,

V. Weygen

brandgraven en grafkuilen doorheen
lyngraven en brandgraven doorheen - Myzonen

omdat deze vondsten in meerdere opzichten voor de kennis der ceramiek in het algemeen zoo belangrijk schijnen.

Wanneer we dan het blootgelegde gedeelte van het grafveld van W. naar O. overzien, dan vinden we eerst (vgl. daarbij den plattegrond, Afb. 9) een brandgraf (n°. 1), waarin de amphora (Beschrijv.lijst Ceramiek n°. 92) met twee kleine bandooren, uit omstreeks het laatst van de 7de eeuw, met als inhoud verbrande beenderen. Van eenige greppel, zooals die in urnenvelden rondom de brandgraven plegen te worden gevonden, was niets te bespeuren, op zichzelf niet verwonderlijk, omdat de grond hier zeer diep was omgewoeld.

Koningsgrijpels grafkuil Myzonen

Op dit brandgraf volgen in O. richting een aantal eenvoudige lijkgraven, waarbij de lijken, gelijk trouwens overal in dit grafveld, zoo goed als geheel vergaan waren, zoodat in het gunstigste geval nog slechts de plaats van den schedel of van enkele der zwaarste beenderen te herkennen was. De bedoelde graven zijn:

I. waarin schedel en dijbeenderen zichtbaar waren, aan de heup een gewone ijzeren gesp, aan den voet een smalle bladvormige ijzeren speerpunt (Afb. 10a en 11b).

II. waarin schedel zichtbaar; op het middel enkele onherkenbare ijzerfragmenten en bronzen plaatjes.

III. schedel en dijbeenderen zichtbaar, geen bijgaven.

IV. geen lichaamsresten zichtbaar, op het middel een ijzeren gesp als in graf I (Afb. 10b), verder een schotel van aardewerk. (Beschr.lijst n°. 31).

V. Aan de eene zijde van dit graf schijnt iets van een houten kist te onderscheiden; geen beenderen te herkennen. Op het middel slechts een ijzeren mesje in scramasaxvorm (Afb. 11d). In de vulling van het graf verspreid enkele verbrande beenfragmenten en een aantal scherven, behorende tot een urn van ruwwandig aardewerk (B. l. n°. 74), blijkbaar afkomstig van een bij het graven van dezen grafkuil vernield brandgraf.

Grafkuil Myzonen

Tot de hier beschreven groep van losse graven behoort mogelijk ook N°. VIII. Immers om de uiteinden van dit graf heen, is klaarblijkelijk iets later de straks te beschrijven groote, meerdere lijkgraven bevattende kuil heengegraven. Zelfs is, bij het graven van deze laatste, blijkbaar de bovenhelft van graf VIII vergraven; hierin was nog slechts een dijbeen goed zichtbaar, bij hetwelk een eenvoudige ijzeren gesp als in graf I werd gevonden. In de vulling van den kuil enkele Germaansche scherfjes.

Om dezen grafkuil heen, gedeeltelijk met vernieling daarvan, is dus de groote kuil gegraven, waarvan we den omtrek op onzen plattegrond (Afb. 9) hebben aangegeven met een stippellijn. Deze kuil bevatte meerdere grafkuilen welke dus onderling gelijktijdig moeten zijn gegraven (VI?, VII, IX, X, XI en XII). Bovendien vonden we op twee plaatsen weer in een gevulden grafkuil ingegraven een brandurn (Beschr.lijst n°. 38 en 27) afkomstig van brandgraven (Afb. 9, n°. 2 en 3), welke dus wederom later boven den grooten kuil zijn aangelegd. De foto Afb. 12 vertoont den toestand zeer duidelijk. We zien er op den voorgrond den uitgegraven grafkuil III en de nog gesloten V en verder de donkere vulling van den grooten kuil, welke aan diens beide einden den ouderen grafkuil VIII doorsnijdt. Verder toont het paaltje bij 2 de juiste standplaats en het niveau, waar de brandurn (Beschr.lijst n°. 38) is gevonden, terwijl bij 3 nog de directe omgeving van het brandurkje n°. 27 is blijven staan. Zoo zien we hier duidelijk de opeenvolging van drie perioden voor ons, waarvan de laatste door deze brandgraven vertegenwoordigd wordt.

De graven in den grooten kuil te onderscheiden zijn de volgende:

VI. Schedel zichtbaar, daaronder op de borst een bronzen gesp met ovale gespplaat

Frankische wapen
Frankische grafkuil

(Afb. 10c) en een paar kleine kralen. In de vulling van den kuil ijzerfragmentjes en scherven, waarschijnlijk van een cilindervormigen pot van ruwwandig rossig aardewerk met kleinen ribbelformigen rand, afkomstig van een bij het graven van den kuil vernield brandgraf.

VII. Grafkuil van buitengewoon groote afmetingen (zie den plattegrond) waarin op diepte een paardebit van gewonen vorm (Lindenschm. Handb. 287), alleen met, in plaats van pennen, groote ronde ijzeren schijven, waarvan één bewaard. Aan de ringen aan

Afb. 12. Overzicht van het grafveld (van W. naar O.).

weerszijde zijn nog de scharnietjes voor lederwerk zichtbaar (Afb. 11a). Verder een buisvormige blauwe kraal, uit 5 geledingen bestaande.

Dit is dus ongetwijfeld een ruitgraf (vgl. BARR. FLAVY, Arts Industr. bl. 263) en wel uit de 6de-eeuw of later, aangezien in de vulling van het graf een fragmentje van een ruwwandige kan (als beschreven: Beschr.lijst n°. 84) werd gevonden nevens eenige Germaansche scherfjes.

IX. Rondom den eigenlijken grafkuil schijnt hier iets van een opstaande plank bewaard.

V. Weyman

Op het midden ter rechterzijde een lang ijzeren mes en een klein ijzeren mesje (Afb. 11 *c* en *b*), een bronzen gespje (Afb. 10 *e*) en een ijzeren gespje.

In de vulling van den kuil de fragmenten van een cilindervormigen pot van rossig aardewerk.

X. Schedel en dijbeenderen zichtbaar. Ter rechterzijde een ijzeren francisca (Afb. 11 *i*). Op het midden een ijzeren pijlpunt met ovaal blad, een dergelijk afgebroken blad (Afb. 11 *d—e*), een ijzeren mesje, een ijzeren staafje aan beide zijden strikvormig omgebogen en een merkwaardig instrument, bestaande uit een ijzeren staf met aan weerszijden, in verschillende richting daaraan bevestigd, een z.g. krabber van geretoucheerden vuursteen (Afb. 13 *a*). Verder nog enkele onherkenbare ijzerfragmentjes en een los vuursteen krabbertje (Afb. 13 *b*).

In de vulling van den kuil enkele Germaansche scherfjes.

XII. Grootte kuil, waarin geringe, zeer grove beenfragmenten, van een dier, nog zichtbaar waren. Ook hier hebben we waarschijnlijk een ruitgraf voor ons, waarin onderin een buikige cilindervormige urn (Beschr.lijst n°. 47) en de scherven van een ruwwandig urntje (Beschr.lijst n°. 39), verder een paar vuursteenfragmenten en een stukje gesmolten glas gevonden werden; in de vulling een paar Germ. scherven. In dezen grooten, klaarblijkelijk voor een paard bestemden kuil ingegraven lag nog een andere grafkuil:

XI. In dezen was de schedel zichtbaar (kies bewaard) en daar onder eenige kralen, een ijzeren gesp en een klein fragment van een terra nigra-potje.

Vlak oostelijk van dezen grafkuil lag er nog een, in welke geen overblijfselen werden gevonden, doch waar bovenin wederom een brandgraf (4) met urn (Beschr.lijst n°. 73) was ingegraven. Ook vlak terzijde van den grooten kuil was nog zulk een brandgraf (5) met urn (Beschr.lijst n°. 46) aanwezig. Beide zijn ook op onze foto Afb. 12 zichtbaar.

Behalve deze twee urnen bevonden zich hier in de buurt nog twee brandgraven, waarin slechts losse verbrande beenderen, waarschijnlijk in een doek verpakt, werden aangetroffen (op de kaart n°. 6 en 7). Een van die beenderenplekken ligt binnen een vierkant gebouwspootje, hetwelk alle andere sporen in den grond doorsnijdt en klaarblijkelijk van een hutje afkomstig is, dat hier in veel lateren tijd moet hebben gestaan. Ook een paalgat, juist midden in dit vierkant, behoorde hierbij. In geen geval hebben deze sporen iets met ons grafveld te maken. Vlak zuidelijk van dit vierkante spoor bevindt zich wederom een groote onregelmatige ingraving (met stippellijn aangegeven), gegraven voor een vijftal grafkuilen, die dus weer gelijktijdig moeten zijn. (XIII—XVIII).

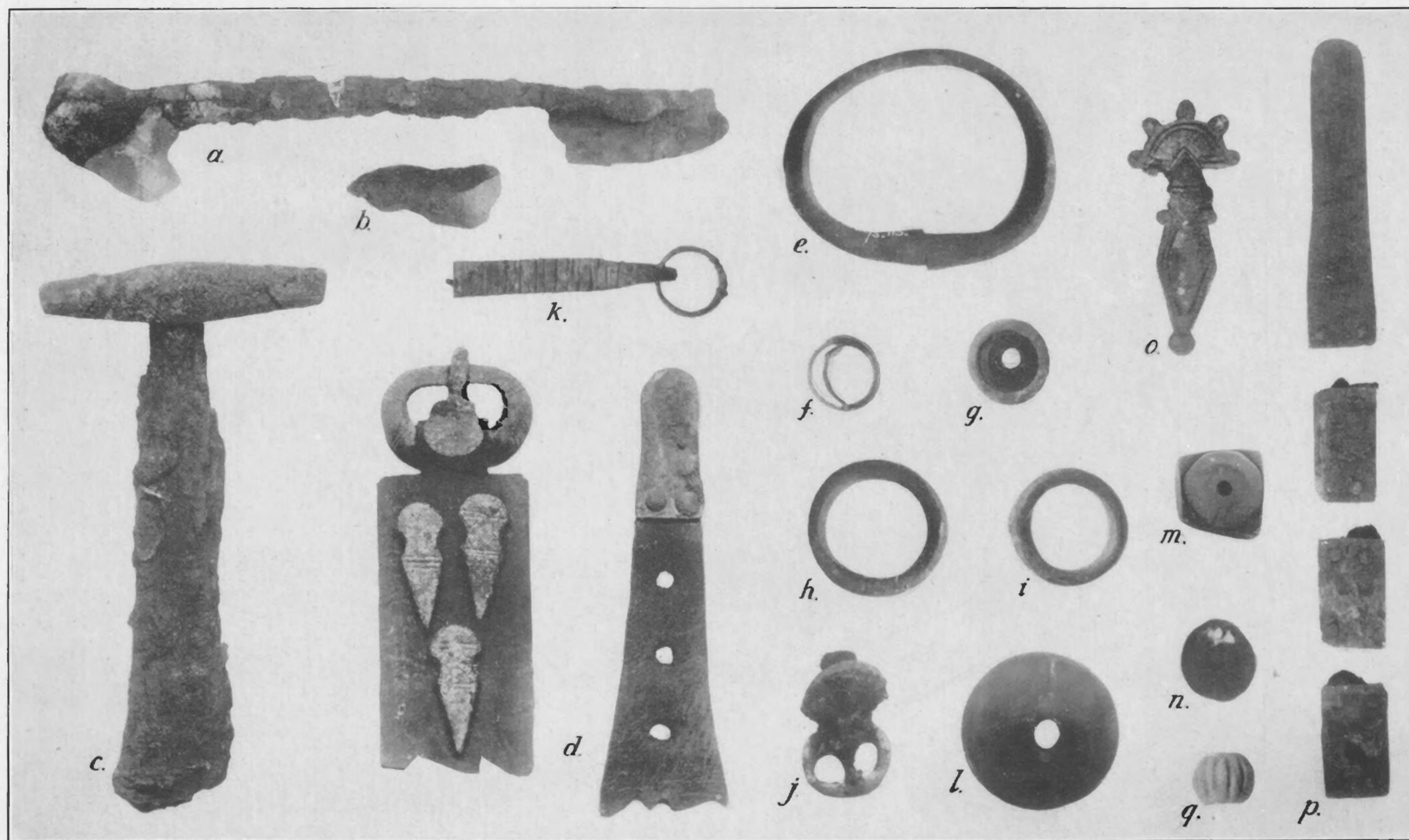
XIII. In dezen kuil was niets meer te zien, alleen een viertal kraaltjes.

XIV. Schedel en dijbeenen zichtbaar; geen bijgaven.

XV. Geen skeletresten, in een hoek een ijzeren mesje.

XVI. Boven langs den rand van den grafkuil 37 cM. hooger dan de bodem ervan, een kolossale ango (Afb. 11 *p*) verreweg de langste, die bekend is (namelijk 1.67 M., terwijl LINDENSCHM. Handbuch en BARR. FLAVY, Arts Industr. als grootst bekende maat opgeven 1.23½ M.). Het onderste gedeelte van de schacht is wat beschadigd; hier zijn in het ijzer een aantal ringvormige indrukken te zien, waarschijnlijk voor houvast van de draad, waarmee de speer aan den houten steel bevestigd was. (Over dit wapen vergl. LINDENSCHM. Handbuch blz. 178, BARR. FLAVY, Arts Industr. tome 1, blz. 35. A. H. V. III IX 5). Lager in den grafkuil de fragmenten van het gevest van een zwaard, de met eenvoudige lijntjes versierde gevestknop (Afb. 13 *c*) met de ijzeren doorn, gedeeltelijk nog met houtdeeltjes bezet, een houtfragment met dun bronsbeslag en een bronzen knop, mogelijk van een scheede. Verder enkele ijzerfragmentjes. In de vulling van den grafkuil enkele Germ. scherfjes.

→ Frankrijk graf

Afb. 13. Verschillende voorwerpen van brons, kralen, ijzer en vuursteen.
 $a-q = \frac{1}{2}$.

XVII. Geen skeletdeelen zichtbaar. Op het midden twee kraaltjes, iets lager een bronzen gespje met driehoekigen gespplaat van den eenvoudigsten vorm, met ijzeren doorn. (Afb. 3*d*).

In verband met dezen tweeden grooten grafkuil liggen ook wederom eenige brandgraven (vgl. den plattegr. en Afb. 12), in de eerste plaats n°. 8, nog even in den rand van de vulling ingegraven, en dus naar alle waarschijnlijkheid later dan den kuil; n°. 9 los van den kuil, zoodat omtrent de chronologische verhouding niets te zeggen valt en n°. 10. Bij dit laatste brandgraf zien we voor het eerst nog een deel van de greppel bewaard, afkomstig van de lichte omheining welke eenmaal den tumulus omgaf, zooals we dit in onze urnenvelden overal kennen. Zeer duidelijk is echter te zien hoe de groote grafkuil waarvan sprake was, bijna de helft van dien kring heeft verwoest, hoe deze door dien kuil wordt afgesneden, zoodat ons brandgraf dus zeker ouder is dan de boven beschreven graven. Merkwaardig is, dat van de drie genoemde brandgraven het oudste, n°. 10, een gewone cilindervormige brandurn (Beschr.lijst n°. 63) bevatte, bij n°. 9 waarvan de relatieve tijd onzeker is, het onderstuk van een vroege terra-nigra flesch (Beschr.lijst n°. 18) als brandurn is gebruikt en n°. 8, zeker het laatste, het bolle inheemsche urntje (Beschr.l. n°. 9) inhield. We vinden hier het bewijs hoe al deze soorten aardewerk door elkaar in gebruik waren.

Bij een ander brandgraf in de buurt n°. 11 stond ondiep onder de oppervlakte een klein bultenurntje (Beschr.lijst n°. 12).

XXI. In dit graf was nog slechts de schedel zichtbaar. Aan het voeteneinde op diepte van den kuil lag een groot fragment van een platte schaal met schuin uitlopenden rand (Beschr.lijst n°. 32). Verder drie kraaltjes en een eenvoudige bronzen riemtong. In de vulling eenige Germ. scherven.

XXII. In dit graf ontbreken lichaamsresten. Aan het hoofdeinde ervan lag een groote bladvormige ijzeren speer (Afb. 11*o*). Verder een ijzeren mesje en eenige ijzerfragmenten. Op het midden een eenvoudige bronzen gesp, drie beslagplaatjes en een bronzen riemtong, alles afkomstig van een lederen riem, bijna identiek met Album Caranda XXXIII 2. (Onze Afb. 13*d* vertoont deze stukken wederom op een lederen riem bevestigd).

Zuidelijk van deze laatste graven zien we nog eenige oppervlakkig ingegraven vierkantjes in den grond, mogelijk ook van een ondiep gegraven graf (kindergraf?) afkomstig, echter zonder eenige nadere aanwijzing daaromtrent en zonder eenig voorwerp erin. Dan volgt naar het Zuiden weer een eenigszins meer gecompliceerde groep. In een grooten, onregelmatig gegraven kuil was later een brandgraf (n°. 12) ingegraven met verbrande beenderen zonder urn. De groote kuil zelf bevatte eenige graven n.l.:

XVIII. waarin de schedelresten nog waren bewaard. Boven den schedel een mooie, vrij vroege spitsbuikurn (Beschr.lijst n°. 107) uit het begin van de 6de eeuw (Germania V, bl. 29¹⁶). In deze urn een eenvoudig plat glazen bakje (Afb. 14*a*) met bollen ingedrukte voet. Bij de urn verder een gewoon ijzeren mesje. Onder de schedelresten een zilveren armring (Afb. 13*e*) met verdikte einden, een gewone Frankische vorm in het bijzonder aan den Rijn (LINDENSCHM. Handb. blz. 294, Taf. XIII), ook bij de volken over den Rijn in gebruik, bv. bij de Thuringi (GÖTZE WEIMAR, blz. 12); fragmenten van een gladden zilveren vingerring (Afb. 13*f*), waarschijnlijk eenmaal van een zegel voorzien, 4 gladde bronzen ringen (Afb. 13*g-i*), in een daarvan (*g*) precies passend een zwart steenen ringetje, daarnaast nog zulk een steenen ringetje, een bronzen gespje (Afb. 13*j*) met rond gespplaatje van eenvoudigen vroegen

glazenwerk (germ. bakje)

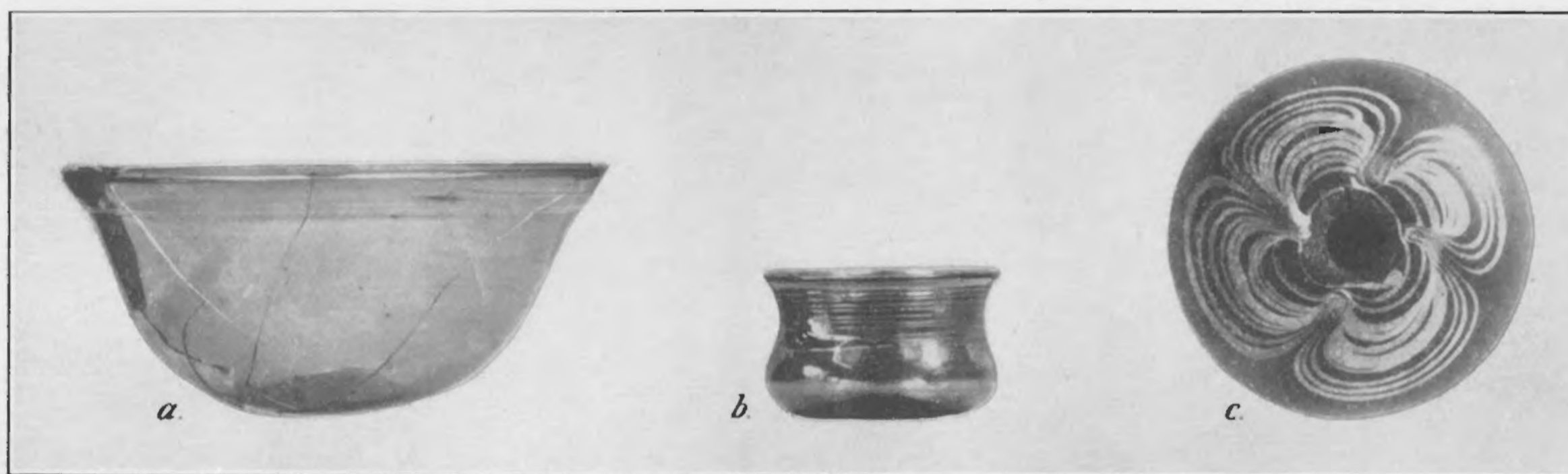
Frankisch aardewerk

aardewerk Frankisch

vorm, een handvatje (Afb. 13k) van bronsblik met ringetje, eenige kralen, waaronder een kleine en een zeer groote van barnsteen (Afb. 13l), een halve blauwe geribde Romeinsche kraal (Afb. 13g) en een dobbelsteenvormige zwarte (Afb. 13m) met afgeronde hoeken (vgl. GÖTZE WEIMAR, Taf. VIII 12); daarbij 3 doorboorde muntjes (Afb. 13n), (zooals in een graf van Wiesbaden A. H. V, V 72, of in Allemannengraven, Hist. Verein. Heilbronn VII III). Een van deze muntjes is volgens determinatie van den heer A. O. VAN KERKWIJK een bronzen muntje van Decius (COHEN 2 VIII p. 25 n°. 9), de twee andere zijn niet nader te bestemmen late keizermuntjes. Verder nog een rond beenen schijfje met ingedrukte kringen versierd.

Iets lager op het lichaam ter rechterzijde twee aan elkaar geroeste ijzeren messen en een fibula (Afb. 13o) van gegoten brons, met ronde kopplaat, 5 knoppen en ruitvormigen voet; versiering alleen door met den omtrek evenwijdige lijnen, zooals b.v. bij de fibula in Loenen (Oudh. Med. v¹, pl. I, 3): klaarblijkelijk evenals deze locale namaak van Frankische fibulae uit het begin van de 6de eeuw. Ten slotte enkele ijzer- en bronsfragmentjes.

Naast dit graf zien we weer in een voor beiden gemeenschappelijk gegraven kuil twee grafkuilen naast elkaar: XIX en XX.

a en $b = \frac{1}{2}$, $c = \frac{4}{5}$.

Afb. 14. Glas.

XIX. Geen lichaamsresten zichtbaar. Waarschijnlijk aan het voeteneind een kan (Beschrijv.lijst n°. 84) van ruwwandig rossig aardewerk met een kraag om de klaverbladvormige tuit. Bij de kan een ijzeren speerpunt met breed blad (Afb. 11r). Iets hoogerop een merkwaardige gesp en een bronzen kettingfragment met resten van leder, ongetwijfeld van een lederen riem afkomstig (Afb. 10j).

XX. Schedel en dijbeenderen goed zichtbaar. Midden op de borst een ijzeren bijl, Francisca (Afb. 11j), langs het hoofd een smalle bladvormige speer (Afb. 11l), lager een ijzeren mes en een ijzeren pijlpunt, eenige bronzen spijkertjes, benevens eenige onkenbare ijzerfragmenten. Vlak ten Z. van dit graf weer

13 een brandgraf met enkel verbrande beenderen.

Thans volgt een reeks graven, die weer in onderling verband schijnen te liggen. XXIII waarin XXIV even in schijnt te zijn gegraven, terwijl dit zelf weer even door XXV gesneden wordt, zoodat de opeenvolgende nummers hier ook de chronologische opvolging aan schijnen te wijzen. Dan XXVI en XXVII beide in nauw verband met XXV gegraven. Ook de inhoud der graven vertoont groote gelijkenis onderling, daar ze geen bijgaven bevatten. Alleen

XXIV is buitengewoon groot met afzonderlijk uitgediepten grafkuil voor een mensch,

mogelijk is het dus weer een ruitgraf, dat slechts enkele ijzerfragmenten o. a. een nagelkop bevatte en in de vulling den bodem van een cilindervormige ruwwandige urn, gelijk we die hier overal voor brandurn gebruikt vinden; verder enkele Germ. scherfjes. Deze urn komt dus waarschijnlijk uit een bij het graven van den kuil vernield brandgraf, dat hier vroeger aanwezig was.

Daarentegen vinden we op de scheiding van XXIII en XXIV en dus waarschijnlijk later dan deze weer een brandgraf (14) met enkel verbrande beenderen. Rondom zijn ook 15 en 16 dergelijke brandgraven.

Aan het voeteneinde van XXIV bevindt zich een eenvoudige vierkante kuil, veel te klein om eenig lichaam te bevatten, in den kuil ingegraven een potje (Beschr.lijst n°. 4), late la Tène ceramiek. De beteekenis van een dergelijken kleinen kuil, gelijk we die trouwens vroeger reeds in het grafveld van Putten opmerkten, is ons niet duidelijk.

Thans volgen nog een aantal zeer armelijke graven:

XXVIII. In dezen ondiepen grafkuil bevond zich slechts een fragment van een rossige ruwwandige cilindervormige urn, gelijk er zoo vele gevonden werden.

XXIX en XXX zijn geheel zonder overblijfselen of bijgaven.

XXXI. Zeer lange kuil, waarin afzonderlijk zichtbaar de grafkuil met de beenen van een geraamte, terzijde waarvan een ijzeren mesfragment.

XXXII. Betrekkelijk hoog in den grafkuil een spitsbuikig potje, Frankische vorm van ruwwandig rossig aardewerk (Beschr.lijst n°. 28). Dieper op den bodem een kralensnoer met een doorboord muntje (als A. H. V. V 72). Volgens determinatie van den heer v. KERKWIJK waarschijnlijk een muntje van keizer FLORIANUS (COHEN² VIII, p. 243 n°. 29 en 30). In dezen grafkuil juist in een hoek ingegraven en dus zeker later dan het graf, een brandgraf:

17. waarin een groote spitsbuikurn van eenigszins verloopende vorm grijs aardewerk (Beschr.lijst n°. 104), inhoudende verbrande beenderen.

XXXIII en XXXIV zijn kuilen, welke geheel in elkaar loopen en blijkbaar gelijktijdig zijn gegraven. De eerste is een groote kuil, weer voor een ruit of paard bestemd, met stukken van een paardeschedel, juist aan den rand van kuil XXXIV, zonder bijgaven.

Onderin den grafkuil XXXIV twee potjes van typische late terranigra: een voetschaaltje (Beschr.lijst n°. 15) en een potje met spitsen buik (Beschr.lijst n°. 16). Verder een eenvoudige bronzen riemtong, drie kleine vierkante plaatjes met kleine nagels op lederresten bevestigd (Afb. 13 p) en een ijzeren mesfragment. In de vulling van het graf enkele vroeg-Germ. scherfjes. Dit graf is klaarblijkelijk vrij vroeg, nog uit de 5de eeuw na Chr.

In dezen grafkuil is weer ingegraven een later brandgraf:

18 met cilindervormig urntje van rossig ruwwandig aardewerk (Beschr.lijst n°. 56).

Een interessante groep wordt gevormd door de graven XXXV en XXXVI en hun omgeving (vgl. ook Afb. 15). Hier in dit terreingedeelte hebben we te rekenen met een aantal latere gaten (op den plattegrond met kruisarceering aangegeven), welke door alle sporen van het grafveld zijn heengegraven en ook door hun donkere vulling bewijzen, dat ze tot een lateren, ja een zeer laten aanleg behooren. Wanneer men deze gaten in hun regelmatig verband beschouwt, zou men meenen, dat hier ongetwijfeld eerst in de latere middeleeuwen of nog later, eenig gebouw had gestaan. Aan den eenen kant is het echter ook niet onmogelijk, dat enkele van deze gaten reeds vroeger uitgegraven grafkuilen van het grafveld zouden zijn. Het eerste van deze latere gaten, hetwelk wij ontmoeten, is dwars door onze beide grafkuilen heengegraven. Al was het dus niet met zekerheid te zien,

toch leek het ons dat onze beide grafkuilen samenhangen en gelijktijdig gegraven moesten zijn. In XXXV is de schedel van een geraamte nog zichtbaar, daaronder een bijl, een werkbijl waarschijnlijk (Afb. 11*k*), (vgl. LINDENSCHM. Hb., blz. 193, BARR. FLAVY, Arts Industr., blz. 52), een ijzeren mes (Afb. 11*f*), waaraan nog de sporen van een houten scheede en eenige onbekende ijzerfragmenten.

XXXVI is ongetwijfeld weer het graf van een paard. Hierin is slechts een gewoon ijzeren gespje gevonden; in de vulling de bodem van een inheemschen pot.

Afb. 15. Gedeelte van het grafveld.

Tot deze groep van graven behoort ook nog n°. XXXVII, waarin geen lijkresten meer zichtbaar waren. Op den bodem lag een ijzeren mes en een ijzeren ring met ijzeren strik, verder nog een ander ijzerfragment en een doorboord steentje. Ook deze kuil zou het graf van een ruiter kunnen zijn.

Het merkwaardige van deze graven is vooral, dat ze doorsneden worden door de kringvormige greppel, rondom een tumulus gegraven, tot welke het brandgraf n°. 19 behoort, waarin een urn (Beschr.lijst n°. 58) is gevonden, van het gewone ruwwandige aardewerk.

Op onze foto (Afb. 15) ziet men de kringvormige greppel, die bij de verschillende

kruisjes (x) door de vulling van XXXVI en XXXVII doorloopt en in het midden de omgeving van de urn (n°. 19), die nog is blijven staan. Hier is dus weer zeer duidelijk het brandgraf jonger dan de beide graven.

Noordelijk van de hier besproken groep liggen nog eenige gewone grafkuilen bij elkaar. In

XXXVIII is niets meer aanwezig behalve een kannetje met klaverbladvormige tuit (Beschr.lijst n°. 86) en boven in een hoek een klein spitsbuikpotje van hetzelfde aardewerk (Beschr.lijst n°. 29).

XXXIX en XL bevatten niets.

In de vulling van dezen laatsten kuil, dus later dan deze, is wederom een brandgraf (20) ingegraven, bevattend een ovaal urntje van het bekende rossige ruwwandige aardewerk (Beschr.lijst n°. 67). Inhoud verbrande beenderen.

In dezen hoek van het grafveld bevonden zich nog verder een groot aantal brandgraven, bij eenige waarvan nog zeer duidelijk de kringvormige greppels der tumuli bewaard waren.

21—24 zijn brandgraven, waarin niets meer dan een kluitje verbrande beenderen te vinden was. Bij 25 is geen greppel zichtbaar: de cilindervormige urn van rossig ruwwandig aardewerk, als gewoon, is slechts gedeeltelijk bewaard (Beschr.lijst n°. 70). Inhoud verbrande beenderen.

Bij 26 stond, binnen een duidelijk zichtbare kringvormige greppel, zulk een brandurn (Beschr.lijst n°. 49). Brandgraf 27 bevatte twee kluitjes verbrande beenderen binnen een zeer duidelijk afgeteekenden kring. Bij brandgraf 29, een eenvoudige beenderenplek, en bij 30 was zulk een kring niet meer bewaard. In 30 werd een grof spitsbuikurntje van wijden vorm gevonden (Beschr.lijst n°. 103), waarschijnlijk iets later 6de eeuw sch, inhoudende verbrande beenderen.

31 is nog weer een brandgraf, waarbij de kring van den tumulus is bewaard; de inhoud is echter waarschijnlijk vernield. In het midden van den kring werden althans slechts gevonden de scherven van eenige urnen, van den gewonen ruwwandige cylinder- en van terra-niga-achtigen verloopende spitsbuikvorm.

Met een zestal plekken, waar eenvoudig verbrande beenderen in den grond ingegraven waren n°. 32—37, hadden we, naar het scheen, de oostelijke grens van het grafveld bereikt. Van deze bevatte n°. 32 tusschen de beenderen een dubbelkonisch spinschijfje van gewoon inheemsch aardewerk.

Iets meer westelijk zijn langs den zuidrand van onze ingraving nog twee graven te vermelden: n°s XLI en XLII. In XLI werd uitsluitend onder in den kuil een voetschaaltje van laten terra-nigra gevonden (Beschr.lijst n°. 14); het is dus waarschijnlijk een vroeg 5de-eeuwsch graf. N°. XLII bevatte niets.

Zuidelijk van deze graven moesten we een strookje grond laten staan, waaronder mogelijk nog een enkel graf verborgen is gebleven. Aan den zuidrand van het grafveld ontgroeven we nog een paar grafkuilen XLIII en XLIV, in den eersten waarvan niets werd gevonden, terwijl XLIV duidelijk schedel en dijbeenderen vertoonde. Hierin werd verder nog gevonden een kleine ijzeren breedbladige speerpunt (Afb. 11 n), een klein bronzen nageltje en eenige ijzerfragmenten; in de vulling van den kuil enkele Germaansche scherfjes.

Verder zijn hier nog eenige brandgraven te vermelden, ten eerste n°. 38 binnen een duidelijk zichtbaren kring gelegen en een kluit verbrande beenderen bevattende, waarbij gevoegd een tonvormig spinschijfje van gewone gebakken aarde.

39 bevatte binnen eenige sporen, die mogelijk ook van een omheining afkomstig zijn,

nog weer een urtje van ruwwandig rossig aardewerk (Beschr.lijst n°. 14) met verbrande beenderen.

Niet tot het grafveld behorende is verder hier nog een eigenaardige vondst te vermelden. Op twee plaatsen vertoonde zich (op de kaart gemerkt met een ×) bij elkaar liggende een aantal groote fragmenten van Germaansch la Tène-aardewerk (Beschr.lijst n°. 1), gelijk dit ook in de vulling der graven telkens voorkomt, zoowel glad en donker als geelbruin en ruw van oppervlak. Aan de noordzijde van het grafveld ligt, naast het geheel vergraven stuk, een zandweg, die onmogelijk kon worden opgebroken. In het land ten N. daarvan konden we nog een paar proefgreppels graven, waarin echter slechts enkele brandgraven voor den dag kwamen, zoodat we, gezien de moeilijkheden, welke het terrein hier bood, meenden onze opgraving ook in deze richting niet verder te moeten voorzetten. De hier bedoelde brandgraven zijn:

40. waarbij slechts een gedeelte van den kring van een tumulus kon worden blootgelegd.

41. bevatte een cilindervormig urtje van het gewone ruwwandige aardewerk (Beschr.lijst n°. 64), inhoud verbrande beenderen, binnen een kringvormige greppel van een tumulus. Hier naast 42 met een dergelijke kringvormige greppel. Een eindje westelijker teekent zich (43) weder een gedeelte van zulk een greppel af, vlak naast welke een urtje, ruwwandig met dekselgeul (Beschr.lijst n°. 38), inhoudende verbrande beenderen en een fragment van een cilindervormige urn (Beschr.lijst n°. 71), werd gevonden.

Verder treffen we hier nog:

44. een fragment van een cilindervormige urn van het gewone type (Beschr.lijst n°. 72) en

45. een cilindervormige urn van het gewone ruwwandige type (Beschr.lijst n°. 54), inhoud verbrande beenderen.

II. BESCHRIJVENDE LIJST VAN HET AARDEWERK.

In het aardewerk zoowel bij onze opgraving als reeds vóór dien tijd bij het graafwerk gevonden, kunnen we een aantal zeer verschillende soorten onderscheiden.

I. VROEGER INHEEMSCH AARDEWERK.

1. In de eerste plaats zijn te vermelden de twee groepen scherven, op twee verschillende plaatsen gevonden (op de kaart met een × gemerkt) en behorende tot een typische late la Tène-ceramiek, ruwwandig en lichtgekleurd, of wel donkerder en glad van oppervlak.

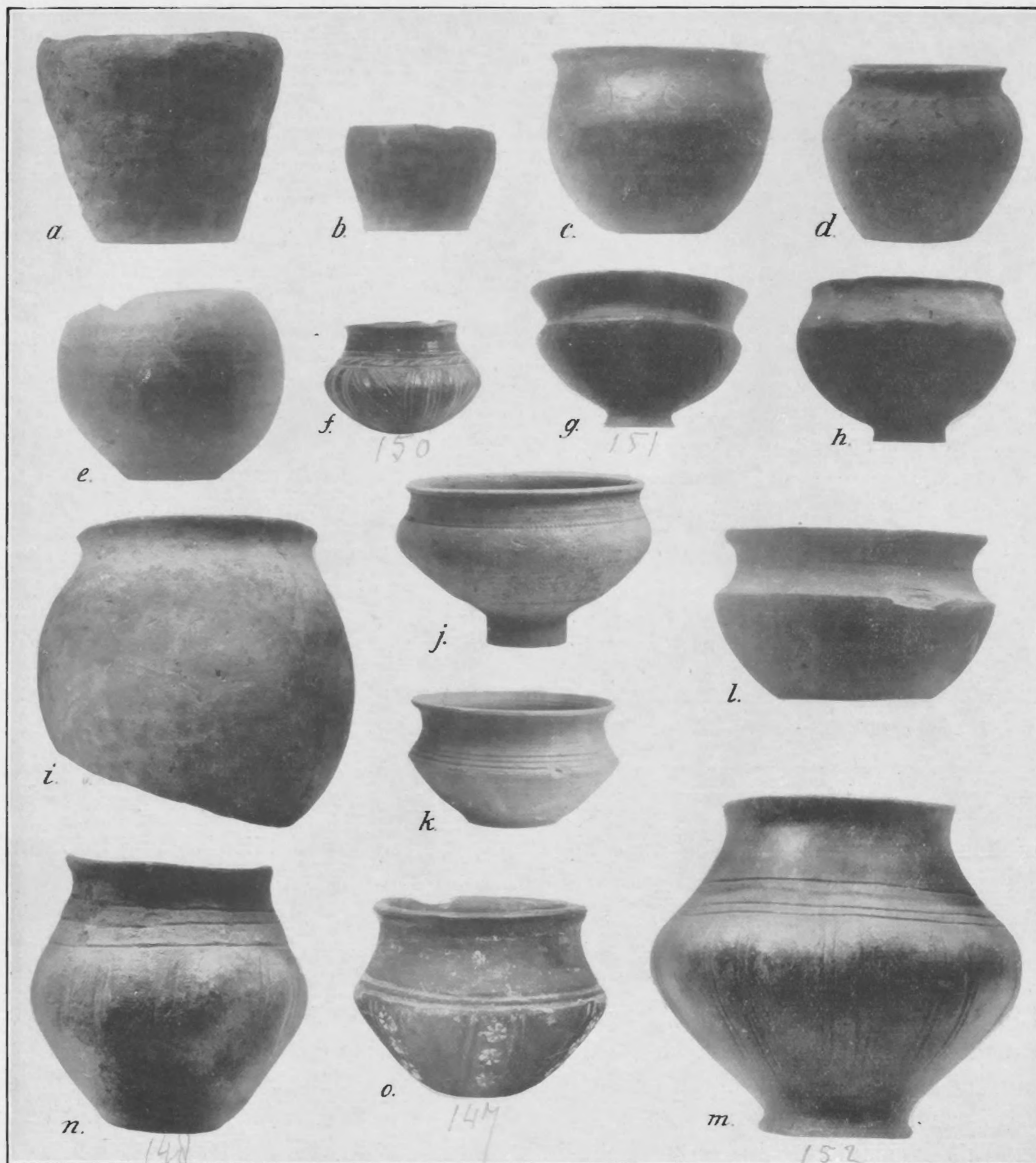
Deze scherven schijnen uit een iets vroegere periode te zijn en niets met het eigenlijke grafveld als zoodanig te maken te hebben. Dit wordt ook bevestigd door de aanwezigheid van dergelijke scherfjes in de vulling van verschillende grafkuilen, gelijk boven telkens vermeld. Niet onwaarschijnlijk hebben we de drie volgende nummers ook nog tot deze groep te rekenen. Ze werden althans los in den grond ingegraven gevonden zonder verbrande beenderen en zonder dat er van een graf sprake kon zijn. Mogelijk is het echter ook, dat één of meer van deze stukken tot de volgende groep (II) te rekenen zijn.

2. Ruwwandig cilindervormig potje late la Tène-ceramiek (Afb. 16 a), hoog 14 cM.

3. Dergelijk potje, hoog 7 cM. (Afb. 16 b).

4. Ovaal potje, hoog 11 cM., met opstaand randje, op den schouder met indrukken versierd

(Afb. 16 *d*); gewone z.g. late la Tène-vorm. Dergelijke stukken komen echter ook nog zeer laat b.v. in Allemannengraven voor (A. H. V. V. 47838).

Afb. 16. Aardewerk.

$a-e = 1/5$; $f = 1/4$, $g-h = 1/5$, $i = 1/4$, $j = 1/5$, $k = 1/4$, $l = 1/5$, $m = 1/3$; $n = 1/4$, $o = 1/3$.

II. INHEEMSCH AARDEWERK UIT HET GRAFVELD.

5—7. Ovale ruwe inheemsche urnen met klein omgebogen randje, Saksische zakvorm, gelijk die ook verder in verschillende streken o. a. van Duitschland voorkomt (Oudh. Med. VII², Afb. 26 V; A. H. V. V 47, Ber. R. G. Forsch. XV 52), hoog 16 cm. (Afb. 16 *i*).

la Tène common (graafveld Muzen)
Aardewerk graafveld Muzen 94 en

8. Voeturntje van dergelijk ruw inheemsch aardewerk, echter zeer duidelijk namaak van late terra nigra-vormen als IV. 16 (vgl. ook UNVERZAGT Alzei 18), hoog $11\frac{1}{2}$ cM. (Afb. 16 h). Verwante inheemsche stukken uit den Rom. keizertijd A. H. V. V 91³⁶. Vgl. ook de voeturntjes uit RIJSEN, Verslagen en Mededeelingen voor Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1924, Oudh. Med.², VI. 82.

9. Urntje van donker inheemsch aardewerk, bolle vorm (Afb. 16 c), met uitgebogen rand, bijna zonder standvlak, hoog 12 cM. (uit brandgraf 8).

Dergelijke stukken in Allemannengrafvelden A. H. V. V 47, n°. 835. Merkwaardig is, dat dit stuk betrekkelijk laat zijn moet, o. a. later dan de urn van Rom. afkomst, n°. 63. (Zie beschrijving graf 10).

III. INHEEMSCH PLASTISCH VERSIERD AARDEWERK.

10. „Bultenurntje” van glanzend zwart aardewerk (als b.v. in Rijnsburg gevonden, O. M. V¹, Afb. 8, 4), gebruikt als brandurn met verbrande beenderen, hoog 13 cM. (Afb. 16 m).

11. „Bultenurntje” van grauw aardewerk, vorm als in Rijnsburg (O. M. V¹, Afb. 8, 5), hoog 13 cM. (Afb. 16 n).

12. Klein „bultenurntje” (uit brandgraf 11) (Afb. 16 f), gelijk uit Saksische, doch vooral uit Allemannische grafvelden wel bekend is. Vgl. o. a. SCHUMACHER, Siedlungsgeschichte III 13⁴. Hoog $6\frac{1}{2}$ cM.

13. Potje van hetzelfde aardewerk als boven, glanzend bruinzwart oppervlak. Op den buik metopenindeeling door ingedrukte verticale strepen, hoog $7\frac{1}{2}$ cM. (Afb. 16 o).

Deze vormen van „bultenurnen”, althans van n°. 10 en 11, zijn zeer gewoon in de Saksische ceramiek. Ook voor n°. 13 zijn daar analogiën te vinden (vgl. PLETTKE, Urnenfriedh. III Taf, 51. 12 en Archaeologia, 76, VI. 2). Overigens komen deze vormen eveneens in de ceramiek van andere, meer zuidelijke Deutsche stammen als Allemannen, Thuringi, enz. voor, uit den tijd der volksverhuizing, waar men ze dan terecht als bewijs beschouwt, dat deze stammen uit vermenging met Saksische elementen, uit de Elbestreken gekomen, zijn ontstaan (SCHUMACHER, Siedl. Gesch. III, blz. 8 en 34, en VEECK in Ber. d. R. G. Forsch. XV, Abb. 5).

Over deze ceramiek, vooral ook als n°. 13, bij de Thuringi, zie SCHUMACHER l.l. III 40, en Jahresber. Thür. XII, Heft 1 (1925), Abb. XIII.

N°. 13 vertoont ook groote verwantschap met late terra nigra-vormen (vgl. Alzei, Abb. 18).

IV. LATE TERRA-NIGRA.

14 (uit graf XLI). Voetschaaltje van late terra-nigra (Afb. 16 g), nauw verwant met laat-Romeinsche vormen als UNVERZAGT, Alzei blz. 28 e. v., gelijk die ook tot in de 6de eeuw nog voortleven, o. a. vooral in Allemannengraven (vgl. Ber. R. G. Forsch. XV 49), hoog $10\frac{1}{2}$ cM.

15 (uit graf XXXIV). Dergelijk voetschaaltje van late terra-nigra (Afb. 16 j), S-vormig profiel met gearceerden band versierd, hoog 10 cM. (vgl. UNVERZAGT l.l., blz. 29, n°. 4 en 6; voor het voetje vgl. n°. 8).

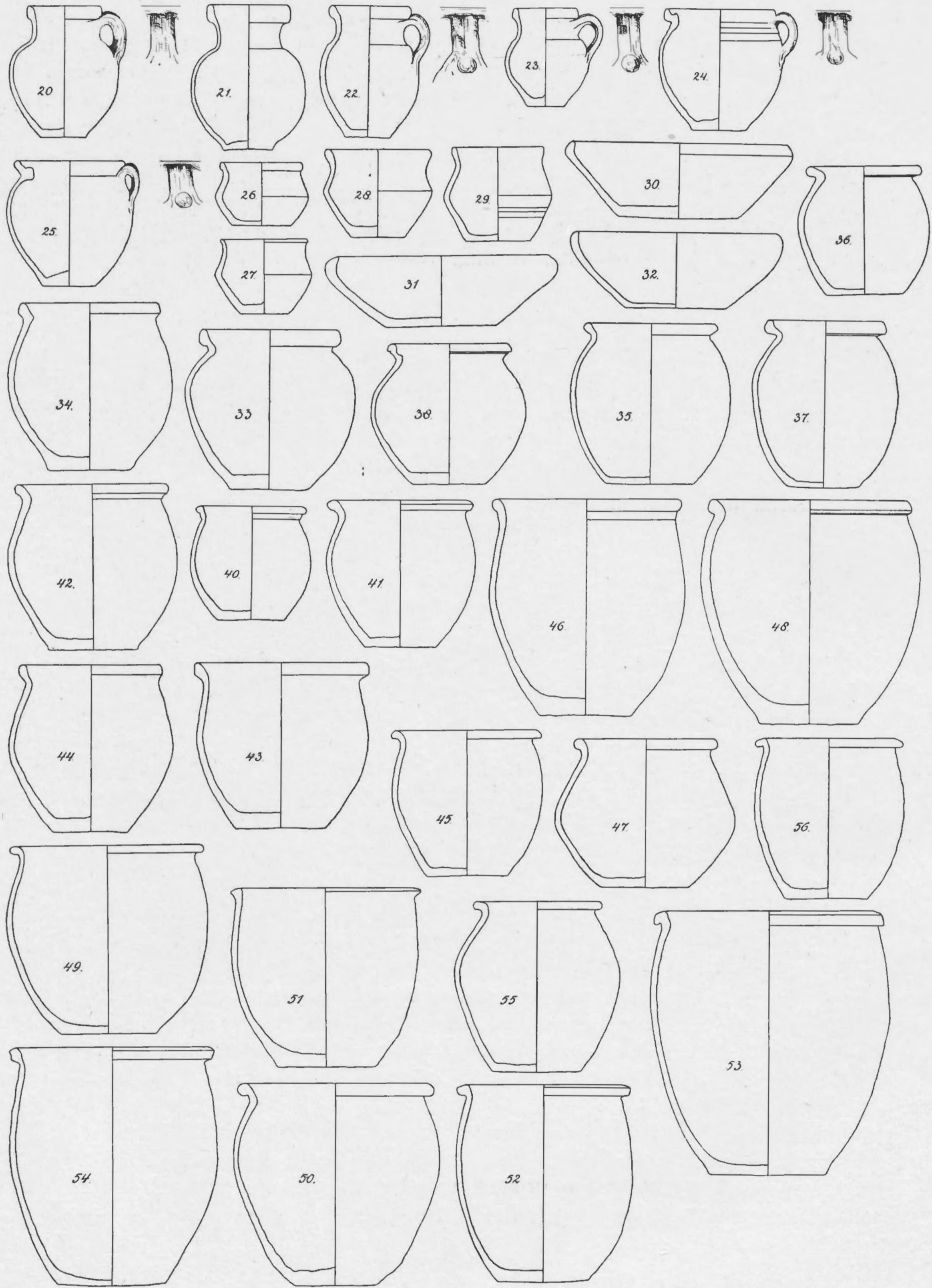
16 (uit graf XXXIV). Potje van terra-nigra-achtig aardewerk (Afb. 16 k) met spitsen buik, doch met S-vormig profiel, hoog $7\frac{1}{2}$ cM. (vgl. Ber. R. G. Forsch. XV 49 8 en 10).

17. Komvormige urn van late terra-nigra, hoog 12 cM., met spitsen buik doch van S-vormig profiel, veel gelijkend op de vorige. (Afb. 16 l).

V/muzen

Bultenur

Saksische
urnen
(Wuzen)

Afb. 17. Aardewerk-profielen (de nummers zijn die der beschrijvende lijst).

Dergelijk aardewerk ook uit Loenen vgl. Oudh. Med. V¹, Afb. 2, 2.

18. Onderstuk van een bolvormige flesch van late terra-nigra (Afb. 16e), de hals is geheel afgebroken, de bodem van onderen even ingedeukt en met een cirkel afgedraaid. Zóó gebroken is het stuk als brandurn gebruikt (brandgraf 9). De vorm is als het laat Romeinsche stuk, UNVERZAGT, Alzei, Abb. 19⁴. Hoog 11½ cM.

19. Schotel van late terra-nigra, groot fragment (vgl. Trier, Vorl. Bl. 24a. 3).

Deze vormen, nog van echte terra-nigra, behooren tot de laatste producten der Romeinsche industrie aan den Rijn in de 6de eeuw na Chr. Ze ontbreken in Frankische grafvelden, doch gelden evenals de voorgaande groep (III), als karakteristiek element in de kultuur van Allemanen en Thuringi enz. (vgl. Ber. d. Rom. Germ. Forsch. XV 50 en de Thuringische stukken als bij GÖTZE l.l., vgl. ook Jahresber. Thür. XII, Hft. 1).

Merkwaardig is het voorkomen van deze voor onze streken zeer zeldzame ceramiek ook in Loenen.

V. RUWWANDIG AARDEWERK VAN ROMEINSCHE AFKOMST.

(N.B. De in het volgende beschreven stukken staan onder dezelfde nummers afgebeeld op Afb. 17—19, enkele bovendien op Afb. 20.

20. Ruwwandig oorpotje van grauw-bruin aardewerk (Afb. 17), hoog 13 cM. Nog zuiver Romeinsche vorm, die vanaf de 4de eeuw zeker tot diep in de 6de eeuw voortduurt (UNVERZAGT, Alzei II 30) en ook bij de verschillende stammen als Allemanen en Thuringi veelvuldig is geïmporteerd (A. H. V. V 24, 400; Ber. R. G. Forsch. XV, Abb. 3³; GÖTZE, Weimar XV 6).

21. Dergelijk potje van grauwbruin aardewerk, hoog 14 cM. (Afb. 17).

22. Dergelijk potje, doch van rossig ruwwandig aardewerk, als straks nader te beschrijven, hoog 15 cM. (Afb. 17).

23. Dergelijk potje als 22, doch veel kleiner, hoog 9 cM. (Afb. 17).

24—25. Ovale oorurtjes, gedrongen vorm met rand met dekselgeul. Typisch laat-Romeinsche vorm (KOENEN, Gefässk. XVII⁵), hoog 12 cM. (Afb. 17).

26. Urntje van spitsbuikigen vorm (waarschijnlijk ontstaan onder invloed van de Frankische spitsbuikceramiek) van rossig ruwwandig aardewerk als het Romeinsche, b.v. ook nog voorkomende in de 6de-eeuwsche graven van Andernach (Bonn. Jahrb. 105 XIII 37), hoog 7½ cM. (Afb. 17).

27. Dergelijk urntje van grauwbruin aardewerk, de rand iets meer uitgebogen, hoog 6 cM. (Afb. 17).

28. Dergelijk potje, hoog 10 cM., gevonden in grafkuil XXXII, waarin behalve een paar kralen, ook een doorboord muntje van keizer FLORIANUS. (Afb. 17).

29. Dergelijk potje, hoog 16½ cM. (Afb. 17), gevonden in een grafkuil n°. XXXVIII te zamen met de kan n°. 86.

30. Platte schotel met schuin opgaande even naar binnen gebogen, aan den rand scherp toeloopenden wand (Afb. 17). Voortzetting van een laat-Rom. vorm, UNVERZAGT, Alzei 29 (5de of begin 6de eeuw).

31. Dergelijke schotel, gevonden in een grafkuil (IV), te zamen met een eenvoudigen ijzeren gesp. (Afb. 17).

32. Groot fragment van zulk een schotel, afkomstig uit grafkuil XXI. (Afb. 17).

33—37. Ruwwandige urnen van grauwbruine aarde, varieerende plomp-ovale vorm met recht afgesneden voet en in den rand een meer of minder geprononceerden dekselgeul

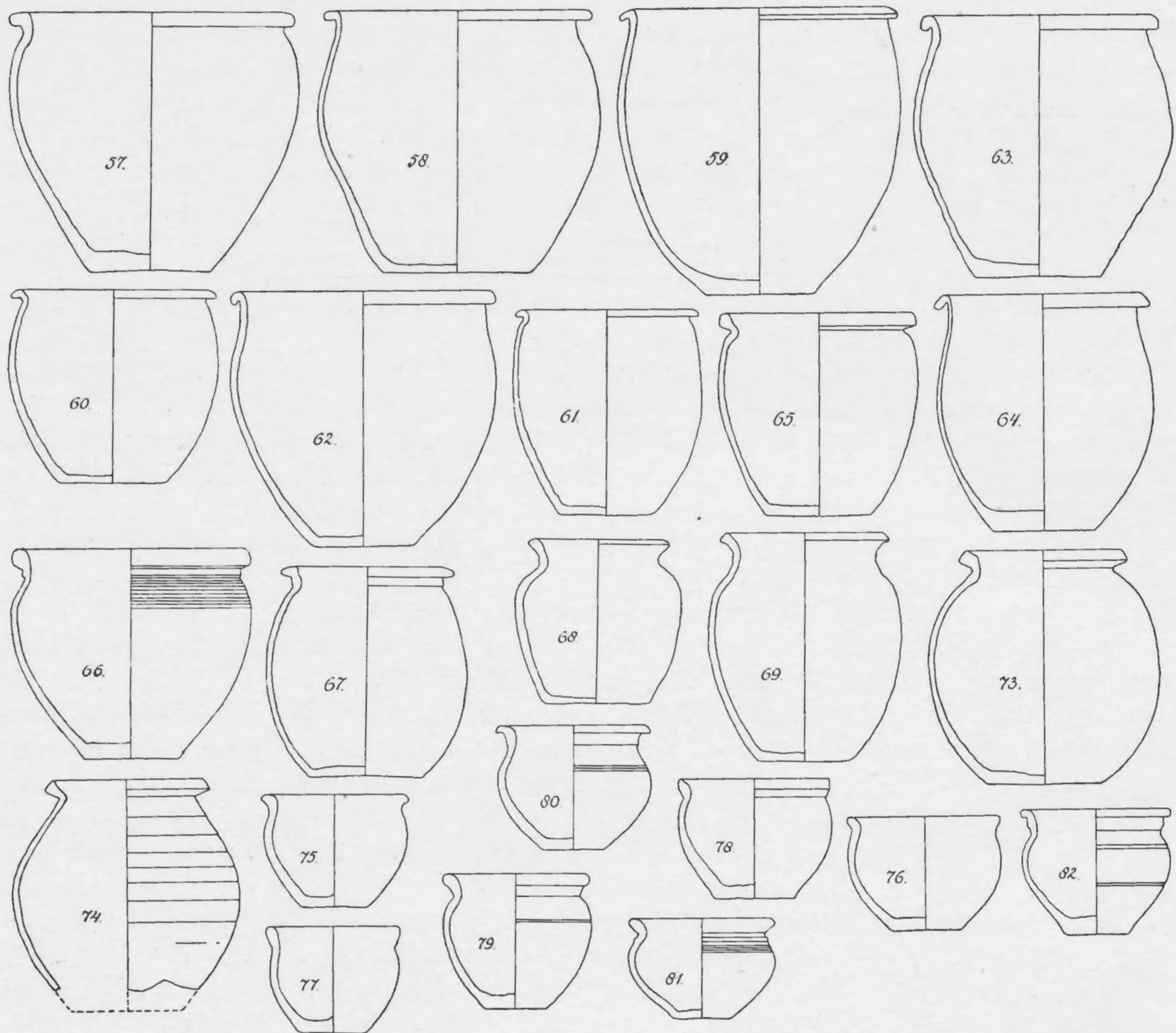
Vgraven

Frankisch
ruwwandig
aardewerk

~~Aardewerk~~
Aardewerk met ruwwandig
aardewerk

(Afb. 17); bij een enkele is de bodem reeds eenigszins bol afgesneden (Afb. 21a). Laat-Romeinsche vorm (vgl. Alzei 27, Trier. Vorl. Bl. 23^d, E 23²⁷), die zeker nog tot een eind in de 6de eeuw in gebruik is geweest (vgl. Germania V, Abb. 21³ A. H. V. V 24³⁹⁶). Deze urnen bevatten allen verbrande beenderen; hoogte: 16, 17, 16½, 12½ en 17½ cM.

38. Dergelijk urntje uit brandgraf 43, te zamen met het groote fragment n°. 71, hoog 14½ cM. (Afb. 17).

Afb. 18. Aardewerk-profielen (de nummers zijn die der beschrijvende lijst).

39. Fragment van zulk een urntje, gevonden in grafkuil n°. XII, te zamen met de urn n°. 47. (Afb. 17).

40. Klein dergelijk urntje, iets slanker, hoog 11½ cM., uit brandgraf n°. 3. (Afb. 17).

41—74. Aan de vorige soort sluit zich een zeer groot aantal stukken aardewerk aan van precies hetzelfde zeer harde baksel en dezelfde techniek doch van zeer varieerenden vorm, vanaf het plompe ovaal tot den cylinder. Merkwaardig is ook, dat, terwijl sommigen

nog een vrij goed recht afgesneden bodem vertoonen, er bij de meesten een groote neiging bestaat tot ruw afsnijden daarvan, zoodat de bodem onregelmatig bol wordt (vgl. Afb. 21). Bij vele stukken treden zeer sterk zoowel aan buiten- als aan binnenzijde de draaisporen op (vgl. Afb. 20). Deze soort is blijkbaar direct uit den vorigen Romeinschen vorm ontstaan.

Eerst noemen we een aantal stukken:

41—45, resp. 16, 17, $17\frac{1}{2}$ en 17 cM. hoog (Afb. 17), waarbij de vorm en de naar buiten gebogen rand nog aan den rand met dekselgeul herinneren. N°. 46 iets grooter ($21\frac{1}{2}$ cM.) en met een iets meer geprofileerden rand doet dat ook nog, evenals het kleine urntje n°. 47 (hoog $15\frac{1}{2}$ cM.) waarbij de rand eenigszins ribbelvormig is. N°. 47 is ook door zijn vindplaats merkwaardig, n.l. in den grafkuil XII, te zamen met het urntje met dekselgeul n°. 39, terwijl boven in de vulling van den kuil, waarin zich dit graf bevond, het brandgraf met het urntje n°. 40 was ingegraven, benevens een ander brandgraf, waarin het straks te noemen stuk n°. 57 zich bevond. In een ander brandgraf zien we bovendien zulk een urntje met dekselgeul samengaan met fragment n°. 74, van een dergelijk stuk als straks te beschrijven. Deze verschijnselen met elkaar wijzen dus op een zeer nauwen chronologischen samenhang van zulke laat-Romeinsche vormen als boven met deze meer cylinder-vormige typen.

48—50, hoog 22, $19\frac{1}{2}$ en 15 cM., vertoonen weer meer cylindervormen met ribbelvormigen rand (Afb. 17 en voor 50 ook 20c), n°. 51, 17 cM. hoog, is een typische cylinder bijna zonder rand (Afb. 17 en 19d).

N°. 52—54, $19\frac{1}{2}$, $25\frac{1}{2}$ en $24\frac{1}{2}$ cM., hebben een eigenaardigen dikken, meer geprofileerden rand. (Afb. 17).

N°. 55—59, hoog $16\frac{1}{2}$, 16, $16\frac{1}{2}$, 21 en $23\frac{1}{2}$ cM. (Afb. 17 en 19, voor n°. 56 zie ook Afb. 20a), vertoonen weer een andere randvorming; deze is daar namelijk ter dikte van de vaas zelf recht naar buiten gebogen en van boven afgeplat, n°. 56 is daarbij plomp-ovaal, de andere meer cylindervormig. Na wat we boven bij n°. 47 zagen is het duidelijk, dat tusschen deze vormen en de vorige geen belangrijk tijdsverschil bestaat, al zijn deze klaarblijkelijk uit de ouderen ontstaan. Het feit, dat n°. 58 afkomstig is uit brandgraf 19, hetwelk door 2 grafkuilen is heengegraven, wijst er echter wel op, dat deze vormen nog vrij laat zijn.

N°. 60 en 61, $15\frac{1}{2}$ en 16 cM. hoog (Afb. 18), zijn weer cylindervormen met een fijn uitstaand randje met vrij sterke insnoering daaronder, terwijl bij n°. 62 en 64 (Afb. 17 en 20b), $19\frac{1}{2}$ en 21 cM. hoog, de rand naar beneden is omgeslagen, zoodat een bepaalde „keel” ontstaat. N°. 63 moet weer betrekkelijk oud zijn, immers het brandgraf 10 waartoe het behoort, is bij het graven van den grooten kuil voor de graven XIV e. v. v. vernield.

Bijzondere vormen met typisch geprofileerde randen zijn n°. 65 en 66, hoog $16\frac{1}{2}$ en 17 cM. (Afb. 18 en 20e). Dit laatste stuk vertoont bijzondere gelijkenis met A. H. V. V 24, 398 en met een straks te bespreken exemplaar uit MAYEN (Afb. 23a); hierin zou ook het glazen bekertje (zie beneden blz. 110 n°. 35) gevonden zijn. Eenigszins op zichzelf staat ook het stuk n°. 67 (hoog 29 cM.) met zijn eigenaardig geprofileerden rand, waarin binnenin mogelijk nog weer iets van een dekselgeul zichtbaar is, benevens de plompe ovale vormen 68 en 69 (hoog 14 en $25\frac{1}{2}$ cM.) met ingesnoerden schouder en uitstaanden rand (Afb. 18 en 20f), welke laatste eenigermate scherpkantig geprofileerd is. De bodem is hier bijzonder bol afgesneden. (Afb. 21c).

70—72 zijn verder nog eenige groote fragmenten van zulk aardewerk, waarvan de vorm

niet precies te onderscheiden valt. Ook van verscheidene andere dergelijke stukken werden nog de fragmenten op het terrein los gevonden, terwijl tenslotte uit de lijkgraven XI, XXIV en XXVIII stukken van zulk aardewerk voor den dag kwamen, zonder dat omtrent den precieseren vorm iets naders te zeggen valt.

Alle hier genoemde stukken, ook die welke reeds vroeger waren gevonden, hielden verbrande beenderen in, en zijn dus brandurnen geweest.

De vormen 67 en 69 schijnen als 't ware weer eenigszins overgangen tot 73, een hooge (19 cM. Afb. 18 en 20 *g*) en zeer hardgebakken bollen vorm met uitstaanden zeer scherpkantig geprofileerden rand, als bij Karolingische kogelpotten. Dit stuk is ook afkomstig uit een brandgraf (n°. 10), hetwelk in een grafkuil ingegraven en dus klaarblijkelijk laat is. Een dergelijk stuk, n°. 74, waarbij de bodem ontbreekt, is in een grafkuil gevonden (V) (Afb. 18 *e* en 20 *h*), hoog 17 cM.

Voor al deze laatste stukken vertoonen groote gelijkenis met latere Karolingische ceramiek.

75—82. Kleine potjes van hetzelfde ruwwandig aardewerk van Romeinsche afstamming in den vorm nauw verwant met de verschillende boven beschreven urnvormen (Afb. 18). Hoog resp. 9, 9, 10, 10, 8½, 10½, 9 en 10 cM.

83. Ovale tuitkan, hoog 21 cM., met klaverbladvormige monding en zuiver afgesneden, in het midden gewelfde voet en met een bandoor tusschen buik en rand. (Afb. 19—22 *f*). Deze vorm, geheel naar Romeinsch voorbeeld (vgl. TRIER. Vorl. Bl. 24 *b*), komt veelvuldig voor in Frankische graven, vooral aan den Rijn uit de 5de of het begin van de 6de eeuw (LINDENSCHM. Hb. XXXIV. 7, Bonner Jahrb. 105 XIII, A. H. V. V 6, 102), en ook in Allemannengraven (A. H. V. V 47, 832 en Ber. R. G. Forsch. XV, Abb. 3).

Een scherfje van den rand van zulk een kan werd gevonden in de vulling van graf VII, waarin bovenin een paar ruwwandige urntjes met dekselgeul (n°. 40 en 68). Ze is dus ouder dan deze laatste.

84. Dergelijke kan, alleen iets slanker, gevonden in graf XIX, hoog 27½ cM. (Afb. 19).

85. Kan met klaverbladvormige monding met scherpe randjes, plompe „Schlauchform” (Afb. 19 en 22 *e*); hetzelfde ruwwandige rossige aardewerk met scherpe draaisporen, waarschijnlijk later stuk dan de vorigen, hoog 21 cM. (Inh. verbr. beenderen).

86. Zulk een kannetje als 84, doch veel kleiner en slanker, maar met breed standvlak, hoog 16 cM., werd gevonden in grafkuil XXXVIII, te zamen met het potje n°. 29. (Afb. 19).

87. Klein kannetje van hetzelfde ruwwandige rossige aardewerk met geknepen tuitje en afzonderlijk voetje (Afb. 19 *e* en 22 *g*), nauw verwant met laat-Romeinschen vorm (vgl. LÖSCHCKE, Trier. Heimatbl. I, Afb. 11²⁶), hoog 10½ cM.

88. Amphora van hetzelfde ruwwandige rossige aardewerk (Afb. 19 en 22 *b*), de bandooren direct aan den rand aansluitende. In deze vaas werden met verbrande beenderen nog eenige metaalfragmenten o. a. een vrij groote bronzen gesplaat gevonden.

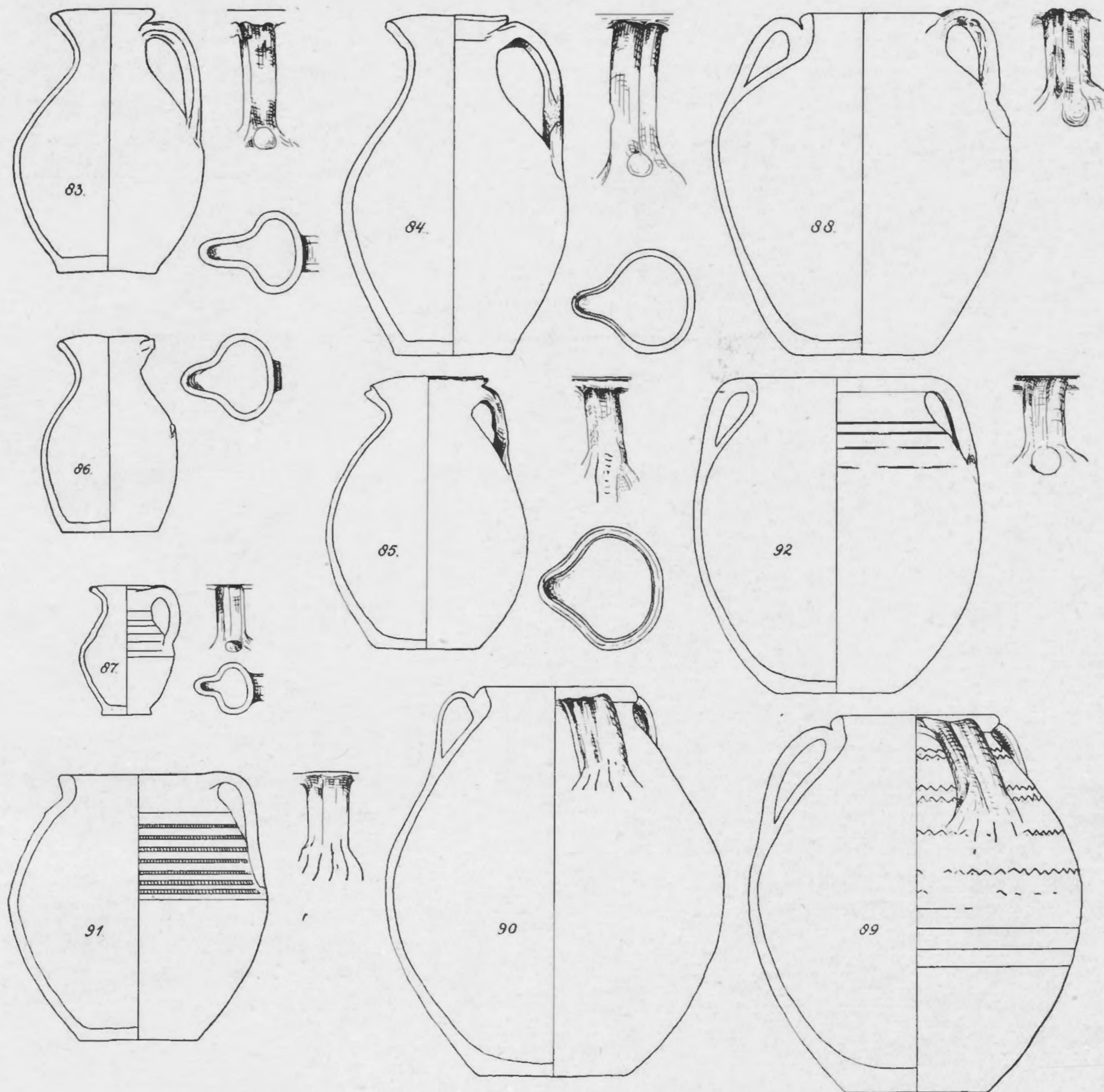
89. Merkwaardige groote amphora van hetzelfde aardewerk (Afb. 18 en 21 *c*). Ovale vorm met drie bandooren direct aan den rand aansluitende. De bovenhelft van de vaas met ingedrukte zigzalijnen versierd, de bodem vrij plat afgesneden, hoog 31 cM. Scherp baksel met sterke draaisporen.

90. Dergelijk stuk als 89 (Afb. 19 en 22 *d*) doch het aardewerk grauwer en zonder versiering, inhoudende verbrande beenderen, hoog 31 cM.

91. Kleine amphora met drie ooren, waarvan twee afgebroken, tusschenvorm tusschen

het verlopen-spitsbuikaardewerk als straks (groep VI) te behandelen en deze roode ceramiek (Afb. 19 en 22 a), hoog 20 cM.

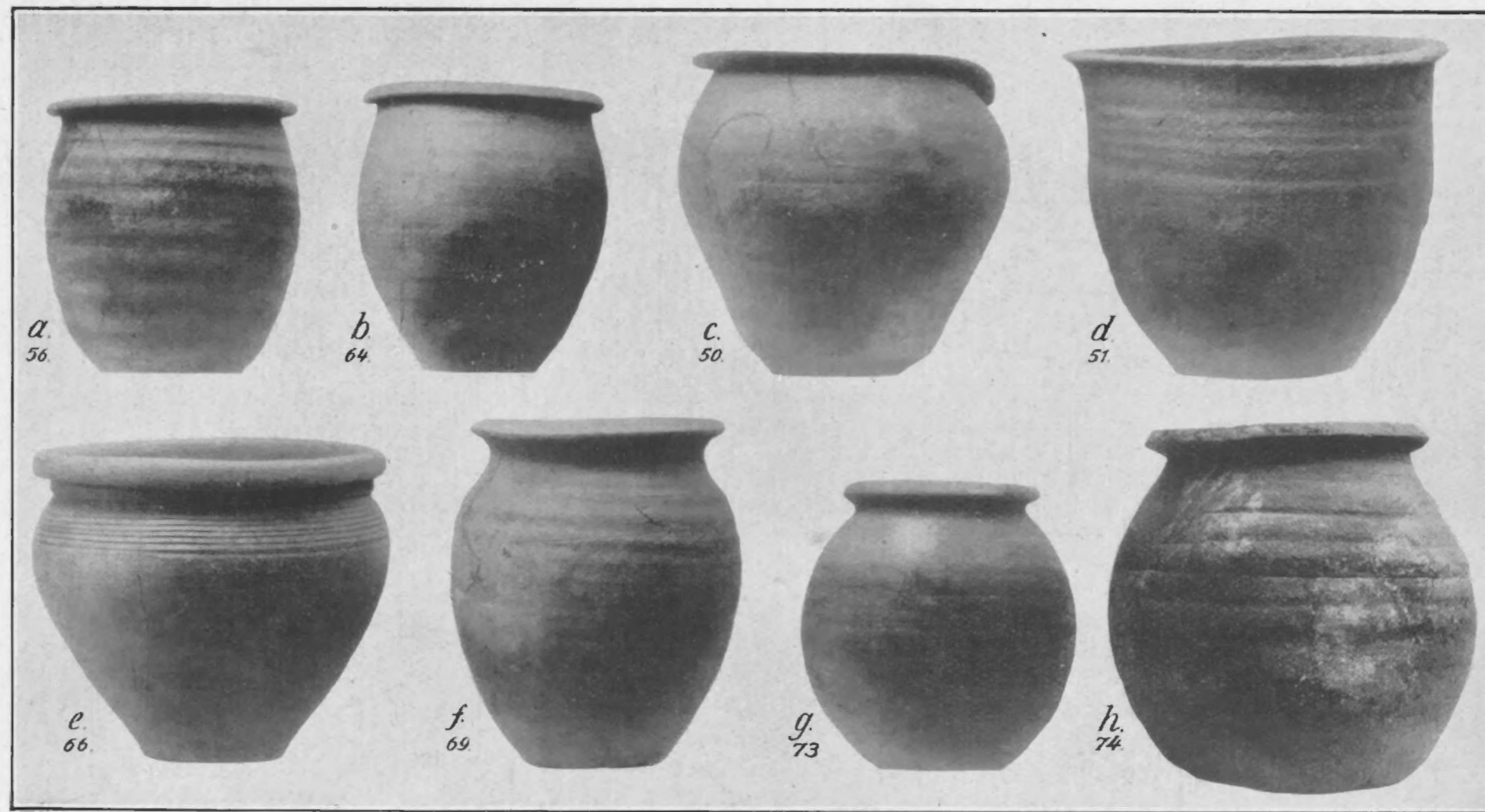
92. Dergelijke amphora (uit brandgraf n°. 1) van rossig hardgebakken aardewerk met twee bandooren (Afb. 19). In zijn verlopen spitsbuikvorm en de rijen ingedrukte vierkantjes als

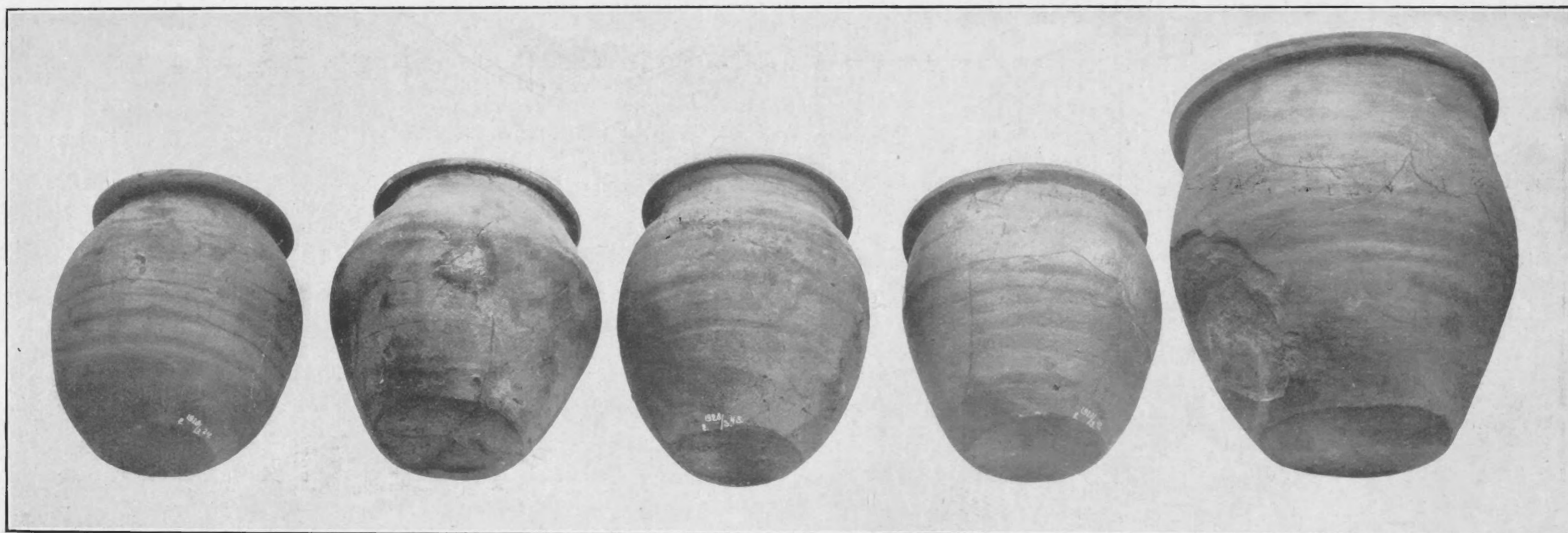
Afb. 19. Aardewerk-profielen (de nummers zijn die der beschrijvende lijst).

versiering, toont dit stuk, dat overigens dicht bij de vorigen staat, ook verwantschap met latere vormen uit de volgende groep VI (vgl. ook het stuk uit Putten, Oudh. Med. VII², Afb. 26 XIX), hoog 25 cM.

De hier beschreven groep van ruwwandig aardewerk is in verschillende opzichten zeer belangrijk, in de eerste plaats voor de juiste verklaring van ons grafveld zelf. We hebben

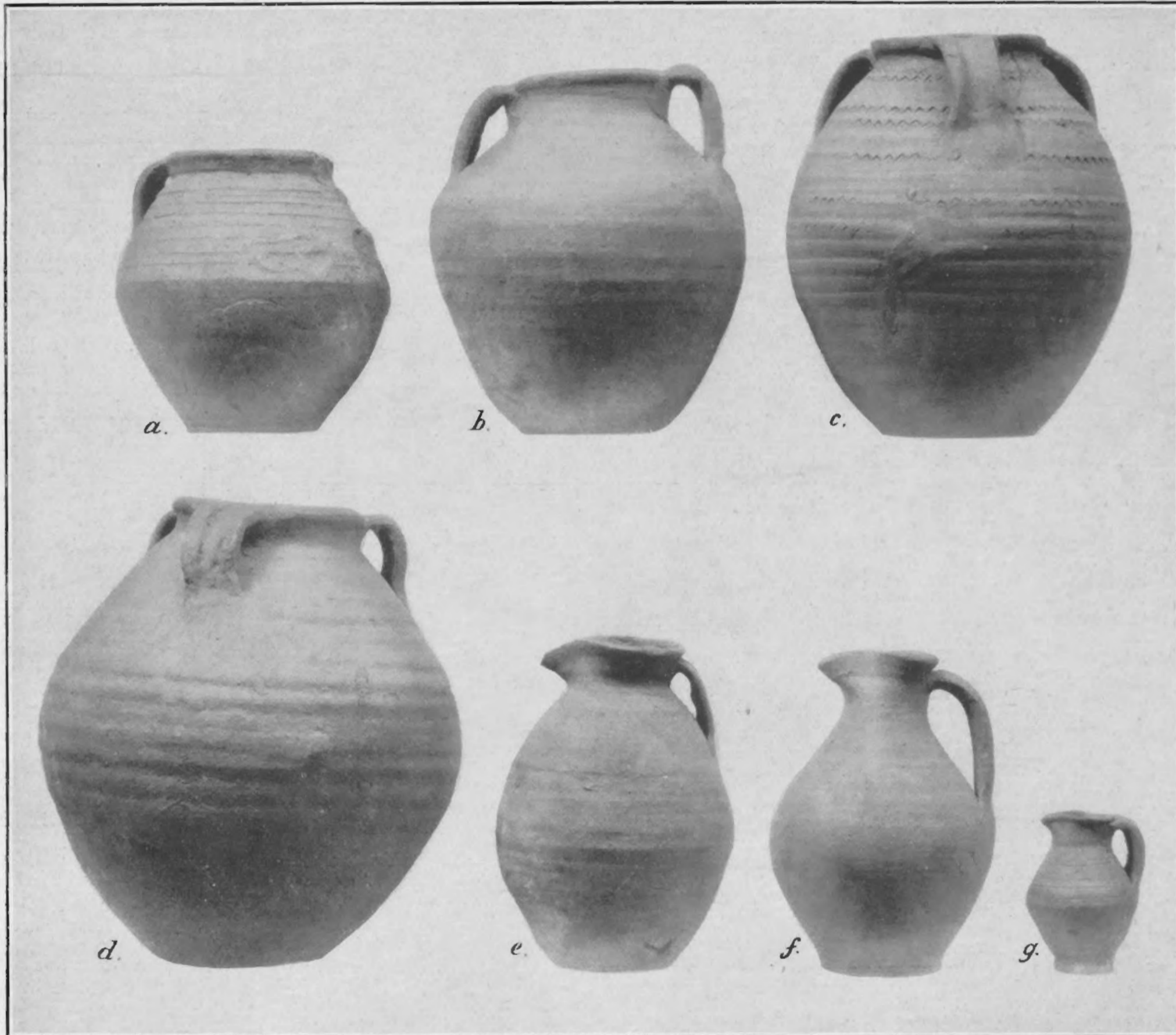
Afb. 20. Aardewerk.
 $a = 1/8, b = 1/7, c-e = 1/5, f = 1/7, g = 1/8, h = 1/4.$

$a-e = 1/5.$

Afb. 21 Aardewerk (a—e van l. naar r.)

hier namelijk een aantal nog zuiver Romeinsche vormen (n°. 20—40), zooals die in laat-Romeinsche fabrieken, zelfs reeds in IV^{de} eeuw na Chr., werden gemaakt, (UNVERZAGT, Alzei bl. 33, Trierer Vorl. Blätter) en wel van het buitengewoon harde baksel, dat voor de laatste dier Romeinsche producten reeds karakteristiek is, maar bovenal toch ook vooral in Frankischen tijd zich voordoet (UNVERZAGT, l.l., LÖSCHCKE, l.l. bl. 8, Praehist. Ztschr. II 222). Ook deze specifiek Romeinsche vormen leven onveranderd voort tot diep in dien z.g. Frankischen tijd. Ongestoord hebben deze fabrieken klaarblijkelijk hun productie voortgezet.

a—g = 1/6

Afb. 22. Aardewerk.

Hoe lang precies deze oude vormen zelf nog voortleven, valt niet te zeggen. Zeker echter komen de oude nog zuiver Romeinsche vormen nog een eind in de 6de eeuw voor (vgl. de gecit. lit. en Germania V 34). Deze fabrieken hebben een uitgebreid export gehad ook naar de Germanen, rechts van den Rijn. We vinden immers deze producten veelvuldig ook in de graven van Allemannen (VEECK, Ber. R. G. Forsch. XV, S. 50 e. v.), of Thuringi (GÖTZE, Weimar XV, 6 en 10). Ook bij de Franken komen ze in het bijzonder in de Rijnstreek voor (Bonn. Jahrb. 105).

Zijn dus ook de hier genoemde stukken 20—40 zeker van de 5de eeuw tot een eind

in de 6de eeuw te dateeren, we merkten reeds op, dat de volgende nummers, de urnen 41—74 en de in vorm precies hierop gelijkende kleinere potjes, 75 e.v., die overigens ook zoowel in Frankische als in Allemannen- (A. H. V. V. 837) en Thuringi graven (Görze XV 10) voorkomen, als 't ware een verdere ontwikkeling van deze vroegere vormen vertoonen; het zijn dus voortbrengselen van de voortgezette productie dezer fabrieken in na-Romeinschen tijd. Deze latere producten vooral zijn in de literatuur slechts weinig bekend en komen in de Musea ook betrekkelijk zeldzaam voor. Toch hebben bovengenoemde auteurs reeds het vermoeden uitgesproken, dat Mayen in den Eifel de plaats zou zijn waar ze zijn vervaardigd, en een onderzoek ter plaatse heeft mij werkelijk ook de overtuiging geschonken, dat ons rossig ruwwandig aardewerk, zooals we het hier beschreven, niet slechts in zijn oudere Romeinsche vormen, maar ook in zijn verdere ontwikkeling, werkelijk fabrikaat uit dit rijke pottebakkerscentrum zijn moet ¹⁾.

Merkwaardig is het overigens, dat ook in Mayen zelf maar zoo weinig producten uit deze fabrieken bewaard zijn gebleven. Wat men hier echter in het Museum vindt, stamt uit ontgraven pottebakkersovens of uit schervenheuvels, gelijk men die bij pottebakkerijen aantreft. Ook op het terrein, waar deze ovens gevonden zijn, heb ik, op aanwijzing van den heer HÖRTER, verscheidene scherven van hetzelfde aardewerk opgeraapt en op meerdere punten liggen zeker nog ovens bedolven.

Wat we daar in dit zeer rijke pottebakkerscentrum vinden, zijn in de eerste plaats dezelfde nog zuiver laat-Romeinsche vormen van schalen (als boven n°. 30), oorpotjes (als boven n°. 20), of urntjes met dekselgeul, maar verder ook de andere daaruit ontstane vormen die boven werden beschreven. Zoo zien we op onze afbeelding 23 onder *b* en *c* nog eenige zuiver laat-Romeinsche vormen en onder *a* een urn bijna identiek met ons stuk n°. 66. Alle drie deze stukken werden met elkaar gevonden in één ontgraven oven, die dus blijkens eerstgenoemde vondsten op zijn laatst begin 6de eeuw kan worden gedateerd (vgl. boven de beschrijving van n°. 33 e.v.v.). Tot een andere ovenvondst behooren de stukken Afb. 23 *d—i*, waarvan *d*, *g*, *h* en *i* typische kleine spitsbuikvormen als boven n°. 26 e.v.; *e* is een zakvormige kan, een Frankische verwording van den Romeinschen vorm, in techniek en vorm ten nauwste verwant met ons stuk n°. 85 en *f* is een verbrand misbaksel uit den oven, in aardewerk en vorm gelijk aan de ruwe ovale urntjes met omgebogen rand in onze verzameling. De nauwste verwanten van onze typische ovaal-cylindrische urnen, latere ontwikkelingsvormen van de oud-Romeinsche, zien we ook in de op Afb. 23 afgebeelde stukken *j*, *k*, *l*, eveneens Mayensche producten uit pottebakkersovens opgegraven, tezamen met het stuk Afb. 23 *m*, een typisch vroeg-Karolingische pot met bollen bodem.

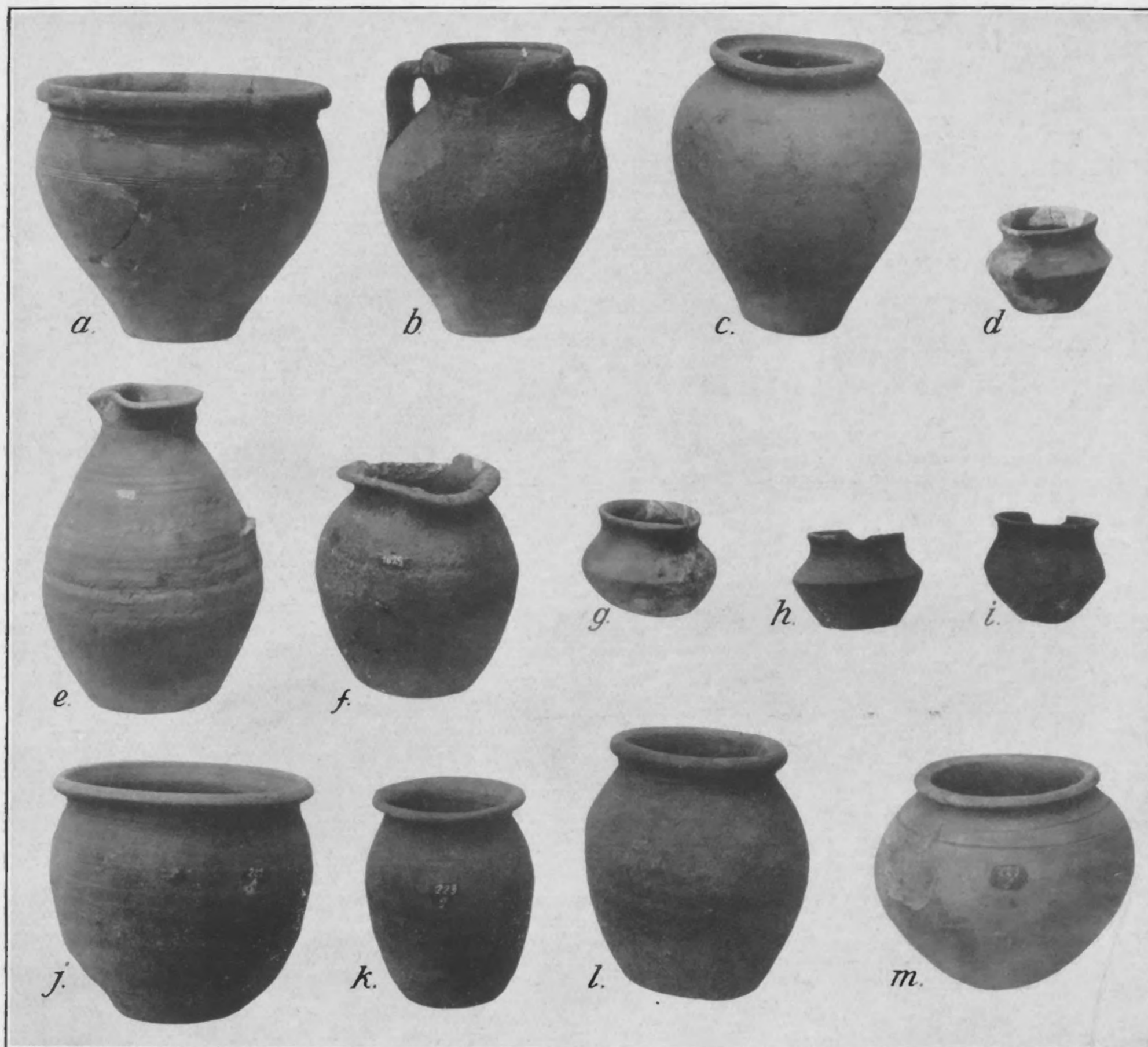
Hebben we boven als karakteristiek voor ons aardewerk uit Wageningen o. a. ook den typischen, ruw-bol afgesneden bodem opgemerkt (vgl. Afb. 21), ook dit kenmerk treedt hier bij deze Mayensche stukken sterk op den voorgrond (vgl. onze Afb. 24). Wanneer we stukken als de onze vergelijken met de zuiver Karolingische als Afb. 23 *m*, dan zien we als het ware het ontstaan van deze Karolingische eigenaardigheid bij deze na-Romeinsche ceramiek voor onze oogen.

Met de grootste waarschijnlijkheid kunnen we dus zeggen, dat onze Wageningsche

1) De heer PETER HÖRTER, Conservator van het Eifelvereins-Museum te Mayen, was zoo vriendelijk mij daarbij voor te lichten. Aan hem dank ik ook bijgaande foto's.

aardewerkverzameling het product is van deze Eifelpottebakkerij, naar ons land geïmporteerd, van een industrie dus die daar van laat-Romeinschen tijd af, onafgebroken tot in den Karolingischen heeft voortbestaan. De echt Karolingische stukken uit deze fabrieken (als Afb. 23 *m*) ontbreken in ons grafveld; hierdoor wordt ons dus een vast gegeven ter dateering geboden.

Op zichzelf is echter deze rijke verzameling zoo buitengewoon belangrijk, omdat deze soort aardewerk elders betrekkelijk weinig meer voorkomt en zelfs in het centrum van zijn

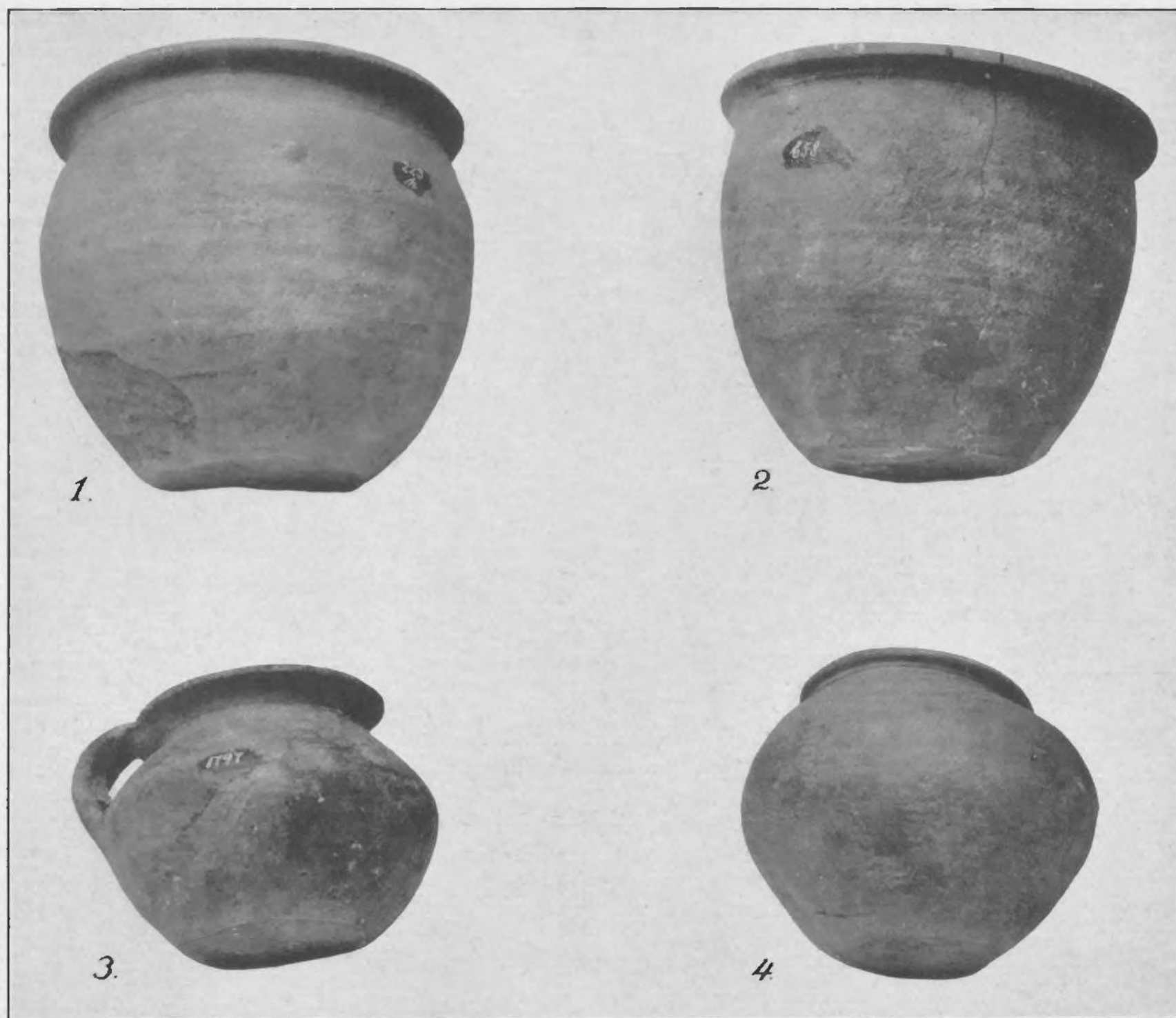

Afb. 23. Aardewerk uit Mayen

productie schaarsch is. De reden hiervoor werpt wederom een eigenaardig licht op ons grafveld zelf. We vinden hier namelijk nog zooveel en zoo volkomen gave stukken bewaard, omdat ze hier door deze bevolking als brandurnen gebruikt zijn; elders, in het land, waar ze werden vervaardigd, was van geen lijkverbranding meer sprake en dienden ze als gebruiks vaatwerk, dat slechts een kortstondig bestaan had.

Wat nu dit aardewerk zelf betreft, zoo zagen we hier de eigenaardige scherpe baktechniek, de verwording van den recht-afgesneden bodem tot den bol-afgesneden, de sterke draaikringen

aan binnen- en buitenzijde, kortom allerlei eigenschappen, welke speciaal bij het Karolingische voorkomen. Onze collectie geeft ons dus feitelijk het geheele ononderbroken ontwikkelingsproces te zien vanaf het laat-Romeinsche ruwwandige tot het typische hardgebakken Karolingische. Zoo zien we den typischen ruwbollen bodem ontstaan, die in het Karolingische, b.v. in Wijk bij Duurstede, algemeen is, we zagen, in n°. 73 en 74 vooral, de directe voorloopers van den Karolingischen kogelpot met scherp geprofileerden rand, ja het laat-9^e eeuwse potje, gevonden met een muntje van Karel den Kalen er in (Germania 1915, bl. 89), heeft in verschillende stukken van onze collectie zijn directe voorloopers. Doch er is nog meer, waardoor ons aardewerk zich vertoont als de overgang tusschen het laat-Romeinsche en

Afb. 24. Aardewerk uit Mayen.

het Karolingische. Immers in precies hetzelfde aardewerk vervaardigd zijn ook de amphoren 88 e.vv., eenerzijds een directe voortzetting van een Romeinschen ruwwandigen vorm uit de 4de eeuw (LOESCHCKE l.l. Afb. 11¹⁹, Trierer Vorl. Bl. 24^b 16), anderzijds met haar aansluitende bandooren, (vooral n°. 89 en het dergelijke, mogelijk nog iets latere, stuk 90) onloochenbaar de directe voorloopers van de typisch, Karolingische amphoren (als KOENEN, Gefässk. XXI¹), waarvan we de fragmenten in groote massa o. a. uit Wijk bij Duurstede kennen; zelfs in de Pfingsdorffer ceramiek, die in haar eerste producten ook reeds in Wijk bij Duurstede te vinden is en waarvan de aanvang toch zeker niet vroeger is te stellen dan de 2de helft van de 9de eeuw, leeft deze vorm nog voort. Aan den anderen

*ruwbollen
aardewerk*

*Aardewerkfabricage
van Rome tot
Karolingisch voorbeeld*

kant komt ons aardewerk zelf op deze plaats niet meer voor. (Voor deze ceramiek van Wijk bij Duurstede vgl. onze Oudheidk. Med. V¹. 44).

Zoo hebben onze opgravingen te Wageningen ons een buitengewoon rijk materiaal geleverd van een tot dusver weinig bekende, althans weinig opgemerkte soort aardewerk, welke een typisch overgangsstadium tusschen laat-Romeinsch en Karolingisch aardewerk vormt. En als resultaat van ons overzicht kunnen we hier dus het tot dusver niet bekende feit constateeren, dat dit latere aardewerk uit de 8ste eeuw en volgenden ontstaan moet zijn uit een ononderbroken ontwikkeling van het Romeinsche ruwwandige aardewerk in zulke pottebakkerscentra als Mayen, waar klaarblijkelijk de Romeinsche traditie zich zonder onderbreking tot in de vroege middeleeuwen heeft voortgezet.

Aan den anderen kant kunnen we op grond van bovenstaande beschouwingen deze producten zelf, en daarmee het grafveld waarin ze voorkomen, vrij nauwkeurig dateeren. Stukken als de laatste der bovengenoemde urnen (73—74) of als de amphoren n°. 88 e.vv. moeten tot het laatst van de 7de of het begin van de 8ste eeuw behooren. Tot zoolang heeft dus ook zeker het grafveld voortbestaan en merkwaardig is het daarbij, dat juist deze laatst-dateerbare stukken aardewerk, o. a. ook de genoemde amphoren, nog als brandurnen bij lijkverbranding hebben gediend, hoewel ze zeker in het Frankische milieu waarin ze werden vervaardigd, niet meer met dit doel gemaakt kunnen zijn, en zelfs verscheidene vormen zich daartoe ook feitelijk slecht leenen.

VI. „FRANKISCH” AARDEWERK.

93. Spitsbuikurkje van donker aardewerk, slanke vorm met ingedrukte radversiering, vrij vroeg 6de eeuw, hoog 12 cM.

94. Groot fragment van een vrij vroeg spitsbuikurkje met „Schachbrettmuster” (Afb. 25 a).

95. Spitsbuikurkje, plomper model met ingedrukte vierkantjes, waarschijnlijk later 6de-eeuwsch, inh. verbrande beenderen, hoog 16½ cM.

96. Spitsbuikurkje, vrij plomp met ingedrukte vierkantjes, later 6de-eeuwsch; hoog 13½ cM. (Afb. 25 b).

97. Spitsbuikurkje van verlopen afgeronden vorm met ingedrukte vierkantjes, waarschijnlijk laat 6de eeuw, hoog 15 cM.

98. Urn, grooter model met „Schachbrettmuster”, inhoudende verbrande beenderen, hoog 17 cM. (Afb. 25 c).

99. Spitsbuikurkje met eenigszins afgeronde vormen en „Schachbrettmuster” op den schouder.

100. Ovale urn met hoogen hals, verlopen spitsbuikvorm; op den schouder ingedrukt rijen van kleine streepjes, waarschijnlijk later 7de-eeuwsche stuk, hoog 20 cM. Inhoud verbrande beenderen en eenige kraaltjes.

101. Dergelijk urkje met verticale inknepingen in den buik. Op den schouder ingedrukt blokjes van vierkantjes en sterrozetten als bij Karolingisch aardewerk veelvuldig voorkomen. (Afb. 25 d). Waarschijnlijk later 7de-eeuwsch; hoog 15 cM.

102. Zeer wijde urn van spitsbuikigen vorm, doch met eenigszins S-vormig profiel, zooals bij terra nigra-achtige stukken, als IV 17 (Afb. 25 e). Hierdoor en door de eigenaardige versiering, een gearceerden band en daaronder een rij rozetten (vgl. in Loenen, Oudh. Med.

*Spitsbuik
urkje
Frankisch*

V¹, Taf. I, Afb. 2, ¹ en ²), lijkt dit stuk een overgangsvorm tusschen beide groepen IV en VI; het is dus waarschijnlijk ook vrij vroeg. Hoog 13½ cM.

103. Grof spitsbuikurkje, vrij wijde vorm, grauw aardewerk met ingedrukte horizontale lijnen versierd (Afb. 25*f*), hoog 13 cM., inhoudende verbrande beenderen, afkomstig uit brandgraf 30.

104. Groot gedeelte van een latere, eenigszins verlopen spitsbuikurn van grijs aardewerk, begin 7de eeuw waarschijnlijk, met dichte rijen van ingedrukte vierkantjes versierd, inhoudende verbrande beenderen, afkomstig uit brandgraf 17, hetwelk in de vulling van graf

Afb. 25. „Frankisch” aardewerk.

a, b, c = 1/6, *d* = 1/7, *e* = 1/5, *f* = 1/6, *g* = 1/5, *h* = 1/6.

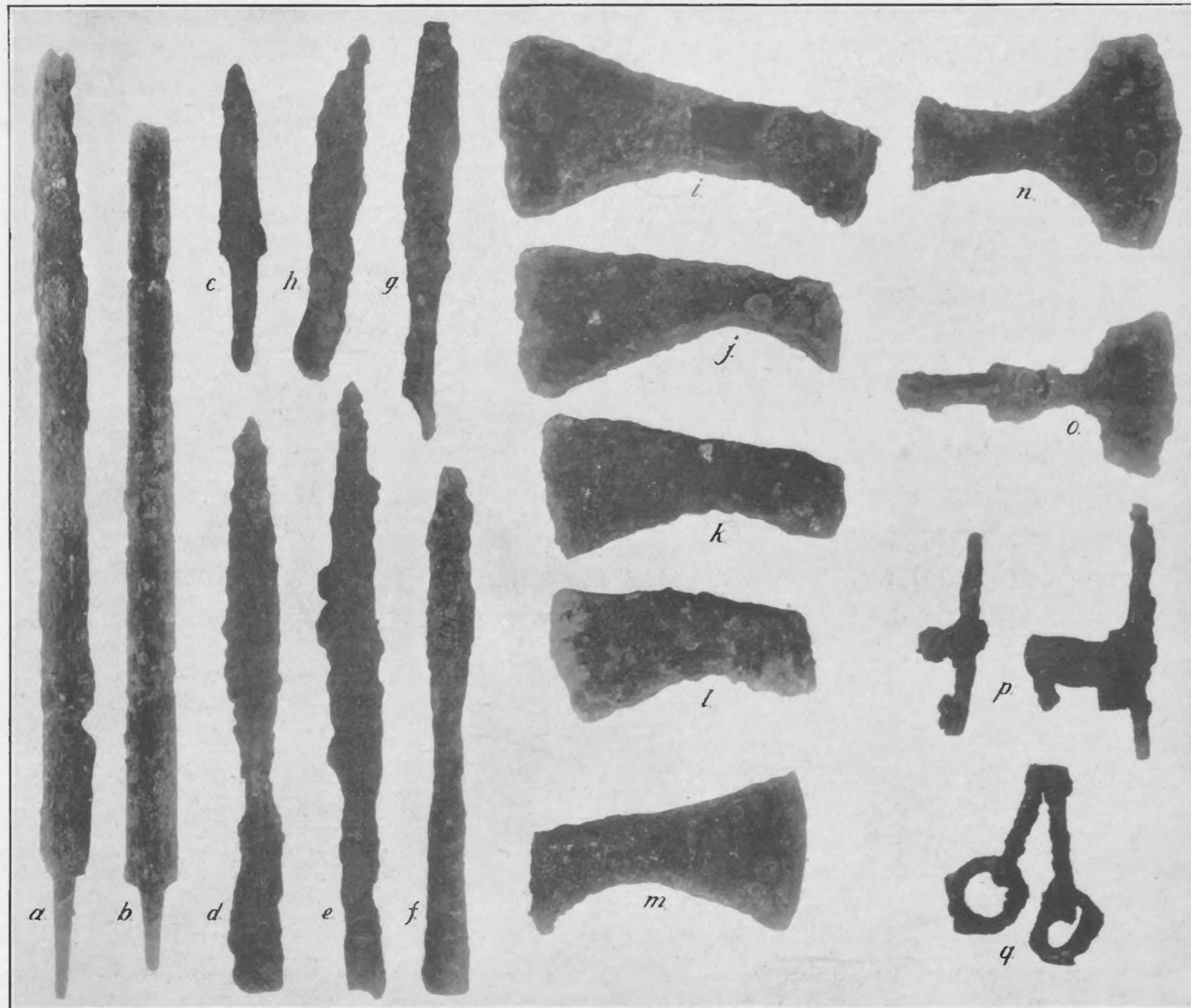
XXXII is ingegraven. Waar in dezen grafkuil gevonden werden het ruwwandige stukje n^o. V 28 en eenige kralen enz., bezitten we ook hier een gegeven voor relatieve chronologie.

105—106. Zijn nog fragmenten van dergelijke spitsbuikurnen met ingedrukte streepjes versierd, inhoudende verbrande beenderen, N°. 106 ook eenige gesmolten kralen.

107. Mooie spitsbuikurn, vrij wijd, met op den schouder ingedrukt een rij rozetten (Afb. 25*g*), uit het begin van de 6de eeuw (evenals het bijna gelijke stuk: Germania V, bl. 29¹⁶), gevonden in grafkuil XVIII, waar bovenin een brandgraf met enkel verbrande beenderen (n°. 12) is ingegraven. Hoog 12 cM.

108. Tuitpot in de techniek der spitsbuikurnen, met losstaande tuit (Afb. 25 *h*). Plompe latere vorm, waarschijnlijk iets later nog dan het verwante stuk uit Putten (Oudh. Med. VII² 26, XII), dus omstreeks midden 7de eeuw waarschijnlijk. Versiering door rijen van ingedrukte kleine vierkantjes. Hoog 23 cM.

Deze groep aardewerk van de soort die als karakteristiek Frankisch geldt, vinden we dus zoowel door vrij vroege als door late exemplaren vertegenwoordigd. We zien dus als

$a-b = \frac{1}{8}$; $c-g = \frac{1}{5}$.

Afb. 26. IJzerwerk. ✓

V. Tenbrink

't ware gedurende ongeveer 2 eeuwen zoo nu en dan een exemplaar van deze soort bij deze menschen geïmporteerd, gelijk dat ook bij verschillende stammen rechts van den Rijn valt waar te nemen (VEECK, Ber. R. G. Forsch. XV, bl. 56).

IJZERWERK EN ANDERE LOSSE VONDSTEN.

Behalve de in de beschrijving der grafkuilen vermelde objecten van ijzer enz., werden bij vroegere gravingen nog gevonden:

1—2. IJzeren lange zwaarden, in den vorm van de Frankische spatha (Afb. 26 *a* en *b*); *a* is lang 88 cM.

3. Groot ijzeren mes, eensnedig, (Afb. 26 c).
4. Dergelijk mes.
- 5—6. Kleinere messen.
7. Fragment van een mes.
- 8—12. IJzeren speeren met bladvormige punt (Afb. 26 d—h).
13. Speerschacht (fragment).
14. Breed blad van een speer (fragment).
- 15—19. IJzeren bijlen, Francisca's (Afb. 26 i—m).
20. IJzeren werkbijl (vgl. BARR. FLAVY, Arts industr. XVIII) (Afb. 26 n).
21. IJzeren werkbijl (vgl. BARR. FLAVY, Arts industr. XIX) (Afb. 26 o).
22. Paardebit met ijzeren pennen aan de beide kanten. Vgl. LINDENSCHM. H. b. 287 (Afb. 26 p).
23. Paardebit met ringen (als uit grafkuil VII) doch zonder ronde schijven (Afb. 26 q).
24. IJzeren stafje?
- 25—28. IJzerfragmenten.
29. IJzeren spijker.
30. Klein bronzen gespje.
31. Klein bronzen hangertje.
32. Groote groene kraal van glaspaste met witte figuren ingegoten (Afb. 14 c). Vrijwel identieke stukken ALB. CARANDA, Pl. 20⁵ Jahresb. Thüring. XII', Taf. XXVII en GÖTZE, Weimar, Taf. I 21, X 4.
33. Tonvormige kraal met witte zigzags en roode lijn ingegoten (GÖTZE, Weimar XI 14).
34. Lange buisvormige kraal, bruin met witte zigzags.
35. Glazen potje (Afb. 14 b).

CONCLUSIES.

Wanneer we dan thans nog eens de gegevens en vondsten van dit grafveld overzien, dan komen we tot de conclusie, dat het zeker reeds in de 5de of begin 6de eeuw een aanvang neemt. De grafkuilen met de terra nigra-urttjes (XXXIV en XLI) kunnen moeilijk later worden gedateerd en al vinden we een enkele maal een brandgraf met enkel verbrande beenderen in de vulling van een vroeg 6de-eeuwsche grafkuil ingegraven (n°. 12) en dus later dan deze, toch zullen mogelijk andere van deze eenvoudige brandgraven ook nog wel vrij vroeg teruggaan, getuige ook de beide spinschijfjes van vroeg primitief baksel in twee ervan gevonden. Hoeveel vroeger nog, valt echter niet te zeggen. Tot de vijfde eeuw behooren ook waarschijnlijk de grafkuilen XXXII, met zijn vroeg spitsbuikpotje en doorboord muntje van FLORIANUS en met het later ingegraven brandgraf 17 in zijn vulling, en XXXVIII, eveneens blijkens zijn inhoud; de voorwerpen in graf XVIII wijzen zeker op het eerste begin van de 6de eeuw, de uiterste termijn ook voor de ceramiek in graf IV, XIX, XX en XXI.

Daartegenover staan weer betrekkelijk latere kuilen, in welke de 6de-eeuwsche urnfragmenten, uit bij het graven dier kuilen vernielde brandgraven afkomstig, gevonden zijn,

n.l. nos V, VI, VII, XXIV en XXVI(?), terwijl een groep andere graven met VI en VII gelijktijdig moet zijn geweest en in de vulling ervan weer andere brandgraven voorkomen. Tenslotte zijn, gelijk wij zagen, de laatst dateerbare brandurnen zeker tot omstreeks het laatst van de 7de eeuw te rekenen. Tot ongeveer 700 na Chr. of iets daarna is dus dit grafveld in gebruik geweest.

Gedurende de 2 à 3 eeuwen van zijn bestaan vinden we hier op merkwaardige wijze lijkverbranding en lijkbegroaving gecombineerd, zonder dat de een de ander blijkbaar heeft verdrongen, ja de laatst dateerbare bijzettingen zijn brandgraven. Reeds hieruit alleen blijkt, dat het geen Franken kunnen zijn geweest, wier overblijfselen we hier vinden. Veel minder nog is hier van een Christelijke begraving sprake. Lijkverbranding is zeker ook in een Frankisch grafveld niet meer zoo laat te verwachten. Ook de bijgaven der graven vertoonen tal van vreemde elementen. Aan wie kunnen we dan deze graven toeschrijven?

Mij dunkt dat aanleg en inhoud van ons grafveld zelf hierop althans eenigszins een antwoord geven. De verschillende voorwerpen, vooral de ceramiek welke we hier in ons grafveld in zulk een merkwaardige combinatie aantreffen, wijzen ons namelijk duidelijk op een bepaalde afkomst. Naast de meer barbaarsche elementen vinden we als overheerschende factor producten van een laat-Romeinsch handwerk uit een tijd, toen Romeinen hier in deze streken ver te zoeken waren en die dus slechts kunnen zijn meegebracht uit veel zuidelijker streken, waar wel zulk een invloed nog te verwachten is. Zoo zien we hier bijvoorbeeld die typische laat-Romeinsche terra nigra zooals ze links van den Midden-Rijn moet zijn vervaardigd, ja zelfs vinden we hier stukken inheemsche ceramiek onder invloed van die laat-Romeinsche vormen ontstaan (vgl. de Beschr.lijst II 8 met IV 16). Zoowel deze combinatie van heterogene bestanddeelen in de vondsten als de wijze van aanleg van ons grafveld stemmen volmaakt overeen met wat we speciaal in de laatste jaren in Duitschland hebben leeren kennen als karakteristiek voor de iets hooger beschaafde Germanenstammen rechts van den Rijn, gelijk ze zich onder den invloed der verschillende volksverhuizingen tot grootere stameenheden, als die van Allemanen, Sueben of Thüringen enz., hadden gevormd.

In die grafvelden van Allemanen en Thüringen zien we in de eerste plaats diezelfde typische combinatie van lijkverbranding en lijkbegroaving naast en door elkaar, welke we in Wageningen aantreffen; ook de bijzetting van eenvoudig verbrande beenderen zonder eenige urn komt daarbij vaak voor en zelfs zijn in den laatsten tijd ook sporen van kringvormige omheiningen, als bij onze brandgraven, onderkend (vgl. W. VEECK in Germania VII 89, Ber. der R. G. Forsch. XVI speciaal blz. 44, SCHUMACHER Siedl. Gesch. III 40). Ook de inhoud is in in alle opzichten volmaakt hetzelfde. We vinden hier dezelfde zuidelijke z.g. la-Tène ceramiek van inheemsch karakter, ook door Romeinsche vormen beïnvloed. Verder komt zoowel bij Allemanen als bij Thüringen het plastisch versierde aardewerk voor (onze nos 10 en 13), dat feitelijk in de noordelijke Elbe-streken thuis is en waarin men dan ook een der bewijzen meent te zien, dat beide genoemde stammen sterk met elementen uit die streken, speciaal met Angel-Saksische, zouden zijn vermengd (SCHUMACHER Siedl. Gesch. III, 8, 34, 40; VEECK Ber. R. G. Forsch. XV 54; A. H. V. V 431; vgl. ook L. SCHMIDT Gesch. II 333).

Wat het geïmporteerde aardewerk betreft is het merkwaardig, hoe we juist de boven uitvoerig beschreven soorten, de laat-Romeinsche terra nigra, de Frankische spitsbuikeceramiek, maar bovenal ook de ruwwandige urnen enz. van Romeinsche afkomst, die we in Wageningen in zoo groote getale vinden, en nog tot zoo laat zien voortduren, met

elkaar als karakteristiek import, in die grafvelden van Thuringi, en vooral ook van Allemannen aantreffen (GÖTZE l.l. VEECK l.l.).

Deze volkomen analogie van ons grafveld met die in Duitschland wordt nog door tal van andere kleine vondsten bevestigd. Voor de eigenaardige doorboorde keizermuntjes, als sieraad gedragen vergelijkte men b.v. het Allemannengrafveld van Böckingen (Hist. Verein Heilbronn VII III), waarin zulke doorboorde muntjes, zelfs nog met zilveren beugeltjes eraan, waaraan ze gedragen werden (en waardoor dus eigenlijk pas deze wijze van doorboring verklaard wordt) gevonden zijn (vgl. ook A. H. V. V 72); juist zulke exemplaren als in Böckingen bewijzen hoe we in onze doorboorde muntjes feitelijk de voorloopers hebben te zien van de latere goudbracteaten met keizerbeeltenis, zooals we die in het barbaarsche Germanië bij verschillende stammen verspreid vinden. We zien hier als 't ware den weg voor ons waarlangs deze sieraden, via de aan den Romeinschen Rijn grenzende stammen hun verspreiding hebben gekregen.

Bronzen fibulae van lokaal maaksel met eenvoudige omlijning der vormen als versiering zijn eveneens bij die Germaansche stammen, o. a. vooral in Thuringen zeer bekend en van de groote kraal (Beschr.l. v. n°. 32) is daar op meerdere punten een dubbelganger gevonden.

We mogen dus wel zeker zeggen dat een deel van zulk een Germaanschen stam, als in Duitschland rechts van den Rijn woonde, zich ook hier in Wageningen gevestigd moet hebben. Ja ons grafveld van Wageningen schijnt mij ook de verklaring aan de hand te doen voor meerdere verschijnselen op de Veluwe, welke slechts uit vroegere onsystematische gravingen of losse vondsten bekend geworden zijn, en waarbij we merkwaardigerwijs in de voorwerpen eveneens diezelfde zoo verschillende elementen constateeren kunnen. Zoo waarschijnlijk op eenige punten in de buurt van Garderen, maar vooral in Loenen (Oudh. Med. V¹, 17) waar immers reeds vroeger een grafveldje gevonden is, waarin Frankische en inheemsche zaken zóódanig gecombineerd voorkwamen, dat ik toen al aan verwantschap met de Thuringi meende te moeten denken. Naast Friesch-Germanen en Saksers, wier urnenvelden reeds uit oudere perioden op de Veluwe te vinden zijn, moeten we hier dus ook nog met andere Germaansche elementen rekenen, met een stam, waarschijnlijk in 't laatst van de 5^e eeuw uit meer zuidelijke streken van het rechts-Rijnsche Germanië hierheen gekomen, die zich hier zeker tot het eind van de 7^e eeuw zelfstandig heeft gehandhaafd. Onafhankelijk van de Franken en het Christendom, bleef deze stam gaarne gebruik maken van het export van verschillende industriën, speciaal van de pottebakkerij, der meer beschaafde gebieden links van den Rijn, die oorspronkelijk Romeinsch, in den loop dier eeuwen Frankisch waren geworden. Zelfs de laat zevende-eeuwsche producten dezer pottebakkersovens werden door deze menschen nog als brandurnen gebruikt.

Welke stam kan dit dan geweest zijn? Bij de uiterste gebrekkigheid van onze schriftelijke overlevering zal het niet mogelijk zijn deze vraag met zekerheid te beantwoorden. We kunnen slechts verschillende mogelijkheden noemen.

De Thuringi, waarschijnlijk ontstaan uit de oude Hermunduri, in de 3^e eeuw met Angelen en Warini sterk vermengd, zijn reeds in de 5^e eeuw onder Frankischen invloed en danken daaraan hun typische gemengde cultuur, die zeer sterk op die van het Wageningsche grafveld gelijkt. We zouden dus geneigd zijn deze bevolking van onze Veluwe met de Thuringen in verband te brengen, temeer omdat men ook op grond van de schriftelijke overlevering aanneemt, dat waarschijnlijk een deel van de Thuringen in het begin van de 5^e eeuw naar het W. moet zijn getrokken en zich hier ergens aan

Vin/W.
den Neder-Rijn moet hebben neergezet. Niet onmogelijk zouden het deze Thuringi geweest zijn die in 491 door Clovis werden onderworpen (Greg. Tur. II 27), terwijl het eigenlijke Thüringerrijk eerst in 529 door Clovis' zoons wordt veroverd (vgl. hierover L. SCHMIDT, Gesch. Germ. Völk. 187). De literaire overlevering over deze Thuringi in onze streken is echter helaas te gering om ooit eenige zekerheid te kunnen geven.

Nog in hooger mate is dit het geval met andere stammen, die mogelijk voor ons grafveld in Wageningen in aanmerking zouden komen. Toch willen we nog een andere mogelijkheid vermelden.

Dezelfde gemengde cultuur, hoewel minder rijk dan in Thüringen, en daardoor misschien nog iets meer op die van ons grafveld gelijkend, treffen we ook bij de Allemannen aan, evenals de Hermunduri-Thuringi een oorspronkelijk Suebische stam, klaarblijkelijk sterk met Saksische elementen gemengd (vgl. SCHUMACHER l.l. III 8). Een grafveld als in Wageningen met zijn lijk- en brandgraven naast elkaar en zijn typische cultuur-combinatie zou volkomen een Allemannengrafveld kunnen zijn, gelijk we die vooral in de laatste jaren hebben leeren kennen (vgl. Ber. R. G. Forsch. XV en Germania VII 90). En dan herinneren we ons, dat er in de 6^e eeuw werkelijk ook van Suebische stammen in deze streken sprake is (vgl. SCHMIDT Gesch. deutsch. St. II 177). De dichter Fortunatus (IX 1 S 304) noemt Sueben en Friezen naast elkaar en bij Gregorius v. Tours (V. 15) worden ook Sueben hier in de buurt vermeld. Eindelijk spreekt de Vita St. Eligii (Monum Germ. hist., script. merov. Tom. IV II 3) in het midden van de 7^e eeuw, dat is dus zeker in den tijd waarin hier in Wageningen deze menschen woonden, van „Flandrenses atque Antwerpenses, Frisiones et Suevi et barbari quique circa maris littora degentes”.

Wel is ook hier weer de literatuur te arm aan gegevens om eenige zekere conclusie toe te laten, maar toch schijnt het, dat we hier in de buurt ook stamverwanten van die Suebische Allemannen te zoeken hebben en het zou dus zeer wel mogelijk zijn, dat we die hier in deze Veluwsche grafvelden hadden gevonden. De vraag doet zich daarbij onwillekeurig voor of er dan ook hier verband te leggen zijn zou tusschen de aanwezigheid van dit grafveld en den naam Wageningen, omdat men immers in Duitschland vaak samenhang tusschen de verspreiding dezer soort grafvelden en de z.g. „ingen” Orte zoekt (vgl. SCHUMACHER l.l. bl. 95). Een antwoord wägen wij echter niet te geven.

Tenslotte willen we nog één specialen naam noemen van een Suebischen stam n.l. dien van de Quadi-Suebi (SCHMIDT l.l., vgl. Hoops S. V) die oorspronkelijk in veel oostelijker streken thuis hoorden, doch ook genoemd worden onder de volken die in Gallië invallen deden. Over deze Quaden in de latere eeuwen is ons in de literatuur helaas ook al zoo goed als niets bekend. Des te roekeloozer schijnt het dat men hun naam op een der heel weinige plaatsen waar hij voorkomt, bij Zosimus 3, en 6, eenvoudig door „emendatie” uit den text heeft geworpen en er een willekeurigen anderen naam voor in de plaats heeft gezet. Werkelijk wordt hier de naam der Quaden eenige malen genoemd als die van een stam, welke ten tijde van keizer Julianus hier in de buurt van Rijn en Betuwe aanwezig was. Dat Zosimus daarbij die Quaden „een deel der Saksers” noemt is natuurlijk niet juist, doch bij de sterke vermenging van al deze stammen met Saksische elementen, waarvan boven reeds sprake was, behoeft dit toch niet zoo erg te bevreemden. Zonder ons op het doornige pad der Ethnographie der vroeghistorische stammen in ons land verder te willen wagen, mochten we toch ook dezen naam niet onvermeld laten. In alle geval zouden we ook bij een meer geciviliseerden Quadenstam in die tijden dergelijke cultuurverschijnselen

als in Wageningen mogen verwachten. Zou dan toch misschien die meening uit den ouden doos, die den naam Quadenoord tusschen Wageningen en Renkum in verband bracht met dezen Germanenstam (vgl. PLEYTE N. O. Geld. bl. 42) in onze opgravingen nog eenigen steun kunnen vinden?

Maar tenslotte beteekent een overgeleverde naam, vooral in deze tijden der volksverhuizingen, waarin tal van volkselementen als 't ware door elkaar werden geschud, betrekkelijk weinig. Al staat de lacuneuse schriftelijke overlevering niet toe hier met zekerheid een bepaalden naam te noemen, hoofdzaak blijft voor ons, dat we hier in Wageningen en klaarblijkelijk ook in andere streken van de Veluwe, zulk een rechtsrijnschen Germanenstam aantreffen, die zich klaarblijkelijk hier omstreeks de 5e eeuw gevestigd heeft op een plaats waar, blijkens de in onze beschrijvende lijst sub. I vermelde ruwe la Tène scherven, te voren waarschijnlijk een Germaansche, met Friezen en Bataven verwante bevolking gewoond had. Behalve met Friezen en hun verwanten en met Saksers, wier overblijfselen uit dezen tijd eveneens nog op de Veluwe te vinden zijn (vgl. het grafveld van Putten Oudh. Med. VII²), hebben wij dus, voor de eeuwen der Merovingische tot aan die der Karolingische overheersching, in ons land ook ter dege met dezen tot dusver hier nog niet bekenden stam rekening te houden.

Mei 1928.

J. H. HOLWERDA.

KURZER INHALT.

Das Gräberfeld von Wageningen konnte leider nur teilweise systematisch ausgegraben werden. Zuvor war schon der grösste Teil durch Grabungen zerstört, wobei aber glücklicherweise die Funde sorgfältig gesammelt und aufbewahrt wurden.

Es hat uns für die Frühgeschichte unsres Landes ein sehr wichtiges neues Material geliefert. Wie es auf dem Plan Abb. 9 und ebenfalls auf den Photographien des Gräberfeldes (Abb. 12 und 15) ersichtlich ist, befanden sich hier Leichengräber und Brandgräber durcheinander; bei den letzteren liessen sich auch noch öfters die Spuren der kreisrunden Gräbchen erkennen, welche die einzelnen Gräber umzogen. Oft war offenbar ein Brandgrab von einer späteren Leichengrube zerstört, anderseits zeigte sich eben so oft ein Brandgrab in die Füllung einer solchen Leichengrube eingegraben. Beide Bestattungsformen liefen also neben einander her. Die Brandgräber enthielten meistens eine Urne mit verbrannten Knochen, oft aber auch waren letztere einfach ohne Urne in die Erde eingegraben. Merkwürdigerweise befanden sich die spätesten Gefässe, von denen nachher noch die Rede sein wird, in Brandgräbern; bis ins 8e Jahrhundert können wir hier also noch Leichenverbrennung feststellen.

Zeigt das Zusammengelenken beider Bestattungsformen schon eine merkwürdige Uebereinstimmung mit den, besonders durch VEECK's Studien in den letzten Jahren besser bekannt gewordenen Allemannengräberfeldern, oder mit denen der Thüringer, auch der Inhalt unsrer Gräber und Brandgräber ist in allen Hinsichten vollkommen derselbe wie dort (vgl. besonders VEECK Ber. d. R. G. Forsch. XV und XVI, Germania VII 89, vgl. auch Hist. Ver. Heilbronn VII III). Wie es die Abb. 10, 11, 13 zeigen, befanden sich in den Gräbern genau solche Sachen aus Bronze und Eisen aus dem 5en. Jahrhundert u. f. f. Viel reicher ist aber der keramische Bestand, der einen Komplex genau derselben keramischen Sorten aufweist die in jenen Allemannenfriedhöfen vorkommen. Wir finden hier die einfache einheimische la Tène-keramik (Abb. 16, a, b, c, d, h), die Rippenflaschen (Abb. 16, f, m, n, o), die späte Terra nigra (Abb. 16, e, g, j, k, l), die fränkischen doppelkonischen Gefässe (Abb. 25) und schliesslich auch die rohwändige spät-römische Keramik von welcher nachher noch besonders die Rede sein wird. Wir bemerken hierzu dass in ganz Holland die römische Besiedlung und Kultur schon in der ersten Hälfte des 3en Jahrhunderts vollkommen zu Ende sind, dass alles Römische in diesen Gegenden schon um diese Zeit aufhört. Die spät-römischen Sachen unsres Gräberfeldes müssen also von andern neuen Bevölkerungselementen hier aus dem Süden mitgebracht und später importiert worden sein. Die vollkommene Uebereinstimmung mit jenen Gräberfeldern Deutschlands stellt es m. E. ausser Zweifel, dass sich hier in diesem Teile der Veluwe im 5en Jahrh. ein neuer Stamm aus Deutschland angesiedelt hat, dessen Verwandten man unter jenen Allemannischen oder spät-Suebischen Völker zu suchen hat. Die Literatur hat uns einige Namen überliefert welche man, hier leider nur fragweise, nennen möchte (vgl. SCHMIDT, Gesch. Germ. Völker 187 ders. Gesch. Deutschl. St. II 177, vielleicht Zosimus 3 und 6).

Von ganz besonderem Interesse ist die reiche Sammlung spät-römischer rohwändiger Keramik (Abb. 17-22), von ovalen Kochtöpfen, Amphoren u. s. w., und von Formen, welche, in genau derselben Technik gearbeitet, sich aus diesen entwickelt haben. Merkwürdigerweise sind letztere Formen aus deutschen Museen wenig bekannt. Auch in der Literatur wird nur gelegentlich ein einziges Stück erwähnt; ein einziges Mal wird dabei Mayen im Eifel als wahrscheinlicher Fabrikationsort genannt (vgl. Praehist. Ztschr. II 222). Ein Besuch an dieses so hochinteressante, aber leider noch viel zu wenig bekannte Töpferzentrum aus verschiedenen Perioden, hat mich davon überzeugt dass unsre Keramik tatsächlich hier entstanden sein muss. Aus den hier ausgegrabenen Töpferöfen kamen genau dieselben Formen zu Tage (Abb. 23, 24). Scherben unsrer Keramik lassen sich noch massenhaft im Gelände finden. Wir sehen hier sowohl die noch ganz römischen Gefässformen (Abb. 23, b, c, e) wie die zylindrischen oder ovalen Töpfe, welche in Wageningen so häufig vorkamen (Abb. 23, f, j, k, l). Das Material aus Wageningen und die Stücke aus Mayen sind vollkommen gleich, alle zeigen dieselbe charakteristische

Technik, die starken Drehspuren, den scharfen Brand u. s. w. Es steht also m. E. ausser Zweifel dass dieses Töpfe in Mayen fabriziert und von dort von unsrem Germanischen Stamm importiert worden sind. So hat uns das Gräberfeld von Wageningen plötzlich ein sehr reiches Material für die Kenntniss dieses merkwürdigen Töpferzentrums geliefert.

Einerseits haben wir hier also die noch ganz römischen Formen (Abb. 17 20—39) welche doch gewiss noch bis ins sechste Jahrhundert reichen, wie sich dies nicht nur aus dem Befund in unserem Gräberfelde selbst ergibt, sondern auch anderswo festgestellt wurde (vgl. Germania V Abb. 2 13, A. H. V. V 24³⁹⁶). Andererseits zeigt sich aber bei verschiedenen unsrer Gefässe die grösste Aehnlichkeit mit Karolingischer Ware. So sehen wir wie der Boden der oval-zylindrischen Töpfe allmählich roher und mehr rund abgeschnitten wird, sodass er sich dem kuglichen Boden der karolingischen Töpfe aus dem 8en Jahr. u. f. f. nähert (vgl. Abb. 21 und die Mayener Gefässe Abb. 24, speziel das karolingische Stück Abb. 23 *m*). Unsre scharf gebrannte rundliche Töpfe mit scharfkantigen Randprofilen (Abb. 18⁷³ und 74 = Abb. 20, *g* und *h*) sind schon den bekannten karolingischen Kugeltöpfen (KOENEN, Gefässk. XX²⁸, XXI³) sehr ähnlich. Besonders interessant sind auch die Amphoren mit 2 und 3 Bandhenkeln welche zweifellos durch Technik u. s. w. zu unsrer keramischen Gattung gehören und römische Formen fortsetzen, aber andererseits Vorläufer sind der karolingischen Bandhenkelgefässe (KOENEN XX¹), ja auch noch im Pfingsdorffer Typus ihre enge Verwandten finden.

So sehen wir in dieser Keramik aus dem Eifel eine ununterbrochene Entwicklung vom spät-Römischen bis zum Karolingischen und beweisen uns also unsre Funde von Wageningen dass die Keramik des frühen Mittelalters unmittelbar aus der spät-Römischen hervorgegangen ist.

J. H. H.

PPN 176 937 145
PPN 176 937 498
PPN 176 937 722
PPN 176 937 900
PPN 176 938 079
PPN 176 938 206
PPN 176 938 451